

अनुक्रमणिका ।

विषयः ।

पृष्ठम् ।

१. श्रीकूरनारायणकविप्रणीतं सुदर्शनशतकम्, सटीकम्	१
२. श्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं कवीन्द्रकर्णाभरणम्, सटीकम्	५१
३. प्रबोधसुधाकरः	१०९
४. श्रीजह्णप्रणीतो मुग्धोपदेशः	१२५
५. श्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं रोमावलीशतकम्	१३५
६. वेदान्ताचार्यश्रीवेङ्कटनाथप्रणीता सुभाषितनीवी	१५१

काव्यमाला

श्रीकूरनारायणकविप्रणीतं
सुदर्शनशतकम् ।

सटीकम् ।

रञ्जेशविज्ञप्तिकरामयस्य चकार चकेशनुतिं निवृत्तये ।

समाश्रयेऽहं वरपूरणो यत्नं कूरनारायणनामिनं मुनिम् ॥

सौदर्शन्युज्जिहाना दिशि विदिशि तिरस्कृत्य सावित्रमर्चि-

र्वाद्यावाद्यान्धकारक्षतजगदगदंकारभृन्ना स्वधाना ।

दोःखजूर्दूरगर्जद्विवुधरिपुवधूकण्ठवैकल्यकल्पा

ज्वाला जाज्वल्यमाना वितरतु भवतां वीप्सयाभीप्सितानि ॥ १ ॥

वाद्यावाद्यान्धकारक्षतजगदगदंकारभृन्ना वाद्यधावाद्यध वाद्यावाद्यौ । वाद्यावाद्यौ
तावन्धकारौ च वाद्यावाद्यान्धकारौ । वाद्यान्धकारो वाद्येषु स्वक्वन्दनादिषु विषयेषु
भोग्यताभ्रान्तिः । 'संसारसर्पदद्यानां भोग्याः स्वक्वन्दनादयः । मोहेन मधुरायन्ते नि-
सर्गान्निवसन्निभाः ॥' इत्युक्त्वात् । ज्ञानराक्त्यादिकल्याणगुणविभूषिते सकलजगदन्त-
र्यामित्वेनावद्यविषये श्रीरङ्गनायके निर्गुणत्वादिभ्रान्तिरवाद्यान्धकारः । अथवा विश्व-
ज्ञानविजृम्भमाणतमःपटलो वाद्यान्धकारः । अज्ञानान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानादिरवाद्या-
न्धकारः । द्वन्द्वान्ते धूयमाणोऽन्धकारशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन तमसा क्षतं
नष्टं यज्जगत् । नष्टप्रवृत्तिं नष्टेष्टसाधनप्रवृत्तिं वेत्यर्थः । तादृशस्य जगतो भुवनस्यागदंका-
रधिकित्तको भृन्ना दाहुल्यं यस्य तत्तेन । अथवा चिकित्सकस्य भृन्ना दाहुल्यमिव दा-
हुल्यं यस्य तत्तेन स्वधाना निर्गलविनिर्गलस्तत्तेजःपटलेन सावित्रं सवितृसंबन्धि अ-

१. अथ कविर्येकाहो न शयिते, भानि चाप कथनं विशिष्टाद्वैतमतानुयायी प्रविरटः-

चिस्तेजस्तिरस्कृत्य आच्छिद्य । महत्कृतेनेत्यर्थः (१) । विदि विदि विदि रागांश्चिद्यु ।
चतुर्दशभुवनेष्वित्यर्थः । उज्जिहाना उदगमाना । दोःसर्जद्वर्गजद्विगुणविगुणभूकण्ठीक-
त्यकल्पा दोषां भुजानां सर्जः कण्ठतिन्नागा दूरमत्यर्थं गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तो विगु-
धरिपवस्त्रिदशकण्ठकास्तेषां वन्धो महिष्यन्तामां कण्ठा ग्रीवास्तेषां वैकल्यं मण्डलमुद्रादि-
राहित्यं तस्मिन्कल्पा राज्ञा संनद्धा । प्रनग्दभुजदण्डकण्ठलतया प्रलयसमयजलधरधोर-
धोपाटोपलोपकृद्गर्जनतर्जनादिकरणचणनिर्जरद्विपद्भूर्वभलाविभानसंगलेत्यर्थः । अत एव
जाज्वल्यमाना अप्रतिद्वतप्रत्या प्रकाशमाना । सौदर्शनी मुदर्शनसंयन्त्रिणी ज्वाला भग-
तामभीप्सितान्यभीष्टार्थान् वीप्सया पानःपुन्येन विनरतु ददातु दद्यात् । एतेनाश्रिता-
नामिथानिष्टप्राप्तिदरणनिपुणेत्युक्तम् ॥

प्रत्युद्यातं मयूखैर्नमसि दिनकृतः प्रत्तसेवं प्रभाभि-

भूमौ सौमेरवीभिर्दिवि वरिवसितं दीप्तिभिर्देवघात्राम् ।

भूयस्यै भूतये वः स्फुरतु सकलदिग्भ्रान्तसान्द्रस्फुलिङ्गं

चाक्रं जाग्रत्प्रतापं त्रिभुवनविजयव्यग्रमुग्रं महस्तत् ॥ २ ॥

सौमेरवीभिरमरगिरिसंवन्धिनीभिः प्रभाभिर्द्युतिभिर्भूर्मा विश्वंभरायां प्रत्तसेवं प्रकृत-
सेवं कृतपरिवर्धम् । 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्त्वे दकारलोपः । अमरगिरिकिरणपरि-
चरितमित्यर्थः । दिनकृतः सूर्यस्य मयूखैः किरणैर्नमस्त्वाकाशे प्रत्युद्यातं प्रत्यागत्य परि-
पूजितम् । प्रभाकरप्रभाविर्भावसंभावितमित्यर्थः । देवघात्राममरसौधानां नक्षत्राणां वा
दीप्तिभिः प्रभाभिर्दिवि स्वर्गलोके वरिवसितमुपासितम् । सुरवरनिकरकनकमयसदन-
चिररुचिचयपरिचरितमित्यर्थः । नक्षत्रप्रभासेवितमेति वार्थः । सकलदिग्भ्रान्तसान्द्र-
स्फुलिङ्गं सर्वासु दिक्षु भ्रान्ताः सान्द्रा निविडाः स्फुलिङ्गाः कृशानुक्णा यस्य तत् ।
सकलदिगन्तरालवम्भ्रम्यमाणनीरन्ध्रकरालाग्निकणमिति यावत् । त्रिभुवनविजयव्यग्रं
त्रयाणां भुवनानां विजये व्यग्रं ससंभ्रनम् । त्रिभुवनविजयव्याजज्ञनिर्जितत्रिभुवनान्तरा-
लवर्तमानपरिपन्थिपरम्परमित्यर्थः । जाग्रत्प्रतापमतिस्फुरत्प्रतापदहनम् । प्रतिदिशं
प्रकाशमानप्रतापप्रवृत्तिप्रकृष्टमित्यर्थः । उग्रं प्रतिभटभयंकरम् । चाक्रं चक्रस्येदं चक्रा-
जसंवन्धि तत्प्रसिद्धं महस्तेजो वो युष्माकं भूयस्यै बहुतरावै भूतये भूवात् । 'बहोर्लोपो
भू च बहोः' इति ॥

पूर्णे पूरैः सुधानां सुमहति लसतः सोमविम्बालवाले

वाहाशाखावरुद्धक्षितिगगनदिवश्चक्रराजद्रुमस्य ।

ज्योतिश्छद्मा प्रवालः प्रकटितमुमनःसंपदुत्तंसलक्ष्मीं

पुष्पन्नाशामुखेषु प्रदिशतु भवतां सप्रकर्षं प्रहर्षम् ॥ ३ ॥

पूरैरमृतरसप्रवाहैः पूर्णे तन्मिन् । मधुरतरसुधारसप्रवाहप्रपञ्चपरिपूरित इति

किम् । मनभुवि काननप्रदेशे प्रवालः पावः किम् । एवंप्रकारेण प्रमुग्धरविदर्धः प्रे-
क्ष्यमाणो दृश्यमान उत्प्रेक्ष्यमाणः शङ्ख्यमाणः । सर्वत्र काकुरनुरांधेया । 'किं नोर्जःस्तर-
लभ्यधेरकाकुः' इति भरतेनोक्तम् । दनुजद्वेषिणो रक्षःसंहारिणः सुदर्शनपुरुषस्य त्वंपरा-
शिस्त्विषां संबन्धि त्वैषं स चासौ राशिश्च वः साधिष्ठं प्रमोदं संतोषं प्रबोधं विशानं वा
जनयत्तूपादयतु ॥

भानो भा नो त्वदीया स्फुरति कुमुदिनीमित्र ते कुत्र तेज-

स्तारास्थारादधीरोऽस्यनल न भवतः स्वैरैरमदाचिः ।

शंसन्तीत्थं नभःस्था यदुदयसमये चक्रराजांशवस्ते

युष्माकं प्रौढतापप्रभवभवगदापक्रमाय क्रमन्ताम् ॥ १३ ॥

यदुदयसमये चक्रज्वालासमुदयकाले नभःस्था विद्यति दिव्यविमानारूढा देवा तेजः-
पदार्थानुद्दिश्येत्यं सोपहासं शसन्ति वदन्ति । किमिति । हे भानो सूर्य, त्वदीया त्वत्संब-
न्धिनी भा दीप्तिनी स्फुरति न प्रकाशते । हे कुमुदिनीमित्र चन्द्र, ते तेजश्चन्द्रिका
कुत्र कस्मिन्प्रदेशे विलीनम् । हे ताराः, आराहृत एव स्थ भवथ । अनल पावक,
अधीरोऽसि । सा ज्वाला त्वां न गणयति किमर्थं चमलो भवसीत्यर्थः । हे ऐरंमदाचिः
सौदामिनीसंबन्धितेजः, भवतः स्वैरं न निरन्तरावर्तमानयुक्तम् (?) । अचिःशब्दस्य
नपुंसकस्यापि 'अचिर्हेतिः शित्वा स्त्रियाम्' इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षेऽप्येवं योज्यम् । ऐरंम-
दाचिर्विद्युत्संबन्धिनी अचिस्तेजो यस्य पुरुषस्य स ऐरंमदाचित्स्य संबन्धी विद्युत्पुरुष
इत्यर्थः । ते तादृशा अस्तराजांशवधक्राजमयूखा युष्माकं प्रौढासां तापश्च तस्य प्र-
भवो जन्मसदृशनं स चासौ भवश्च स एव गदस्तस्यापक्रानो निष्क्रमणं तस्मै क्रमन्तां पा-
दप्रसारं कुर्वन्तु ॥

जग्ध्वा कर्णेषु दूर्वाङ्कुरमरिसुदृशामक्षिषु स्वर्वधूनां

पीत्वा चाम्भश्चरन्त्यः सवृषमनुगता बल्लवेनादिमेन ।

गावो वश्चक्रमर्तुः परममृतरसं प्रश्रितानां दुहाना

ऋद्धिं स्वालोकलुप्तत्रिभुवनतमसः सानुवन्धां ददन्ताम् ॥ १४ ॥

अरिसुदृशां शत्रुयुवतीनां कर्णेषु दूर्वाङ्कुरं कर्णावतंसीकृतगारुत्मतरत्नप्रभापटलरम-
णीयनूतनदूर्वादलं जग्ध्वा । भक्षयित्वेत्यर्थः । शत्रुस्त्रीणां वैधव्यं विधायेति यावत् । स्व-
र्वधूनाममररमणीयानामक्षिषु नयनेष्वम्भः पीत्वा जलं निपीय । रक्षोविक्षोभितदिविष-
न्महिषीविलोचनविनिर्गताश्रुपरम्परां निवारयित्वेत्यर्थः । पशवस्तृणं जग्ध्वा तदनु जलं
पिबन्तीति प्रसिद्धिः । सवृषं वृषेण धमेण वृषेण च सह वृत्तिर्यास्मिस्तन् चरन्त्यो वि-
चरन्त्यः । आदिमेन चिरन्तनेन बल्लवेन गोपालेनानुयाता अनुगम्यमानाः । प्रश्रिताना-
ममृतरसं निरतिशयानन्दं दुग्धं च परमत्यर्थं दुहानाः प्रध्वानाः । स्वालोकलुप्तत्रिभुवन-

तनयाः सालोकेन सप्रकाशेन सदर्शनेन वा ललितं विनष्टं विभुवनमोऽज्जनान्तराकार्य
याभिस्ताः । चक्रभर्तुः सुदर्शनराजस्य गगः किरणाः सानुवन्धां भैरवार्णवागुपार्तमाता-
मृद्धिं समृद्धिं ददन्तां वितरन्तु । सानुवन्धसन्दः किरणविशेषमजना वा योज्यः ॥

सेनां सेनां मघोनो महति रणमुखेऽलं भयं लम्भयन्ती-

रत्नेकोष्णालुदोष्णां प्रथमदिविगदामावलीर्यावलीडे ।

विश्वं विश्वभराढ्यं रथपदधिपतेर्लीलया पालयन्ती

वृद्धिः सा दीधितीनां वृजिनमनुजनुमार्जयत्वजितं वः ॥ १५ ॥

महति रणमुखे महत्तरसंगररोगे इनाः प्रभवर्त्ताः सहिताम् । 'इनः सूर्ये प्रभौ' इत्या-
मरः । मघोनः शकस्य सेनामल्यर्थं भयं लम्भयन्तीः । रत्नेकोष्णालुदोष्णाः रत्नेकेन गर्वणो-
ष्णालुनि उष्णं परजनसमृद्धिं न सहन्त इत्युष्णालुनि मदातिशयेन परविभवासहिष्णूनि ।
'शीतोष्णाभ्यामालुच' 'न सहते इति वक्तव्यम्' । इति शीतं न सहते उष्णं न सहते
इत्यालुचप्रत्ययः । उष्णासहिष्णूनि दोष्णि भुजा यासां ताः पूर्वदिविपदां पूर्वदेवानाना-
वलीः पट्टीर्यावलीडे आत्वादयति । विश्वं विश्वभराढ्यं विश्वभराढ्या यस्य तं विश्वं पृ-
थिव्यादिपञ्चभूतात्मकं जगत्कर्म लीलया अनायासेन पालयन्ती रक्षन्ती रथपदधिपतेः
सुदर्शनपुरुषस्य दीधितीनां युतीनां वृद्धिरनुजनु अनुपि अनुपि अजितं संपादितं वृजिनं
दुरितं मार्जयतु । शोधयत्वित्यर्थः ॥

तप्ता स्वेनोष्मणेव प्रतिभटवपुषामल्लघारां धयन्ती

प्राप्तेव क्षीवभावं प्रतिदिशमसकृत्तन्वती घूर्णितानि ।

वंशास्थिस्फोटशब्दं प्रकटयति पट्टन्यावहन्यदृहासा-

न्माः सा वः स्यन्दनाङ्गप्रभुसमुदयिनी स्पन्दतां चिन्तिताय ॥ १६ ॥

या भाः स्वेन स्वकीयेनोष्मणा औष्ण्येनेव तप्ता दह्यमाना असह्यप्रतापवती प्रतिभटवपुषां
परिपन्थिशरीराणामल्लघारां रुधिरधारां धयन्ती पिवन्ती क्षीवभावं मत्ततां प्राप्तेव गतेव
प्रतिदिशं दिशि दिशि घूर्णितानि घूर्णनान्यसकृदनेकशस्तन्वती कुर्वती वंशास्थिस्फो-
टशब्दम् । वंशवस्थितत्वाद्वंशास्थौत्युच्यते । वंशो नाम चरमभागावस्थितः शरीराधा-
रस्तस्यास्थि तस्य स्फोटः स्फुटनं तस्मात्संजातः शब्दश्चिटचिदायनानो ध्वनिस्तना-
वहन्ती धारयन्ती । कुर्वतीत्यर्थः । पट्टन्शोभसनर्थानदृहासान्विशृङ्खलहस्तितानि प्रकट-
यति व्यपदिशति । एवं चाषट्मानशब्दोऽदृहाम इति सूचयन्ती । लोके तावन्नेदुरा प्र-
मदा उष्णालुः सती नादिरां पाल्या प्रमत्ता भूत्वा घूर्णितानि प्रकटयति हस्तितानि च
विदधाति । स्यन्दनाङ्गप्रभुसमुदयिनी स्यन्दनाङ्गप्रभोश्चक्रराजात्समुदयः सोऽस्यास्तीति स-
मुदयिनी सा वक्षिन्तिताय चिन्तितार्थतद्वये स्पन्दता चेष्टताम् ॥

देव्यैरासेव्यमानो दनुजभटभुजादण्डद्वयैर्मतसै-

रासारोषोत्तिल्ली लुटलुटपटलीलक्ष्यडिण्डीरपिण्डः ।

रिङ्गज्ज्वालातरङ्गद्रुदितरिपुतरुमातपातोमगार्ग-

आको वः शोचिरोपः शमयतु दुरितापहं दाववहिम् ॥१७॥

दनुजभटभुजादण्डद्वयैर्मतसैः दनुजभट राक्षसवीरारतेषां भुजा एव दण्डास्तेषां
द्वयौ गर्वेनास्मात्संजातमृगं तेन तातस्तेदेव्यैरासेव्यमानः । उग्रतमा जलप्रवाहं प्रवि-
शन्ति । आसारोषोत्तिल्ली आसा शिरसा एव रोषांसि तटान्यतिलक्ष्यितुं पीलम-
स्तास्तीत्यतिल्ली । लुटलुटपटलीलक्ष्यडिण्डीरपिण्डः लुटन्ती परिवर्तमाना उहनां नक्ष-
त्राणां पटली समूहः सैव लक्ष्यं व्याजो यस्य स एव डिण्डीरपिण्डः उटपटलीव्याज-
टिण्डीरपिण्डः फेनकवलो यस्य सः । रिङ्गज्ज्वालातरङ्गद्रुदितरिपुतरुमातपातोमगार्गः ।
ज्वाला एव तरङ्गाः रिङ्गन्तथलन्तथ ते ज्वालातरङ्गाश्च तैर्द्रुदितस्ते च रिपुतरवः दा-
नुद्वेष्टास्तेषां प्रातः समूहस्तस्य पातः पतनं तेनोमो भगंकरो मार्गो यस्य सः । चाकः
सुदर्शनसंघन्धी शोचिरोपस्तेजःप्रवाहः । 'ओषो हृन्देऽन्मसां रये' इत्यमरः । वो यु-
ष्माकं दुरितापहं दुरितं पापमपहय आवरणमाच्छादनं यस्मिन्स तं दाववहिं दावा-
नलं शमयतु निर्वापयतु । दुरितशब्दाभिहितं दावदहनं विनाशयत्वित्यर्थः ॥

आम्यन्ती संश्रितानां भ्रमशमनकरी छन्नसूर्यप्रकाशा

सूर्यालोकानुरूपा रिपुहृदयतमस्कारिणी निस्तमस्का ।

धारासंपातिनी च प्रकटितदहना दीप्तिरस्तेशितुर्व-

श्चित्रा भद्राय विद्रावितविमतजना जायतामायताय ॥ १८ ॥

आम्यन्ती स्वयं भ्रमणानि कुर्वती संश्रितानामाश्रितानां भ्रमशमनकरी । भ्रान्ति-
नाशिनीत्यर्थः । स्वयं भ्रमन्त्यप्याश्रितभ्रान्तिं निवारयतीति चित्रम् । छन्नसूर्यप्रकाशा
आच्छादितः सूर्यस्य प्रकाशः प्रभा यया सा । सूर्यालोकानुरूपा सूर्यजनप्रकाशनदर्श-
नगोरुतरूपा । 'आलोकौ दर्शनोद्घोर्तौ' इत्यमरः । रिपुहृदयतमस्कारिणी शत्रुहृदयवि-
मोहिनी । निस्तमस्का स्वयंज्योतीरूपा । धारासंपातिनी प्रकटितदहना आसारवत्यपि
प्रकटितपावका । विद्रावितविमतजना पलायिताः शत्रुजना यया सा । प्रधावितश-
ब्दप्रस्पन्देत्यर्थः । अस्तेशितुश्चक्रराजस्य चित्रा अद्भुता दीप्तिः प्रभावः आयताय दीर्घाय
भद्राय मङ्गलाय जायतां प्रादुर्भवतु ॥

निन्ये वन्येव काशी दवशिखिजटिलज्योतिषा येन दाहं

कृत्या वृत्त्या विलिल्ये शलमसुलभया यत्र चित्रप्रभावे ।

रुद्रोऽप्यद्रेर्दहित्रा नह गहनगुहां यद्गयादभ्ययासी-

द्विष्याद्विधार्चितो वः स शुभमनिभृतं शौरिहेतिप्रतापः ॥१९॥

भस्मत्पुष्पाः प्रहृष्टाः शरीरेण स्वभावेन वा गीर्णं नोऽपिषुम् । देवसंम्यग् पुष्पतन्मानि
भस्मिन्वापेभ्यर्धप्रसूतया प्रहृष्टा स्वभावेन गीर्णं न वा स्वान्दग्धानी मुक्तिवासी
नतिर्होष्यते प्रहृष्टा इत्यर्थः । अक्षतरसस्यन्दिनी मोक्षानन्दं दृष्ट्वा सा नोऽपिषा-
मयानं पुष्पाणि वासयतु ॥

दाहं दाहं सपत्न्यामरभुवि लसद्गन्धना वर्त्मना या-
न्क्रव्यादप्रेतभूताद्यभिलषितपुषा प्रीतकापालिकेन ।

कदालैः कालधौतं गिरिमिव कुरुते या स्वकीर्तं विहर्तुं
घृणिः सांघट्टिकं वः सकलमुपनयत्वायुधाग्रेसरस्य ॥ २२ ॥

समरभुवि संगररतो सपत्न्यामरभून्दाहं दाहं दग्ध्वा दग्ध्वा लसद्गन्धना लसद्गिरि-
ज्जल भसितं यत्र तत् तेन । क्रव्यादप्रेतभूताद्यभिलषितपुषा प्रेतादिवाञ्छितपोषकेण ।
प्रीतास्तुष्टाः कापालिका यत्र तेन वर्त्मना मार्गेण यान् गच्छन् यो घृणिः स्वकीर्तं वि-
हर्तुं यदाः संचाराय कदालैरस्थिविरोधैः कालधौतं स्वर्णकृतं गिरिमिव कुरुते । 'काल-
कूटं गिरि' इति वा पाठः । आयुधाग्रेसरस्य चक्रस्य स घृणिर्ज्वाला वः सकलं सांघ-
ट्टिकं सद्यः कालिकं फलमुपनयतु प्रापयतु ॥

दग्धानां दानवानां सभसितनिचयैरस्थिभिः सर्वशुभ्रां
पृथ्वीं कृत्वापि भूयो नवरुधिरक्षरीकौतुकं कौणपेभ्यः ।
कुर्वाणं वाप्पपूरैः कुचतटघुत्तणक्षालनैस्तद्वधूनां

पापं पापच्यमानं शमयतु भवतामस्तराजस्य तेजः ॥ २३ ॥

दग्धानां दाहं प्रापितानां दानवानां सभसितनिचयैर्भस्मसमूहसहितैरस्थिभिः करण-
भूतैरतिमिष्टुतां वसुधां सर्वशुभ्रां कृत्वा भूयः पुनरपि तद्वधूनां दानवीनां कुचतटघुत्त-
णक्षालनैः कुचतटेष्वनुलिप्तकुक्षुनरस्य क्षालनं येषां तैः । प्रक्षालितकुचविन्यस्तकुङ्कु-
मद्रवैरित्यर्थः । वाप्पपूरैरभूत्प्रवाहैः । 'क्षालनात्' इति वा पाठः । कुचतटघुत्तणक्षालनं
वाप्पपूराणां नवरुधिरक्षरीकौतुकम्यहेतुः । कौणपेभ्यः पिशाचेभ्यो नवरुधिरक्षरीकौतुकं
नूतनरक्तप्रवाहकुव्हुलं कुर्वाणं विदधत अस्तराजस्य चक्रस्य तेजः पापच्यमानं परितः
परिपक्वं पापं शमयतु ॥

मा गान्मोषं ललाटानल इति मदनद्वेषिणा ध्यायतेव

नष्टा प्रोन्निद्रवासांस्वजदलपटलप्लोषमुत्पद्यतेव ।

वज्राग्निर्मा न्न नाशं व्रजदिनि चकितेनेव शक्रेण वद्धैः

लोत्रैर्गृह्येभ्यश्च यदु दुरितशतं द्योतमाना द्युतिर्वः ॥ २४ ॥

(इति ज्वालावर्णनम्)

कक्षातौल्येन कद्रूतनयफणमणीन्कल्यदीपस्य युञ्ज-

न्पातालान्तः प्रतापी निखिलमपि तमः स्वेन धाम्ना निगीर्य
दैतेयप्रेयसीनां वमति हृदि हतप्रेयसां भूयसां य-

श्चक्राग्रीयाग्रदेशो दहतु विलसितं भूयसामंहसां वः ॥ २९

यश्चक्रप्रधिः पातालान्तःप्रतापी पातालमध्यदेशप्रतपनशीलः स्वेन धाम्ना स्वर्ग-
तेजसा निखिलमपि तमो निगीर्य गिलित्वा । निर्मूलयित्वेत्यर्थः । अपिशब्दात्पूर्वं प-
लस्थरत्नौपधिकान्तिभिस्तत्र तत्र स्थितं तमो निरस्तं न तु निखिलमित्यर्थः । कद्रू-
यफणमणीन् फणिफणास्थितमणीन् कल्यदीपस्य (प्राभातिकदीपस्य) कक्षातौल्येन ।
शिखासादृश्येन युञ्जन् योजयन् प्रापयन् हतप्रेयसां हतप्रियाणां दैतेयप्रेयसीनाम्
सुन्दरीणां हृदि मानसे वमति प्रथमं निगीर्णं तमः पुनरुद्भिरति असौ चक्राग्रीयाग्र-
श्चक्रश्रेष्ठाग्रदेशः प्रधिर्वो भूयसामंहसां पापानां विलसितं निःसंकुचितं संचारं बहु
भवति तथा दहतु भस्मीकरोतु । निर्मूलयित्वेत्यर्थः ॥

कृष्णाम्भोदस्य भूषा कृतनयननयव्याहतिर्भार्गवस्य

प्राप्तमावेदयन्ती प्रतिभटसुदृशामुद्भटां वाप्पवृष्टिम् ।

निष्टसाष्टापदश्रीः समममरचमूर्गार्जितैरुज्जिहाना

कीर्तिं वः केतकीभिः प्रथयतु सदृशीं चञ्चला चक्रधारा ॥३०॥

कृष्णाम्भोदः श्रीरङ्गनाथजलधरस्तस्य भूषा भूषणम् भार्गवस्य शुक्लस्य परशुरामस्य
च कृता नयननयव्याहतिर्यथा सा प्रतिभटसुदृशां शत्रुसुन्दरीणां वाप्पवृष्टिमथुवृष्टिं प्राप्ता-
मासन्नामावेदयन्ती निष्टसाष्टापदश्रीस्तप्तकाञ्चनस्य श्रीः शोभेव शोभा यस्याः सा अमर-
चमूर्गार्जितैर्देवसेनाकृतसिंहनादैः समं सार्धमुज्जिहाना स्फुरन्ती चक्रधारा सुदर्शननैमि-
तिचपला केतकीभिः केतकीकुसुमैः सदृशीं वः कीर्तिं प्रथयतु प्रकटयतु । चञ्चला विद्यु-
दपि नीलनीरदभूषा निखिलजननयनमुकुलकारित्वाद्भार्गवनयननयमपि मुकुलयति स्फुर-
णेन महतीं वृष्टिं सूचयति तप्तकाञ्चनकमनीया च स्तनितैः संस्फुरति च ॥

वप्राणां भेदिनीं यः परिणतिमखिलश्लाघनीयां दधानः

क्षुण्णां नक्षत्रमालां दिशि दिशि विकिरन्विद्युता तुल्यकक्षः ।

निर्याणेनोत्कटेन प्रकटयति नवं दानवारिप्रकर्षं

चक्राधीशस्य भद्रो वशयतु भवतां स प्रधिश्चित्तवृत्तिम् ॥ ३१॥

वप्राणां प्राकाराणाम् । वप्रघटितशरीराणां प्रत्यागम्य स्थितानां शत्रूणामित्यर्थः ।
भेदिनीं भेदयित्रीर्माखिलश्लाघनीयां परिणतिं परमपुरुषरूपतां विहाय आच्छाद्य चक्राका-
ररूपताप्राप्तिपरिणतिं दधानः । यद्वा अखिलश्लाघ्यामुद्धतानामरातीनां भेदिनीं परितो

नमतां दधानक्षरप्रधिः परितो नम एव स्थितः । लोके महानेव नम्रयेत् श्लाघ्यतरो
भवति धनमाप्तमयति च । क्षुण्णां चूर्णितां नक्षत्रमालां नक्षत्रपङ्क्तिं दिशि दिशि विकि-
रन् तत्र तत्र विक्षिपन् विद्युता तडिता तुल्यकक्षास्तुल्यद्वारस्वर्गितुल्यन्यायः । तडि-
त्सदृश इत्यर्थः । अथवा तडिता तुल्या कक्ष्या नेमेधलत्प्रदेशो यस्य स यः प्रधिरुत्कटेन
निरतिशयवेगेन निर्याणेन गमनेन नवं दानवारिप्रकर्षं श्रीरत्नेशस्यापटमानघटकत्वं
अथवा देवप्रकर्षं प्रकटयति व्यक्तीकरोति चक्राधीशस्य स भद्रः कल्याणः प्रधिर्भवतां
चित्तशक्तिं चेतसो निरङ्कुशव्यापारं वशयतु । भद्रो गजश्च कूटतटविपाटनपटोयसीमलि-
लश्लाघ्यां परिणतिं तिर्यग्दन्तप्रहृतिं दधानः शौद्धत्वेन चूर्णितां सप्तविंशतिमौक्तिकविर-
चितहारविशेषरूपां नक्षत्रमालां सर्वत्र विकिरन् तडित्समानबन्धनरज्जुहत्कटेन स्थूल-
तरेण निर्याणेनापाङ्गदेशेन नूतनं दानवारिप्रकर्षं मदजलातिशयं प्रकटयति चित्तशक्तिं
वशधीनां करोति चक्रेशस्य महाराजस्य सकाशे तिष्ठति ॥

नाकौकःशत्रुजत्रुटनविघटितस्कन्धनीरन्ध्रनिर्य-

नव्यक्रव्यासहव्यप्रसनरसलसज्ज्वालजिहालवह्निम् ।

यं दृष्ट्वा सांयुगीनं पुनरपि विदधत्याशिषो वीर्यवृद्धौ

गीर्वाणा निर्वृणाना वितरतु स जयं विष्णुहेतिप्रधिर्वः ॥ ३२ ॥

पूर्वार्धमेकं पदम् । नाकः स्वर्ग लोकः स्थानं येषां देवानां तेषां रात्रवोऽसुरास्तेषां
जत्रुष्यविशेषास्तेषां व्रटनं छेद इत्यर्थः । तेन विघटिता वियोजिता विरूपिताश्च ते
स्कन्धाश्च तेभ्यो नीरन्ध्रनिर्यत् निरर्गलविनिर्गच्छत् । नव्यं क्रव्यासं मांसशोणितं तदेव
हव्यं हवनयोग्यं द्रव्यं तस्य प्रसनं भक्षणं तस्मिन् रसो रागः । प्रीतिरित्यर्थः । तेन
लसन्तोऽहमहमिकया नृत्नन्तस्ते च ते ज्वालाश्च त एव जिहा अस्य सन्तीति तथा
लसज्ज्वालजिहालो वह्निर्यस्य स तं सांयुगीनं संयुगे साधुं यं प्रधिं दृष्ट्वा निर्वृणानाः
प्रहृष्टा गीर्वाणाः पुनरपि वीर्यवृद्धौ स्वतः प्रवृद्धस्य चक्रप्रधेः स्वभक्त्यतिशयेन पौनःपु-
न्येन वीर्यसन्वृद्धये आशिषः सयः फलानादीर्वादान्विदधति कुर्वन्ति स तादृशो विष्णु-
हेतिप्रधिर्भवतां विजयं वितरतु ॥

धन्वाध्वन्यस्य धारासलिलमिव धनं दुर्गतस्येव दृष्टि-

र्जात्यन्धस्येव पद्भोः पदविहृतिरिव प्रीणनी प्रेमभाजाम् ।

पत्युर्मायाः क्रियायां प्रकटपरिणतिर्विभ्ररक्षाक्षमायां

मायामायामिनीं वस्तुटयतु महती नेमिरत्नेश्वरस्य ॥ ३३ ॥

धन्वनि मरुन्मव वन्द्यस्य अथवा धारासलिलं प्रवाहजलमिव अथवा वर्षजल-
धरविनिर्गलमलिलपटलमिव, दुर्गतस्य दरिद्रस्य धनं निधिजानमिव, जात्यन्धस्य दृष्टि-
वशददर्शनमिव पद्भोः पदवन्दनं पदन्यास इव, प्रेमभाजां भक्तानां प्रीणनी प्रीति

जननी । आनन्दकरीत्यर्थः । विश्वरक्षक्षमायां सकलजनरक्षणपटीयस्यां मायया क्रियायां प्रकृतिं विशदीकृत्य संजातक्रियायां बह्वस्यां प्रजायेय इति संजातो भगवतः संकल्पविशेषः मायाः पत्युः श्रीरङ्गेशस्य प्रकटपरिणतिर्व्यक्तपरिणामः । ईश्वराकारेण परिणमतीत्यर्थः । ईश्वरपरिणामदशा सती महती महतरा अक्षाधिपस्य चक्रेशस्य नेमिर्व आद्यामिनीं दीर्घामविच्छिन्नामविद्यां द्रुत्यतु विच्छेदयतु ॥

त्राणं या विष्टपानां वितरति च यया कल्पते कामपूर्ति-

र्न स्यातुं यत्पुरस्तात्प्रभवति कलयाप्यौषधीनामधीशः ।

उन्मेपो याति यस्या न समयनियति सा श्रियं वः प्रदेया-

न्यकृत्य द्योतमाना त्रिपुरहरदृशं नेमिरस्त्रेश्वरस्य ॥ ३४ ॥

या चक्रनेमिर्जगतां त्राणं ददाति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारो जननसंहारावाक्येति । तथा सति नेमिस्तत्त्वादि ददातीत्यर्थः । यया कामपूर्तिश्च कल्प्यते समर्थ्यते । चक्रात्त्वर्गादि । त्रिपुरहरदृशा तु कामसंहार एव समर्थितो न तु कामपूरणादि । यत्पुरस्तात् नेमेः पुरोभागे चन्द्रः कलयाप्यल्पकालेनापि यद्वा षोडशांशेनापि स्यातुं न प्रभवति । तद्वलोचनसमीपे चन्द्रः कलया स्यातुं प्रभवति । यस्या नेमेः उन्मेपो विजृम्भणं समयनियतिं यस्मिन्नेव काले विजृम्भते नान्यत्सिन्निति कालनियतिं न याति । नेमिविजृम्भणस्याकालकाल्यत्वात् । हरनयनं तु संहारकाल एव विजृम्भते नान्यत्सिन् । तस्मात्त्रिपुरहरदृशं न्यकृत्य द्योतमाना चक्रनेमिर्वः श्रियं प्रदद्यात् ॥

नक्षत्रक्षोदभूतिप्रकरविकिरणश्चेतिताशावकाशा

जीर्णैः पर्णैरिव द्यां जलधरपटलैश्चूर्णितैर्लघुवाना ।

आजावाजानवाजानतरिपुजनतारण्यमावर्तमाना

नेमिर्वात्येव चाक्री प्रणुदतु भवतां संहतं पापतूलम् ॥ ३५ ॥

नक्षत्रक्षोदभूतिप्रकरविकिरणश्चेतिताशावकाशा स्वीयधाराघोरविषटनक्षुण्णानां नक्षत्राणां क्षोदशूर्णं स एव भूतिस्तस्याः प्रकरः समूहस्तस्य विकिरणं विक्षेपस्तेन श्वेतिता धवलीकृता आशावकाशा दिगन्तरालानि यया सा । जीर्णैः पर्णैरिव गलद्भिः पाण्डुरैः पुराणैः पत्रैरिव चूर्णितैर्वेगात् शकलितैर्जलधरपटलैर्द्यामाकाशमूर्णवाना । आच्छादयन्तीत्यर्थः । वाल्या च विक्रियासंरम्भोत्क्षिप्तैर्निर्गलगलद्दैराकाशमावृणुते । आजौ रणाक्षणे आजानवाजेन आजन्मतिद्वेन वाजेन वेगेन आनता प्रदीकृता रिपुजनता शत्रुसमूहः सवारण्यं विपिनं तदुद्दिश्य आवर्तमाना । 'अरण्यमावर्तयन्ती' इति पाठे अरण्यं भ्रमयन्ती । चाक्री नेमिर्वात्येव चक्राकारचङ्क्रमणसमीरणसमूह इव । वातनण्डलीवति यावत् । भवतां संहतं संघीभूतं पापतूलं प्रणुदतु ॥

क्षिप्वा नेपथ्यशार्टीमिव जलदघटां जिष्णुक्रोदण्डचित्रां

तारापुञ्जं प्रमृनाञ्जलिमिव विपुले व्योमरङ्गे विकीर्य ।

ज्वालाजालाब्धिमुद्रं क्षितिवलयमिवाविभ्रती नेमिचक्रं
नागेन्द्रस्येव नाभेः फणपरिषदिव प्रौढरत्नप्रकाशा ।
दत्तां वो दिव्यहेतेर्मतिमरविततिः ख्यातसाहससंख्या

संख्यावत्संधचित्तश्रवणहरगुणस्यन्दिसंदर्भगर्भाम् ॥ ४१ ॥

अनेनाराणां शेषफणामण्डलसाधर्म्यं प्रतिपाद्यते । ज्वालाजालाब्धिमुद्रं ज्वालाजाला-
न्येवाब्धयः समुद्रास्त एव मुद्रा सीमचिह्नं यस्य तत् नेमिचक्रं पृथ्वीवलयमिवाविभ्रती
दधती । शेषफणाश्च समुद्रपरिवृतं भूमण्डलं बिभ्रति । नागेन्द्रस्येव नाभेः पिण्डिकायाः ।
नाभिः कुण्डलितनागेन्द्र इव स्थित इत्यर्थः । फणपरिषदिव फणसमूह इव स्थिता ।
ख्यातसाहससंख्या ख्याता प्रसिद्धा साहसं सहस्रं संख्या यस्याः सा । फणाश्च सहस्रसं-
ख्याः सुदर्शनाराणि सहस्रसंख्याकानि । किं च प्रौढरत्नप्रकाशा प्रौढः प्रसिद्धो रत्नानां
प्रकाशो यस्याः सा । दिव्यहेतेर्धकस्यारविततिर्वा युष्माकं संख्यावत्संधंचेतःश्रवणहरगुणस्य-
न्दिसंदर्भगर्भा संख्यावत्समूहः पण्डितसमूहस्तस्य चित्तं श्रवणं च हरन्ति आनन्दयन्तीति
चित्तश्रवणहरास्ते च ते गुणार्थगुणाधित्तहराः शब्दगुणाः श्रवणहरास्तान् स्पन्दते इति
स्पन्दी स चासौ संदर्भोऽर्थप्रयत्नं शब्दप्रयत्नं च स एव गर्भो यस्याः सा तां मतिं दत्तां
दिश्यात् । रसिकजनश्रवणमनोहरगुणसुधास्पन्दसंदोहसुन्दरां मतिं वितरत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मेशोपक्रमाणां बहुविधविमतक्षोदसंमोहितानां

सेवायै देवतानां दनुजकुलरिपोः पिण्डिकायज्ञभाजाम् ।

तत्तद्भामान्तसीमाविभजनविधये मानदण्डायमाना

भूमानं भूयसां वो दिशतु दशशती भास्वराणामराणाम् ॥ ४२ ॥

बहुविधविमतक्षोदसंमोदितानां बहुविधशस्त्रनिहननेन संमोदिता हर्षं प्रापितास्तासाम् ।
तत एव दनुजकुलरिपोः सुदर्शनस्य सेवायै पिण्डिकायज्ञभाजां नाभिप्रभृत्यङ्गानि भज-
न्तीति पिण्डिकायज्ञभाजस्तासाम् । ब्रह्मेशोपक्रमाणां देवतानां तत्तद्भामान्तसीमाविभज-
नविधये एतदवधिकं चतुर्मुखस्थानमेतदवधिकं पञ्चमुखस्थानमेतत्तीमाकलिन्द्रस्थानमिति
तत्तद्देवस्थानसीमानिर्णयायैत्यर्थः । मानदण्डायमाना मानदण्डवत्स्थिता भास्वराणामराणां
दशशती सहस्रं वो भूमानं महत्त्वम् । आधिक्यमिति यावत् । दिशतु । निरतिशयन-
हिमानं ददात्वित्यर्थः ॥

ज्वालाकल्लोडमालानिविडपरिभरां नेमिवेलां दधाने

पूर्वैर्लज्जान्तमस्यै भुवनमयहविर्भोजिना पूरुषेण ।

प्रम्पृज्जामाज्यरत्ने रथपदजलधारेधनान् स्फुलिङ्गै-

भद्र वो त्वद्रुमाणां प्रियमरविततिर्विस्तृणानां विधत्ताम् ॥ ३ ॥

ज्वालाकलोलमालानिविडपरिसरां ज्वाला एव तरङ्गास्तासां मालाः पद्मयस्ताभिं
विडो नीरन्त्रः परिसरः संनिहितप्रदेशो यस्याः सा ताम् । नेमिवेलां समुद्रोद्वेलनवार
सेतुर्नेमिरेव वेला नेमिवेला तां दधाने । भुवनमयहविर्मोजिना जगन्मयं जलमयं
हविर्भुङ्क्त इति तथाभूतेन पूरुषेण सुदर्शनेन भगवता वा आक्रान्तमध्येऽधिष्ठितमध्यभा
प्रस्फूर्जत्प्राज्यरत्ने प्रकाशमानप्रकृष्टमणौ रथपदजलधौ सुदर्शनसमुद्रे अरविततिः एवम
रुत्तरोत्तरं वर्धमानैः स्फुलिङ्गैर्विदुमाणां प्रवालखण्डानां श्रियं शोभां विस्तृणाना विल
यन्ती सती वो भद्रं विधत्तां करोतु ॥

नासीरस्रैरभग्नप्रतिमटरुधिरासारधारावसेका-

नेकान्तस्मेरपद्मप्रकरसहचरच्छायया प्राप्य नाभ्या ।

मुक्तानीवाङ्कुराणि स्फुरदनलशिखादर्शितप्राक्प्रवाला-

न्यव्याघातेन भव्यं प्रददतु भवतां दिव्यहेतेरराणि ॥ ४४ ॥

नासीराः सेनाप्रधाविनस्त एव स्रैरभगा यथेष्टं पलायिताः प्रतिमटाः प्रत्यर्थिमटात्सेपा
रुधिरवृष्टिधाराभिः संजाता अवसेकास्तान् प्राप्य । एकान्तेति । एकान्तविकसितपद्मरु
रस्य सहचरो बन्धुदृष्टाया कान्तिर्यस्याः सा तया नाभ्या मुक्तानि त्यक्तानि । प्रसूतानि
त्यर्थः । अङ्कुराणीव । शोणितवर्णधारावसिक्तनाभ्यालवालस्थितवीजसंभूताङ्कुराणीवाव
स्थितानि । स्फुरदिति । प्रकाशमानाग्निज्वालाभिः प्रकटितानि प्रथमपत्राणि किसल
यानि येषां तानि दिव्यहेतेरराणि वोऽव्याघातेन निष्प्रत्यूहेन भव्यं प्रददतु दिशन्तु ॥

दावोल्कामण्डलीव द्रुमगणगहने वाडवस्येव बहे-

ज्वालावृद्धिर्महाब्धौ प्रवयसि तमसि प्रातरर्कप्रभेव ।

चक्रे या दानवानां ह्यकरटिघटासंकटे जाघटीति

प्राज्यं सा वः प्रदेयात्पदमरपरिपदरनाभायुधस्य ॥ ४५ ॥

या सुदर्शनारपरिपद्मगणगहने द्रुमवृन्दगहने दुःप्रवेशे बने दावोल्कामण्डली दावाति
ज्वालासमूह इव महार्थो वाडवस्य ज्वालावृद्धिरिव प्रवयसि तमसि प्रातरर्कप्रभेव प्रात
प्रवर्धमानसूर्यप्रभेव ह्यकरटिघटासंकटे द्रुमगणजघटाभिः संवाधे दानवानां समूहे जाघ
टीति चेष्टते । 'रागटीति' वा पाठः । पद्मनाभायुधस्य मातादृशी अरपरिपदरनिकरो व
प्राज्यमुत्कृष्टं पदं दृष्टादृष्टस्वरूप निरतिशयमर्थ्यं देयान् । पञ्चवितकोरकिनकुमुमितफल
तवदिकामलिकाजालवेष्टितमलकीमलानकीतालतमालमालप्रमुखनानाविधतन्त्रगण्डे जृम्भ
माणा दहनकमालज्वाला जालमिव, दिव्यशोभा ज्वालमनाग्नवर्गालभारगोष्मनिपुणवज्वा
नलद्रुमदृष्टान्त प्रभापटलमिव पद्मगणानिमिगण्डे प्रभातप्रभाकरप्रभेव, रथद्रुमक
र्गटिमटसंघोपदानवर्गस्य चपलानां अरपरान्तमिव * महत्पदं देयादि ययं ॥

तापाद्वैत्यप्रतापातपसमुपचितात्रायमाणं त्रिलोकीं

लोलैर्ज्वालाकलापैः प्रकटयदभितश्छिन्नपट्टाञ्चलानि ।

छन्नाकारं शलाका इव कनककृताः शौरिदोर्दण्डलग्नं

भूयासुर्भूषयन्त्यो रथचरणमरस्फूर्तयः कीर्तये वः ॥ ४६ ॥

द्वैत्यप्रतापातपसमुपचितात्प्रत्यर्धजनस्यान्तःसंतापकृतेजः स एवातपस्तेन समुपचिता-
संयर्धितात् । संपादितादिति यावत् । तापात् त्रिलोकीं त्रायमाणम् । अभितो लोलै-
र्ज्वालाकलापैश्छिन्नपट्टाञ्चलानि आतपयं परीत्य प्रलम्बमानसूक्ष्मपट्टाञ्चलानि प्रकटयत्
शौरिदोर्दण्डलग्नं रौशभुजसंसर्पं छन्नाकारं रथचरणं सुदर्शनं भूषयन्त्योऽलंकुर्वत्यः ।
कनककृताः स्वर्णरचिताः शलाकाः कणिका इव प्रतीयमाना अरस्फूर्तयोऽरविजृम्भणानि-
वः कीर्तये भूयासुः ॥

नाभीशालानिखातां नहनसमुचितां वैरिलक्ष्मीवशानां

संयद्वारीहृतानां समनुविदधती काञ्चनालानपङ्क्तिम् ।

राज्या च प्राज्यदैत्यव्रजविजयमहोत्तम्भितानां भुजानां

तुल्या चक्रारमाला तुल्यतु भवतां तूलवच्छत्रुलोकम् ॥ ४७ ॥

संयद्वारीहृतानां संययुद्धमेव वारी गजग्रहणाय कृतस्तृणाच्छादितो गर्तस्तया हृतानां
वैरिलक्ष्मीवशानां प्रतीपभूपानां लक्ष्म्यः संपद एव वशाः करिष्यस्तासां नहनसमुचितां
न्यनस्य समुचितां नाभीशालानिखातां पिण्डिका एव शाला तस्यां निखातां दृढतरं
त्रैलोक्यां कागनालानपङ्क्तिं आलानानि गजबन्धनस्तम्भास्तेषां पङ्क्तिः कनकेन विरचिता
ना चालानपङ्क्तिं तां समनुविदधती सम्यगनुकुर्वाणा । प्राज्यदैत्यव्रजविजयमहोत्तम्भि-
तानां यदुलतरदैत्यनिकरविजयोत्सवेनोत्तम्भितानामुद्धतानां भुजानां राज्या पट्टया च
तुल्या चक्रारमाला सुदर्शनारश्रेणी भवतां वैरिसमूहं तूलवत्तुल्यतु उरिक्षिप्य निर्मूलयतु ॥

आ नेमेश्वक्रवालात्त्विष इव वितताः पिण्डिकाचण्डदीप्ते-

दीप्ता दीपा इवाराद्गहनरणत्तमीगाहिनः पूरुषस्य ।

शाणे रेखायितानां रथचरणमये शत्रुशौण्डीर्यहेम्नां

रेखाः प्रत्यग्रलम्भा इव भुवनमरश्रेणयः प्रीणयन्तु ॥ ४८ ॥

आ नेमेश्वक्रवालान् प्रधेरेव लोकालोकपर्वतान् । आनेमिसंज्ञकलोकालोकपर्यन्तमि-
त्यर्थः । परीत्य व्रतः नेमिश्वक्रवालाच्चल इव तिष्ठति । अभिविधावाद् । त्विष इव वि-
तताः चक्रवालपदं न लक्ष्म्यं पिण्डिकाचण्डदीप्तेर्नाभिसंज्ञकसूर्यस्य त्विष इव मयूखा
इव । तेजस्वितयः नभसः सूर्यमण्डलमिव तिष्ठति । गहनरणत्तमीगाहिनो दुःप्रवेशसंगर-
त्तमीप्रवेशिनः पूरुषस्य सुदर्शनस्य रथचरणमये तिसिरपटलविघटनार्थं प्रदीप्तं दीपा इव

रथचरणमये शाणे चक्रसंज्ञके निकपोपले । स्वार्थे मयट्प्रत्ययः । रेखायितानां रेखाका-
राकारितं यथा भवति तथा संघटितानां शत्रुशौण्डीर्यहेत्रां प्रत्यर्थिमदकाञ्चनानां प्रत्यप्र-
लम्भाः सद्यः संसक्ता रेखा इव स्थिता अरथ्रेणयः पङ्क्तीभूतान्यराणि भुवनं प्रीणयन्त्वान-
न्दयन्त्वित्यर्थः । अरथ्रेण्यास्तरणिकिरणसादृश्यकथनेन निखिलभुवनव्यापित्वपरिशुद्धत्वे
प्रत्यपादिपाताम् । दीपसादृश्यकथनेन तमोनिवर्तकत्वं मङ्गलाकारत्वं च प्रतिपादितम् ।
काञ्चनरेखातुल्यताकथनेन रमणीयत्वमार्जवं च प्रतिपादितं भवति । पिण्डिकाचण्डकि-
णमारभ्य नेमिचक्रवालाचलपर्यन्तं व्याप्ताः किरणा इव भुवनं व्याप्ताः परिशुद्धाश्च घोर-
तरसंगरनिकुरम्बसंचारिसुदर्शनपुरुषं परीत्य प्रकाशमानाः करदीपिका इव तिमिरनिरा-
सका मङ्गलाकाराश्च चक्रराजशाणोपरिशृण्यमाणाः कनकरेखा इव ऋजवो रमणीयतरा-
श्चारथ्रेणयः सकलभुवनप्रीतये भवन्त्वित्यर्थः ॥

दीप्तैरर्चिप्ररोहैर्दलवति विधृते बाहुनालेन विष्णो-

रुद्यत्प्रद्योतनाभं प्रथयति पुरुषं कर्णिकावर्णिकायाम् ।

चूडालं वेदमौलिं कलयति कमले चक्रनाम्नोपलक्ष्ये

लक्ष्मीं स्फारामराणि प्रतिविदधतु वः केसरश्रीकराणि ॥ ४९ ॥

दीप्तैः प्रकाशमानैरर्चिप्ररोहैर्ज्वालानां प्ररोहैर्वर्तुलतया जायमानैर्दलवति पत्रवति ।
कुण्डलितज्वालाकलापस्य पद्मदलसाम्यं विद्यते । विष्णोः श्रीरङ्गिणो बाहुनालेन विधृते
संकलिते उद्यत्प्रद्योतनाभं आविर्भवद्भास्करस्याभेवाभा यस्य स तम् । उद्यन्मार्तण्डम-
ण्डलच्छायमित्यर्थः । पुरुषं सुदर्शनपुरुषं कर्णिकावर्णिकायां वर्णमाकारो वर्णिका तस्यां
धिपये । कर्णिकास्वरूपधिपय इति यावत् । प्रथयति प्रकटयति । चूडालं चूडा शिला
अस्यास्तीति चूडालस्तम् । वेदमौलिं श्रुतिशिरोभागम् । वेदान्तमिति यावत् । कलयति
रूपापयति । चक्रनाम्ना सुदर्शननाम्ना उपलक्ष्ये उपलक्षितुं योग्ये । अवधेये इति यावत् ।
कमले केसरश्रीकराणि किंजल्कशोभाकराणि अराणि वः स्फारामत्युज्ज्वलां ध्रियं प्रति-
विदधतु कुर्वन्तु । चक्रनामकमलस्य कुण्डलितज्वालाखण्डमेव दलनिकुरुम्बं श्रीरङ्गिदक्षि-
णभुजदण्ड एव नालः चक्रमध्यप्रदेश एव प्रभातप्रभाकरदेशः सुदर्शनपुण्यः कर्णिकाव-
दातः परिमलकर्णिकात्वेन वर्णितसुदर्शनपुण्यं परीत्य प्रकाशमानान्यराण्येव केसराणि ।
एतादृशि चक्रराजस्याराणि भवतां लक्ष्मीं प्रदिशन्तु ॥

धातुस्यन्दैरमन्दैः कलुषितवपुषो निर्झराम्भःप्रपाता-

नर्चिष्मत्या स्वमृत्या रथचरणगिरेर्नेमिनाभीतटस्य ।

व्याकुर्वाणारपङ्क्तिर्वितरतु विमुताविस्तृतिं वित्तकोटी-

कोटीरच्छत्रपीठीकटककरिघटाचामरस्रग्विणी वः ॥ ५० ॥

(इत्यरवर्णनम्)

नेमिनाभीतटस्य नेमिथ नाभी च नेमिनाभ्यां ते एव तटे यस्य स तस्य रथचरणगिरेः
सुदर्शनाद्रेः शरपद्मिरमन्दैरनल्पैर्धातुस्यन्दैर्गिरिकरसस्रोतोभिः कलुषितवपुषः कलुषितं वपु-
षं तां शोणीकृताकारान् निर्झराम्भःप्रपातान् निर्झरजलप्रवाहान्तान् अचिप्मत्या दी-
प्तिमत्या जपाकुसुमनिकाशप्रकाशयेत्यर्थः । स्वमूर्त्या स्वाकारेण व्याकुर्वाणा विवृण्वाना ।
विस्तृण्वाना इति यावत् । वित्तकोटीति । कनककोटीकोटीरश्वेतातपत्ररत्नसिंहासनरत्नवल-
यकरिवृन्दचामरप्रसूनमालिकारमणीयां विभुताविस्तृतिं वैभवातिशयं वो वितरतु । पृथुतर-
प्रधिपिण्डकासानुरमणीयरथचरणवसुंधराधरधुरंधरस्यारविततिर्धातुनिःस्यन्दसंदोहसंब-
न्धकलुषिताकारनिर्झरजलप्रवाहान् पद्माकरप्रभापटलरमणीयस्वमूर्त्या विस्पष्टयन्ती
सती कनककाहलकलाचिकामुक्ताछत्रचामरपीठिकाकाशमभ्यारककिरीटकेयूरकणिका-
कुण्डलत्रिसरहारहिताङ्गुलीयककटकोज्ज्वलकाञ्चीनूपुरतुरंगगजसुरतरुणीसंकाशपरिचारी-
काप्रमुखानेकवस्तुनिष्कलां लक्ष्मीं विस्तारयत्वित्यर्थः ॥

एकयेन द्वादशानामशिशिरमहसां दर्शयन्ती प्रवृत्तिं

दत्तः स्वर्लोकलक्ष्म्यास्तिलक इव मुखे पद्मरागद्रवेण ।

देयाद्देतेयदर्पक्षतिकरणरणप्रीणिताम्भोजनाभि-

र्नाभिर्नाभित्वमुर्व्याः सुरपतिविभवस्पर्शि सौदर्शनी वः ॥ ५१ ॥

द्वादशानामशिशिरमहसां सूर्याणामैकयेन । मेलनेनेत्यर्थः । संजातां वि(प्र)वृत्तिं निखि-
लतेजःपदार्थाभिभवनिरतिशयविजृम्भणं दर्शयन्ती ज्ञापयन्ती । दैतेयेति । दैत्याहंकार-
विनाशकरणं रणं तेन प्रीणितोऽम्भोजनाभिः धीरज्ञो यया सा तथा । प्रत्यर्थिप्राणसंहार-
चतुरस्रमरसंचारकोलाहलानन्दितनन्दगोपनन्दन इत्यर्थः । स्वर्लोकलक्ष्म्या मुखे पद्मरा-
गद्रवेण मागिक्यसंधर्षणसंजातनिष्यन्दनेन । दत्तो रचितस्तिलक इव । सुदर्शनराजकृत-
प्रत्यर्थिनिरसनसंजनितहृषोत्कर्षेण स्वर्लक्ष्मीरलंकृतेति व्यज्यते । सौदर्शनी नाभिः सुरप-
तिविभवस्पर्शि इन्द्रविभवं स्पृशतीति तथा । देवेन्द्रवैभवोपममित्यर्थः । उर्व्यां नाभित्वं
पृथ्वीनायकत्वं यो युष्माकं देयात् । स्वकीयप्रभापटलवलितद्वादशादित्यतेजःसच्छायस-
न्धप्रतिपक्षरक्षःसंक्षयदक्षतासंमोदितदामोदरनिर्मूलितप्रतिपक्षपक्षलक्ष्मीरमणीयतया स्व-
र्लोकलक्ष्मीमुखकमलभ्यारहेतुभूतपद्मरागद्रवविरचितवर्तुलस्तिलक इव प्रकाशमाना
सौदर्शनी पिण्डका विलक्षितमहेन्द्रवैभवं क्षमानायकत्वं वितरत्वित्यर्थः ॥

शस्त्रदयामे शताङ्गक्षितिभृति तरलैरुत्तरङ्गे तुरङ्गै-

रुदङ्गान्तरङ्गनके कुपितमटमुगच्छायमुग्धप्रवाले ।

अस्तीकं प्रानुवृत्ता प्रतिमटजलधौ पाटवं वाडवस्य

श्रेयो वः सविद्यता श्रितद्वरितहरा श्रीधरास्वस्य नाभि ॥ ५२ ॥

विदलितवपुषो बहुविधप्रहारजर्जरीकृतशरीरस्य प्रत्यनीकस्य प्रतिपन्थिवलस्य रक्तैः
प्रहारवशाग्निर्गलद्रुधिरधाराभिः सांध्यमर्चिः । विकसितजपाकुसुमनिकाशप्रकारमित्यर्थः ।
विन्दन्ती प्राप्नुवन्ती दिशि दिशि सर्वासु दिक्षु कणशः कीर्यमाणैः शकलीकृत्य प्रक्षिप्य-
माणैः कीकसैरस्थिभिः स्फायन्नक्षत्रराशिः प्रकाशमानो नक्षत्रराशिर्यस्याः सा । नाकौक
इति । स्वर्लोकवासिविलासिनीनां नवमदेन पौनःपुन्येन मदिरास्वादनसंजातनवमदेन
हसितानि निःशङ्कनिःसरदीर्घहासास्तेषां छाया कान्तिस्तया धवलमितया चन्द्रपादानमृ-
तकिरणकिरणान् विस्तृणाना राधाङ्गी पिण्डकायामिनी नाभिरात्रिर्वः कुशलं रचयतु ।
निशितखड्गशत्रुशरीरखण्डननिरन्तरनिःसरद्रक्तधारापरम्पराप्रकटितसंघ्यारागसामग्री स्व-
कीयविविधविहारखण्डितकीकसनिकुरुम्बप्रत्यक्षितनक्षत्रसमुन्नेषा विजृम्भितमधुरसास्वा-
दनसंजातसमुद्भासविवशविबुधवधूनिःशङ्कहासकोलाहलप्रदर्शितशशिकरनिकरा चाक्की पि-
ण्डिकायामिनी भवतां भद्रं करोत्वित्यर्थः ॥

निःसीमं निःसृताया भुजधरणिधराघाटतः कैटभारे-

राशाकूलंकपद्धेरहितवलमहाम्भोधिमासादयन्त्याः ।

चक्रज्वालापगायाश्चलदरलहरीमालिकादन्तुराया

विभ्रत्यावर्तभावं भ्रमयतु भुवने पिण्डिका वः प्रशस्तिम् ॥५५॥

कैटभारे रक्षिणो भुजधरणिधराघाटतः भुज एव धरणिधरः पर्वतस्तस्याघाट आ-
भोगः । विशालवेति यावत् । तस्मान्निःसीमं निःसृताया निरर्गलविनिर्गलिताया आशा-
कूलंकपद्धेः आशा दिश एव कूलानि तटानि कप्यन्ते संघर्ष्यन्ते यया सा आशाकूलंकपा
तादृशी ऋद्धिर्यस्याः चलदरलहरीमालिकादन्तुरायाः चलन्ति च यान्यराणि तान्येव
लह्यस्तासां मालिकाभिर्दन्तुरा निम्नोन्नता तस्याः अहितवलमहाम्भोधिमासादयन्त्याः
प्रत्यर्धंसेनार्णवं प्रविशन्त्याश्चक्रज्वालापगायाः सुदर्शनप्रभासवन्त्या आवर्तभावं विभ्रती
आवर्तत्वं दधाना पिण्डिका वः प्रशस्तिं प्रदयार्तिं भुवने भ्रमयतु प्रचुरयतु । नुरहरकर-
शितरिशिखरपरिसरतः प्रवहन्त्याः सकलदिक्कूलंकपविजृम्भमाणरमणीयतायाः तुल्यतरत-
रक्षपरम्परादन्तुरितोत्सङ्गादाः परवलजलधिमध्यं प्रविशन्त्याः सुदर्शनज्वालाकलोलिन्या
आवर्तत्वं दधाना पिण्डिका भवतां सकलभुवनव्यापिनीं कीर्तिं तनोत्वित्यर्थः ॥

पाणौ कृत्वाहवाग्ने प्रतिभटविजयोपार्जितां वीरलक्ष्मी-

मानीतायास्तनोऽन्याः स्वसविधमनुरद्वेषिणा पूरूपेण ।

प्रासादं दानहेतोर्विर्गचितमरुणै रश्मिभिः नृचयन्ती

नन्विदे तन्मन्त्रानां रथचरणपतेतिवृत्तिं निर्विघातान् ॥ ५६ ॥

प्रासादं दानहेतोर्विर्गचितमरुणै रश्मिभिः नृचयन्ती
जलद्वयं दानहेतोर्विर्गचितमरुणै रश्मिभिः नृचयन्ती

अस्या वीरश्रियो वासहेतोर्द्वैत्यद्वेषिणा पूरुषेण सुदर्शनेन कर्त्रा अरुणैः किरणैर्निर्मितं प्रासादं सूचयन्ती । पिण्डिका प्रासादवत्स्थितेति यावत् । रथचरणपतेर्नाभिर्वा निप्र-
त्यूहां निवृत्तिम् । ब्रह्मानन्दमित्यर्थः । उत्पादयतु । प्रत्यर्थिराजपरम्पराविजयसमागतवी-
रलक्ष्मीं परिणीय तस्याः स्वसमीप एव निवासार्थं दनुजकुलविलयनकरव्यापारेण सुदर्श-
नपूरुषेण विलसन्निपुणैः किरणैर्निर्मिताभिर्नवहर्म्यवद्विराजमाना चक्रपिण्डिका भवतां न-
प्रतिममानन्दं संपादयत्वित्यर्थः ॥

डिण्डीरापाण्डुगण्डैररियुवतिमुखैः पिण्डिका कृष्णहेते-

रुचण्डाश्रुप्रवर्षैरुपरततिलकैरुक्तशौण्डीर्यचर्या ।

द्वित्रग्रामाधिपत्यद्रुहिणमदमपीदूषिताक्षक्षमाभृ-

त्सेवाहेवाकपाकं शमयतु भवतां कर्म शर्मप्रतीपम् ॥ ५७ ॥

डिण्डीरापाण्डुगण्डैः फेनपाण्डुरगण्डैः । उचण्डाश्रुप्रवर्षैः । उचण्डानि धारालानि ।
अत्युत्कटानीति यावत् । अश्रुवर्षाणि येषां तैः । उपरततिलकैः प्रमृष्टतिलकैः । अरियु-
वतिमुखैः उक्तशौण्डीर्यचर्या भाषिता मदस्य वृत्तिर्यस्याः सा कृष्णहेतेः पिण्डिका ।
द्वित्रेति । द्वित्रग्रामाधिपत्येन संजातो द्रुहिणमदः सकलजगन्नायकोऽहमित्यहंकारः स
एव मपी तथा दूषितान्यन्धीकृतान्यक्षाणि इन्द्रियाणि येषां तेषां क्षमाभृतां सेवा यथेष्ट-
विनियोज्यत्वं तस्यां हेवाक औत्सुक्यं स एव पाकः परिपाकः परिणामो यस्य तत् शर्मप्रतीपं
सुखविरोधिकर्म शमयतु । 'अनञ्जनविलोचनैरकलितालकालंकृतैरनादृतकपोलकैर्विकलि-
तप्रभाविभ्रमैः । अचुम्बितदरस्मितैर्गतललाटिकाचन्दनैः समृद्धगलदश्रुभिः प्रतिमहीपका-
न्तामुखैः ॥' सूचितपराक्रमप्रतिभटविदाहिका प्रचण्डतरपिण्डिका कतिपयजनाधिपत्य-
मात्रेणाहं ब्रह्मेति मत्वा यः कश्चिदुरात्मा स्वसमीपगतमपि पूज्यं न पश्यति न शृणोति
श्रोतव्यमेवं प्रकारेण मदान्धस्य तस्य सेवाहेवाकपाकं सुखपरम्परापरिपन्थिक्रियाकलापं
निर्मूलयत्वित्यर्थः ॥

पर्याप्तामुन्नतिं या प्रथयति कमलं या तिरोभाव्य भाति

स्रष्टुः सृष्टेर्दवीयः कुवलयमहितं या विभर्ति स्वरूपम् ।

भृन्ना स्वेनान्तरिक्षं कुवलयति च या सा विचित्रा विधत्तां

दैतेयारातिनाभिर्द्रविणपतिपदद्वेषिणीं संपदं वः ॥ ५८ ॥

नाभिः पर्याप्तां परिपूर्णाम् । निरतिशयामिति यावत् । उन्नतिर्मात्रत्वं प्रथयति । निर-
तिशयातिशयप्रदानचातुर्यं प्रख्यापयतीत्यर्थः । या कमलं विकसितपद्मं तिरोभाव्य भाति
प्रकाशते । स्वसौन्दर्येण कमलाद्रमणीयेत्यर्थः । या स्रष्टुर्वह्मणः सृष्टेर्दवीयो दूरतमं कुवलय-
महितं भूवलयपृजिनं नाभीमण्डलस्यात्यन्ताद्रमण्डलं नाभीमण्डलाकाराकारितं समृद्धं
भवति तस्मादेव भूमण्डले नाभिमण्डलं पृजितं भवति । स्वरूपं विभर्ति या स्वेन भृन्ना

महत्त्वेनान्तरिक्षं कवलयति परिमेययति । अल्पयतीति यावत् । सा विचित्रा नानाप्र-
कारा दैतेयारातिनाभिर्द्रविणपतिपदद्वेषिणी कुबेरसंपलक्षिणी संपदं विधत्ताम् । अनेन
पद्येन पिण्डकाया उन्नततरमणीयत्वायत्ववर्तुलत्वमहत्त्ववत्त्वं प्रतिपादितं भवति ॥

वाणीवाङ्मैश्वर्युभिः सदसि सुमनसां द्योतमानस्वरूपा

वाहन्तस्था मुरारेभिमतमखिलं श्रीरिव स्पर्शयन्ती ।

दुर्गेवोग्राकृतिर्या त्रिभुवनजननस्थेमसंहारधुर्या

मर्यादालङ्घनं वः क्षपयतु महती हेतिवर्षस्य नाभिः ॥ ५९ ॥

वाणीव वाग्देवतेव चतुर्भिर्ज्ञैर्नैम्यरनाभ्यक्षैः । ज्वालायानैम्यन्तःपातित्वात् । वाग्देव-
ताज्ञानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीस्त्रैवमाकारेण 'चत्वारि वाक्परिमितापदानि' इति
धृतिसिद्धध्वनिवर्णपदवाक्यरूपाणि तैरङ्गैरवयवैः सुमनसां देवानां विदुषां च सदसि द्योत-
नानस्वरूपा सा श्रीरिव मुरारेर्वाहन्तस्था करकिसलयगर्भसिंहासनस्था अखिलमभिमत-
नभ्यर्थितार्थप्रपञ्चं स्पर्शयन्ती । ददतीत्यर्थः । दुर्गेव पार्वतीवोग्राकृतिर्नाभितिभुवनजनन-
स्थेमसंहारधुर्या भुवनत्रयजननस्थितिसंहतिसमर्पा प्रकाशते । अयमर्थः—अज्ञद्योतमान-
स्वरूपेत्यनेन वाणी उत्पत्तिशक्तिरित्यवगन्तव्या । अभिमतार्थान् प्रदाय रक्षतीत्यनेन श्रीः
स्थितिशक्तिः । उग्राकृतिरित्यनेन दुर्गा संहतिशक्तिरित्यवगन्तव्या । एवंप्रकारेण प्रतिनि-
यतव्यापारशक्तियोगात्प्रतिनियतसृष्टपादिकर्तृभ्यो वाणीशश्रीशदुर्गेदेभ्योऽपि जननस्थेम-
संहारधुर्येत्यनेन सुदर्शननाभिरेवाधिकेत्यवगन्तव्यम् । सा हेतिवर्षस्य नाभिर्नर्वादालङ्घनं
निरुपाधिकशेषपन्वमात्मनां मर्यादा तस्या अतिक्रमणं स्वातन्त्र्याभिमानं क्षपयतु ॥

सग्भिः संतानजाभिर्मधुरमधुरसत्यन्दसंदोहिनीभिः

पाटीरैः प्रौढचन्द्रातपचयमुपमालोपनैलेपनैश्च ।

धूपैः कालागुरुणामपि सुरसुदृशो विस्रमर्चासु यस्या

गन्धं रुन्धन्ति सा वधिरमगुरमिदो नागिरव्यादभव्यात् ॥ ६० ॥

सुरसुदृशो देवरमण्यो यस्या नाभ्या विस्रमगुभगन्धं स्रष्टितदनुदासीरसो गितनांससंद-
न्धसंजातदुर्गन्धमर्चासु पूजासु क्रियमाणाय नतीषु संतानजाभिः पारिजातप्रसूनरचिताभि-
र्मधुरमधुरमत्यन्दसंदोहिनीभिः मधुरः स्वादुधार्सा मधुरसः पुष्परसस्तस्य सत्यन्दो निःसृ-
न्दस्तस्य संदोहः मधुजिह्वायां म्रजामल्लीति संदोहिनीभिः । बहलमलदमलमधुरतरुसुम-
नसरनिरभिः । 'यवैः' । सग्भिः प्रौढचन्द्रातपचयमुपमालोपनैः पूषचन्द्रादोष्णचन्द-

संनयैर्निरन्तरभिः सरन्मकरन्दविन्दुनन्दनन्दनप्रमुखास्त्रिभुवनानुपमैर्नयैः
 मुरमुन्दरीभी मन्दनिकनित्यमुद्रितुनिशयैः
 सारद्विधिरपटलनिरगन्धा चक्रराजस्य नाभिरगन्धादन्धारित्वाः ॥

अंहः संहत्य दग्ध्वा प्रतिजनिजनितं प्रौढसंसारवन्धा-

दूराध्वन्यान्धन्यान्महति विनतिभिर्नामनि स्थापयन्ती ।

विश्रान्तिं शाश्वतीं या नयति रमयतां चक्रराजस्य नाभिः

संयन्मोमुख्यमानत्रिदशरिपुदशासाक्षिणी साक्षिणी वः ॥ ६१ ॥

(इति नाभिवर्णनम्)

या पिण्डिका विनतिभिः प्रपन्नानुष्ठितप्रपत्तिभिः प्रतिजनि जनुषि जनुषि जानं
 संपादितमंहो दुरितं संहत्य राशीकृत्य दग्ध्वा । मोक्षप्रतिबन्धोपायसंनयं भस्मयित्वेत्यर्थः ।
 प्रौढसंसारवन्धादूराध्वन्यान् प्रौढो दुरुत्तरः संसार एव वन्धा वनसमूहस्तासां दूरं ति-
 कालमध्वन्यान् अध्वगान् अभ्यागतान् । प्रपत्यनुष्ठानात्पूर्वमध्वन्यानिर्त्यर्थः । नहते
 निरतिशयानन्दवैभवे धामनि स्थाने स्थापयन्ती अभिषेचयन्ती शाश्वती विश्रान्तिं उ-
 राश्रुत्तिरहितामानन्दसंपातिं नयति प्रापयति संयन्मोमुख्यमानत्रिदशरिपुदशासाक्षिणी
 संयति युद्धेऽतिशयेन मुख्यमानाः । चक्रप्रहारपरवशा इत्यर्थः । ते च ते त्रिदशरिपवस्त-
 पामवस्था तस्याः साक्षिणी सा चक्रराजस्य नाभिवर्षोऽक्षिणी लोचने रमयतां क्रीडयतु
 आनन्दयत्वित्यर्थः ॥ इति नाभिवर्णनम् ॥

श्रुत्वा यन्नामशब्दं श्रुतिपथकटुकं देवनक्रीडनेषु

स्वैरिस्त्रैरपत्न्यो भयविवशधियः कातरन्यस्तसाराः ।

मन्दाक्षं यान्त्यमन्दं प्रतियुवतिमुखैर्दक्षितोत्प्रासदैर्पै-

रक्षं सौदर्शनं तत्क्षपयतु भवतामेधमानां घनाशाम् ॥ ६२ ॥

स्वैरिस्त्रैरपत्न्यो नाकशत्रुसंवन्धिन्यो यथेष्टं वर्तित्वं नितम्बिन्य इति यावत्
 देवनक्रीडनेषु पाशककृतक्रीडनेषु । द्यूतक्रीडास्त्वित्यर्थः । श्रुतिपथकटुकम् । कर्णपथपरि-
 पन्थिनमिति यावत् । यन्नामशब्दं यस्याक्षस्य नामशब्दो वाचकशब्दस्तं श्रुत्वा भयविह-
 लधियः कातरन्यस्तसाराः कातरं व्याकुलं न्यस्ताः सारा याभिस्ताः दक्षितोत्प्रासदैर्पै-
 नीमशब्दः । यन्नामसंज्ञातवैकल्या-के दक्षितोत्प्रासो मन्दस्मितं दर्पो गर्व-
 णि तैः प्रतियुवतिमुखैर्वन्दीकृतप्रतिपक्षवधूमुखैः साधनैरमन्दमनल्पं मन्दाक्षं ब्रीड-
 णि प्राप्रवन्ति सौदर्शनं तदक्षमेधमानां घनाशां धनविषयवाञ्छां क्षपयतु । 'चक्र-
 र्मेमलक्ष्यप्राप्तविषयसिद्धिः' इत्यन्त्यः प्रकामं द्यूतक्रीडासु शब्दं श्रुतिपथकटुकं ह्यक्षमित्या-
 कलय्य । भीताः संत्यक्तसाराः सुरयुवतिमुखं हासगर्भं समीक्ष्य ब्रीडाविद्धा तदक्षं क्षप-
 यतु भवतामेधमानां घनाशाम् ॥' वर्धमानं च गर्वमित्यर्थः ॥

स्यमन्त्रकर्म विशीर्णप्रदानपरिकरं प्रसन्नोपमर्दं

संयत्तप्राप्तु तर्पातुरगमपरिपत्नीतरस्कोदकानु ।

त्वधं रक्षस्तरुणामग्ननिवदशनः प्रापतन्मूर्ध्नि मूर्ध्नि

ग्राहस्वार्थीशितुर्वः स्वचकितयशसे द्वेपिणां श्लेषणाय ॥ ६३ ॥

तर्पातुरगमपरिपत्नीतरस्कोदकानु तृणापीडितपक्षिणमूहपोतरस्कोदकानु संयत्तप्राप्तु
तुल्यवर्षसमयेषु रक्षारक्षणां मूर्ध्नि मूर्ध्नि अग्निनिवद्गोलिरिय त्वन्मस्करं त्वन्मा भद्राः
स्वन्माः दानादित्यताः कण्ठाद्य नस्मिन् कर्मणि तन् । विशीर्णप्रदानपरिकरं विशीर्णा
नष्टाः प्रसन्नाः पुण्याणि फलानि च तेषां परिकराः समुदायाः विशीर्णाः शकलीकृताः प्र-
सन्ना गर्भपाताः परिकराः परितारा नस्मिन्कर्मणि तन् । प्रसन्नोपमर्दं प्रसन्नो दत्तः पत्राणां
पत्राणां ग्राहणानामुपमर्दं विनासो नस्मिन्कर्मणि तन् । एतानि श्रोत्र्यपि पतनक्रियावि-
शेषणानि । अशनः शीघ्रमापतत् अन्नाधीनस्याधं स्वचकितयशसे । अनेन कीर्तिप्रसू-
नोत्पत्तिहेतुर्दोषविशेषो ध्वन्यते । द्वेपिणां श्लेषणाय शत्रूणां दहनान् सादृश्यात् ॥

दीक्षां सङ्गमसन्ने महति कृतवतो दीप्तिभिः संहताभि-

जिह्वाले सप्तजिह्वे दनुजकुलहविर्जुहोतो नेमिजुहा ।

वैकुण्ठास्तस्य कुण्डं महदिव विलसत्पिण्डिकावेदिमध्ये

दिश्यादिव्यद्दिदेश्यं पदमिह महतामक्षतोन्मेपमक्षन् ॥ ६४ ॥

महति सर्वोत्तरे सङ्गमसन्ने युद्धयागे दीक्षां कुर्वतो दीक्षितस्य सतः संहताभिः संघी-
भूताभिर्दीप्तिभिर्जिह्वाले जिह्वावति सप्तजिह्वे बहौ दनुजकुलमेव हविर्हव्यं नेमिजुहा प्रधिरेव
जुह्वः स्रग्विशेषस्तया जुहोतस्त्यजतः । प्रक्षिपत इति यावत् । वैकुण्ठास्तस्य चक्रस्य पि-
ण्डिका वेदिमध्ये नाभिवेदिकामध्यप्रदेशे महद्गम्भीरं कुण्डमिव विलसद्गमणीयम् अक्षतो-
न्मेपं अक्षतः प्रवृद्ध उन्मेपो विकासो यस्य तदक्षं भवतामिह लोके दिव्यद्दिदेश्यं स्वर्गसं-
भूतविभूतिकल्पं पदं दिश्यात् ॥

तुङ्गाक्षोरद्रिशृङ्गादनुजविजयिनः स्पष्टदानोद्यमानां

शत्रुस्तम्बेरमाणां शिरसि निपततः सस्तमुक्तास्थिपुञ्जे ।

रक्षैरभ्यक्तमूर्तेर्विदलनगलितैर्व्यक्तवीरायितद्वे-

ह्रियक्षस्यारिभङ्गं जनयतु जगतामीडितं क्रीडितं वः ॥ ६५ ॥

दनुजविजयिनः श्रीरङ्गिणस्तुङ्गादुन्नतान् । उदारादित्यर्थः । दोरद्रिशृङ्गाद्वाहुपर्वतशिख-
रान् । अप्रप्रदेशादित्यर्थः । तस्मात्स्पष्टदानोद्यमानां स्पष्टो दानस्य मदजलस्योद्यम उदयो
येषां गजानां स्पष्टो दाने खण्डने उद्यम उद्योगविशेषो येषां शत्रूणां तेषां शत्रुस्तम्बेर-
माणां प्रतीपमहोपद्विपानां सस्तमुक्तास्थिपुञ्जे मुक्तावद्धवलान्यस्थानि तेषां पुष्टः समूहः

सस्ता विगलिता मुक्तास्थिपुञ्जा यस्मात् तस्मिन् शिरशि निपततः विदलनगलितैर्विद-
नेन शत्रुशिरःकपोलविपाटनेन गलितैर्नैरन्तर्येण निःसृतै रक्षैः शोणितैरभ्यक्तमूर्तेरि-
विप्रहस्य व्यक्तवीरायितद्वैः वीरायिता वीरवदानचरिता सा चासौ ऋद्धिमेति । व्यक्ता
रायितद्विर्यस्य स तस्य हर्यक्षस्य हरिः सुदर्शनं श्रीरग्निसंकल्पाकारकारित्वाद्धरितुल्य
तस्य हर्यक्षस्य सिंहस्य च जगतामीडितं जगद्भिः स्तूयमानं क्रीडितं क्रीडाविनोदो
ऽरिभङ्गं जनयतु ॥

उन्मीलत्पद्मरागं कटकमिव धृतं बाहुना यन्मुरारे-

दीप्तान् रश्मीन् दधानं नयनमिव यदुत्तारकं विष्टपस्य ।

चक्रेशार्कस्य यद्वा परिधिरभिदधैत्यहत्यामिव द्रा-

गक्षं पक्षे पतित्वा परिघटयतु वस्तद्विष्टां प्रतिष्ठाम् ॥ ६६

दीप्तान् रश्मीन् प्रकाशमानान् किरणान् दधानं सद्यदक्षं मुरारेर्बाहुना दक्षिणभुजद-
नोन्मीलत्पद्मरागं उन्मीलन्तो देदीप्यमानाः पद्मरागाः शोणमणयो यस्मिस्तत् शिल-
त्पार्श्वप्रदेशप्रद्योतमानरागा अर्धरागाः पार्श्वद्वयप्रकाशमानरागाः पूर्वापरभागयोः प्रदी-
ङ्गुरवत्प्रकाशमानरागाः प्ररुढरागाः पूर्णरागाः एवं प्रकारेण चतुर्विधाः पद्मरागमणयः ।
रुढरागपद्मरागकीलितकटकमिव धृतमाकलितम् । यदक्षं दीप्तान् रश्मीन् दधानं सत् वा-
रकमुन्नतकनीनिकं उत्तारयतीत्युत्तारकं रक्षकं च विष्टपस्य भुवनस्य नयनमिव नेत्रमिव
रपायोपायमिति । यदक्षं दैत्यहत्यामभिदधद्बुवाणं चक्रेशार्कस्य चक्रप्रभुचण्डकिरणस्य
रिधिर्वा परिवेप इव तदक्षं पक्षे पतित्वा युष्मत्पक्षपाती भवद्बो युष्माकं द्रविष्टां दृढतरा-
शाश्वतीमिति यावत् । प्रतिष्ठां दृष्टादृष्टैश्वर्यसमृद्धितयावस्थानं द्राक् शीघ्रं परिघट-
संयोजयतु ॥

क्रीडत्प्राक्कोडदंष्ट्राहतिदलितहिरण्याक्षवक्षःकपाट-

प्रादुर्भूतप्रभूतक्षतजसमुदितारुण्यमुद्रं समुद्रम् ।

उन्मीलत्किंशुकाभैरुपहसदमितैरंशुभिः संशयघ्नी-

मक्षं चक्रस्य दत्तामघशतशमनं दाशुर्षीं शेमुर्षीं वः ॥ ६७ ॥

प्रागाद्यश्वासौ क्रोडो वराहश्च । क्रीडंश्वासौ प्राक्कोडश्च । क्रीडत्प्राक्कोडविग्रह इत्यर्थः ।
दंष्ट्रा तथा हतयः कुट्टनानि ताभिर्दलितं विदारितं हिरण्याक्षस्यासुरस्य वक्षो भुजा-
रालमेव कवाटं तच्च हिरण्याक्षवक्षःकवाटं च तस्मात्प्रादुर्भूतं निरगलनिर्गलितं प्रभूतं
अन्तर् दक्षतजं तेन समुद्रिनं संजातमारुण्यं शोणिमा तदेव मुद्रा चिह्नं यस्य तं समुद्रम् ।
उन्मीलत्किंशुकाभैर्विलसत्पलाशकुसुमसंकाशैरमितैरन्तैरंशुभिः किरणैरुपहसन् । चक्र-
स्याक्षं कर्तुं अघशतशमनं दाशुर्षीं प्रदात्रीं संशयघ्नीं संशयोऽनवधारणज्ञानं तं हन्तीति संश-
यघ्नी तां शेमुर्षीं मनीषां दत्ता दिशतु ॥

पद्मोत्पत्तिः गजजयति जननीभोगमानप्रबोधां

यस्य नन्वावासमाना लसति परिसरे रोहिणी तारकाभ्या ।

नानातेत्युक्तत्वं प्रकटयति न तत्प्रामाण्यप्रमाणं

त्रेधा भित्तस्य धातः समुदय इव नत्पातु चक्राक्रमक्षम् ॥६८॥

यद्दामास्वराद्यनदध पद्मोत्पत्तिप्रदं पद्मा श्रीरत्नानामिका तस्या उत्पत्त्या आनन्दना-
नित्यपारस्पर्यं पद्मानि कमलाणि तेषामुत्पत्तिं विकासस्तं प्रददातीति पद्मोत्पत्तिप्रदं राजमती
लोकोभोगमानप्रबोधभोगमानः प्रबोधः प्रदा यस्याः सा तां जनयति प्रादुर्भावयति । सू-
र्यस्य प्रकाशप्रत्ययान सुदर्शनस्य ज्ञानतेजसोत्पत्तितत्त्वान्त्वात् । उदयति रसौ चक्रे च
सूर्ये प्रकाशमानप्रबोधा भवन्ति । यस्याक्षस्य चन्द्राद्यतेजसस्य रोहिणी तारकाभ्या आनन्देन
रोहिणीनक्षत्रभेदा । अथवा रोहिणी अरुणा । 'रोहिणी यमुदेयस्य पत्न्या नक्षत्रशोणयोः'
इति निषण्डुः । यद्वा तारकेण प्रणयेन भेदा । स्वक्षान्त्ये प्रणयः प्रणयनाये देवः । तस्या-
त्प्रणयसंयन्निधयेन भेदा । यद्वा तारकाभ्या प्रणयानन्तरं तनःशब्दवाच्याहंकारायनिहजातं
निरस्य पारतन्त्र्यादि प्रापयन्तीत्यर्थः । अत एवासमानं निःसमानं छाया कान्तिः परिसरे
समीपे लसति । चन्द्रप्रक्षे तु तारकाभ्या नक्षत्रभेदा रोहिणी चन्द्रभार्गा छायासमाना सूर्य-
भार्गासदृशी । अथवा रोहिणीनक्षत्राप्रप्रदेशवर्तिनी असमानच्छाया निरुपमचन्द्रिका परि-
सरे लसति । यदक्षं कृशानुक्ष कृष्णत्वा प्रकाशं प्राप्तं कृष्णस्य प्रकाशं येन तत्तादृशं सत् नाना
हेत्युक्तत्वं साक्षाद्याद्युपेभ्य उक्ततत्त्वम् । कृशानुप्रक्षे तु प्राप्तं नीलप्रायं वर्त्म येन तत् । त-
स्मादेव कृष्णवर्त्मैत्युच्यते । नानाविधाभिर्हेतिभिर्ज्वालाभिरीकृतं प्रकटयति । एवं त्रेधा-
भिन्नस्य धातस्तेजसः समुदय इव स्थितं चाक्रमक्षं यः पातु ॥

शोचिभिः पद्मरागद्रवसमसुषमैः शोभमानावकाशं

प्रत्यग्राशोकरागप्रतिभटवपुषा भूषितं पूरुषेण ।

अन्तः स्वच्छन्दममोत्थितभृगुतनयं क्षत्रियाणां हताना-

मारुतं शोणितौघैः सर इव भवतो दिव्यहेत्यक्षमव्यात् ॥६९॥

पद्मरागद्रवसमसुषमैः पद्मरागदर्पणसंज्ञातरत्नेन सदृशी निरतिशया शोभा येषां तानि तैः
शोचिभिः शोभमानावकाशं विमानमध्यप्रदेशं तत् प्रत्यग्राशोकरागप्रतिभटवपुषा विकसद-
शोककुसुमसंकाशविप्रहेतेत्यर्थः । पूरुषेण सुदर्शनपुरुषेण भूषितमलंकृतम् । अधिष्ठितमि-
त्यर्थः । तथैवस्थितम् । किमिव । हताना क्षत्रियाणां शोणितौघैरारब्धम् । अन्तःस्वच्छ-
न्दममोत्थितभृगुतनयं अन्तःसरोमये स्वच्छन्दममः स्वच्छानामो मञ्जनानन्तरमुत्थितो
भृगुतनयो यस्मिन्मन्त्र इव स्थितं दिव्यहेत्यक्षं भवतो दुष्मानव्यात् । शोणमग्निरवसपक्ष-
प्रभाव्यामन्त्रवक्त्रं पारितमन्त्रवक्त्रं कुसुमसंकाशप्रविप्रहेण पूरुषेणाधिष्ठितं म-
त्तदानीं सण्डनराजकण्ठैः कण्ठमनसुखेनैवन्मन्त्रवक्त्रप्रवहविरचितं लोलनिमग्नो-
त्थितभृगुतनयसरोवरमिव स्थितमक्षं दुष्मान्द्वित्यर्थः ॥

8

2

9

मूर्धन्यनान्तकः शरदि तत्र इतो न्योन विभ्राजमानं

प्रातःस्यादित्यरोनिस्तनमिव भवतः पातु रागाक्षमक्षम् ॥ ७२ ॥

रागेऽक्षप्रदेने मल्लयाम्ना कृतामक्षम् नकाक्षमक्षम् नगभुजा पादाक्षमक्षमातेन की-
र्त्या विमलेन भाग्य तेजसा विद्वान्मूर्धन्यनान्तकः शरदि तत्र इतो न्योन विभ्राजमानं
प्रातःस्यादित्यरोनिस्तनमिव भवतः पातु । रागीगावस्तनमिभूषितं नकाक्षमक्षम् प्रदेनयपुरणस्य नरणनखनन्दसान्द्र-
नन्दिदोन्मुद्रितान् निकसितजपाप्रसूनगर्भदलरागमोदरान् किरणान्दधानं तदानीं शारद-
मीरदपटलपरिप्लवमुचप्रविहिरणरजितगगनतलमिव स्थितं प्रकाशमानं रयाहावयवभू-
तमक्षं सुमान्दक्षतिलयर्थः ॥

श्रीवाणीवाष्पुडान्यो विदधति भजनं शक्तयो यस्य दिक्षु

प्राह व्यूहं यदायं प्रथममपि गुणं भारती पाञ्चरात्री ।

घोरां शान्तां च मूर्तिं प्रथयति पुरुषः प्राक्तनः प्रार्थनाभि-

र्भक्तानां यस्य मध्ये दिशतु तदनघामक्षमध्यक्षतां वः ॥ ७३ ॥

पाञ्चरात्री पञ्चरात्रसंयन्त्रिणी भारती कर्त्री यदक्षं कर्म आयं व्यूहं वासुदेवसंकर्षण-
प्रपन्नानिरक्ष्यव्यूहरूपं प्रथममपि गुणं शान्तायं गुणं आह । श्रीवाणीवाष्पुडान्य एता वा-
सुदेवादीनां शक्तयो दिक्षु प्राच्यादिषु स्थिताः सत्यो यस्य वासुदेवसंकर्षणप्रपन्नानिरक्ष-
भूतस्याक्षस्य भजनं सेवां विदधति कुर्वन्ति । अक्षस्य प्रथमगुणत्वं च कुत्रेत्याशङ्कमानं प्रति
लिख्यते—‘वासुदेवादिकं चक्रं व्यूहं प्राथमिकं विद्वः । उभयोरपि तादात्म्यं ब्रह्मसंकल्प-
भावतः ॥ अजटं स्वात्मसंबोधि निःसङ्गं सर्वगाहनम् । ज्ञानं नाम गुणं प्राहुः प्रथमं गुण-
चिन्तकाः ॥ स्वरूपं ब्रह्मणस्तत्र गुणश्च परिकीर्तितः । जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः
परिणीयते ॥ कर्तृत्वं नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिवृद्धितम् । ऐश्वर्यं नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वा-
र्थचिन्तकैः ॥ भ्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत् । बलं नाम गुणस्तस्य कथितं
गुणचिन्तकैः ॥ तस्योपादानभावेन विकारविरहो हि यः । वीर्यं नाम गुणः सोऽयमच्युत-
त्वापराह्वयः ॥ सहकार्यनपेक्षा या तत्तेजः समुदाहृतम् । एते शक्त्यादयः पञ्च गुणाज्ञा-
नस्य कीर्तिताः ॥ ज्ञानमेव परं रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । तदा तु चक्रमेत्याहुर्ब्रह्मयाथा-
त्म्यवेदिनः ॥’ इत्यहिर्युधसंहितायानुक्तस्याक्षस्य मध्यस्थितः प्राक्तनपुरुष आदिपुरुषो भ-
क्तानां प्रार्थनाभिर्घोरां शान्तां च मूर्तिं प्रथयति । अस्यायमर्थः—यदा भक्ताः शत्रुनिर-
सनं प्राथयन्ते तदा शत्रुनिर्दयेऽप्रविप्रहो भवति । यदेष्टप्राप्तिर्माहन्ते तदा प्रसन्नविप्रहो
भवति । यदक्षं वं निदेशमध्यक्षतामाधिपत्वं दिशतु ॥

रक्षःपक्षेण रक्षन्क्षतममरगणं लक्ष्यवैलक्ष्यमाजौ

लक्ष्मीमक्षीयमाणां बलमथनभुजे वज्रशिक्षानपेक्षे ।

व्यापिनी कथ्यते । यत्तत्त्वबोधो यत्स्वरूपविषयप्रमितिर्निश्चितमतिभिर्नारदायैरपि कर्तुं न शक्यः सोऽत्तराजो वो दुस्तरा दैवीं दैवकृतां मानुषीं मनुष्यकृतां च विपदं क्षिपतु । 'वाणी च पाशरात्री यं कथयति वासुदेवसंकल्पम् । विभवेषु यस्य शक्ती रामप्रमुखास्तसंभ्रयिणी ॥ संशक्यते न बोद्धुं यत्तत्त्वं नारदायैश्च । दैवीं च मानुषीं च क्षिपतु स वक्ष्यन्नायको विपदम् ॥' इत्यर्थः ॥

रुद्धस्तारालवाले रुचिरदलचयः श्यामलैः शस्त्रजालै-

ज्वालाभिः सप्रवालः प्रकटितकुसुमो बद्धसंघैः स्फुलिङ्गैः ।

प्राप्तानां पादमूलं प्रकृतिमधुरया छायेया तापहृद्दो

दत्तामुद्दोःप्रकाण्डः फलमभिलषितं विष्णुसंकल्पवृक्षः ॥ ७७ ॥

तारालवाले प्रणवरूपालवाले रुडः प्रादुर्भूतः । श्यामलैः शस्त्रजालैः कुन्तशार्ङ्गकृपा-
णाद्यायुधवृन्दै रचिरदलचयः रुचिरो दलानां पर्णानां चयः समूहो यस्य सः । ज्वालाभि-
ररुणकिरणविलासैः सप्रवालः सकिसलयः । वद्मसंघैर्वद्मो नद्धः संघः समूहो यैस्तैः स्फु-
लिभिः पुष्पानुपुष्पं निःसरद्भिः कृशानुकणैः प्रकटितकुसुमः । उद्गोः प्रकाण्ड उद्गामानि दौ-
ष्येव प्रकाण्डाः स्कन्धा यस्य सः । पादमूलं चरणान्वजसमीपं प्राप्तानां वृक्षस्य पादस्थानीयं
मूलं प्राप्तानां प्रकृतिनिधुरया स्वभावरमणीयया छायाया कान्त्या अनातपेन तापहत् सांसा-
रिकतापं सूर्यकिरणतापं च हरतीति तापहत् । दिष्णुसंकल्पवृक्षः धीरक्षिसंकल्पभूतकल्प-
वृक्षो वो युष्माकमभिलषितं दत्ताम् ॥

धात्तामैरंमदानां निचयमिव चिरस्थायिनां द्वादशानां

मार्तण्डानां समूहं मह इव बहुलां रत्नभासामिवाद्भिम् ।

अर्चिःसंघातमेकीकृतमिव शिखिनां वाडवाग्रेसराणां

शङ्कन्ते यस्य रूपं स भवतु भवतां तेजसे चक्रराजः ॥ ७८ ॥

यस्य पुरुषस्य रूपं विप्रद विरथादिनामैरनदानां वैशुतानां धात्रां निचयमिव समूह-
मिव । द्वादशानां मार्तण्डानां चण्डकिरणानां समूहं समुद्गीकृतं महस्तेज इव रत्नभासां पद्म-
रागमणिप्रभासमूहानां रुद्राणां महत्तरां सन्निधिमिव वायवाग्नेयसराणां वायवानलादप्यधि-
वस्यतीनां शिखिनाम्नेहीकृतमर्चिःसंपातमिव शङ्खान्ते विकल्पयन्ति स चक्रराजो भवति ।
तेजसे सकलजगद्गमप्रवासाद्य भवतु ॥

उभयपदयाधनुसङ्गकृति समुक्त कुण्डलम्पटदण्डं

साहसैवात्तद्वैतं सदनलभमक्षौमलक्षयोऽथवा ।

प्रायः तदा दृश्यते प्रथमं भवति पालनयुक्तम्

सर्वे शोऽप्येव तेऽहन्तव्येऽहोऽप्येव स्युः ॥ ७६ ॥

चक्रेशः सुदर्शनराजः उग्रं पश्यतीत्युग्रं पद्यानि अक्षीणि विलोचनानि यस्य तत् । उग्र-
 मुकुटि उद्यन्ती भुकुटी भ्रूमङ्गो यस्य तत् । समुकुटं मुकुटयुक्तम् । कुण्डलि कुण्डले
 अस्य स्त इति कुण्डलि । स्पष्टे दंष्ट्रे यस्य तत् । चण्डाद्यैश्चण्डानि शत्रुखण्डनपण्डितानि
 अस्त्राणि येषां तैर्बाहुदण्डैर्लसद्रमणीयम् । अनलसमक्षौमलक्ष्योरुकाण्डं ज्वालावर्णेन क्षौमेन
 प्रत्यक्षप्रतीतिविषयावूरुकाण्डौ यस्य तत् । प्रत्यालीढस्य पादं प्रत्यालीढगतौ तिष्ठत इति
 प्रत्यालीढस्यौ पादौ यस्य तत् । पालनव्यग्रं जगद्रक्षणे ससंभ्रमम् । रूपं स्वकीयमाकारम् ।
 अकालकालेरितभटविकटाटोपलोपाय अकालेऽनवसरे कालेन यमेन ईरिताः प्रेरिताश्च
 ते भटाश्च तेषां विकटाटोप उद्भटव्यापारकोलाहलस्तस्य लोपो नाशस्तस्यै भवतामग्रे
 पुरस्तात्प्रथयतु प्रकाशयतु ॥

चक्रं कुन्तं कृपाणं परशुहुतवहावङ्कुशं दण्डशक्ती

शङ्खं कोदण्डपाशौ हलमुसलगदावज्रशूलांश्च हेतीन् ।

दोभिः सव्यापसव्यैर्दधदतुलबलस्तम्भितारातिदर्पै-

र्व्यूहस्तेजोभिमानी नरकविजयिनो जृम्भतां संपदे वः ॥ ८० ॥

चक्रादिपोडशायुधानि अतुलबलस्तम्भितारातिदर्पैः निःसीमबलेन स्तम्भितो विनाशितो
 भरातिदर्पः प्रत्यर्थिपराक्रमो यैस्तानि तैः सव्यापसव्यैर्वीरमदक्षिणैर्दोभिर्भुजैर्दधत् नरकवि-
 जयिनस्तेजोभिमानी कृत्स्नं तेजो मदीयमिति योऽभिमनुते स तेजोभिमानी व्यूहोऽवतार-
 विशेषो वः संपदे ऐश्वर्याय विजृम्भतां परिस्फुरतु ॥

पीतं केशे रिपोरप्यसृजि रथपथे(दे) संश्रितेऽप्युत्कटाक्षं

चन्द्राधःकारि यन्त्रे वपुषि च दलने मण्डले च खराङ्गम् ।

हस्ते वक्त्रे च हेतिस्तवकितमसमं लोचने मोचने च

स्तादस्तोकाय धाम्ने सुरवरपरिषत्सेवितं दैवतं वः ॥ ८१ ॥

पीतं केशे रिपोरप्यसृजि चिकुरनिचये शत्रुशोणितविषये च पीतं पीतवर्णं कृतपानं
 च । पीता गाव इतिषत् । रथपथे (दे) चक्रे संश्रिते समाश्रितविषये च उत्कटाक्षं
 उत्कटमतिगम्भीरमक्षं यस्य तत् । उत् उन्नता उदारा उत्कर्षणाः कटाक्षा यस्य तत् । यन्त्रे
 वपुषि च सौदर्शनयन्त्रे विप्रहे च चन्द्राधःकारि चन्द्रमघःकरोतीति चन्द्राधःकारि । प्र-
 थमं चन्द्रमण्डलं विलिख्य तन्मध्ये प्रणवं विरचय्य तदुपरि पुरुषः प्रतिष्ठाप्य इति चन्द्रा-
 धःकारित्वम् । मनोहरतया स्वप्रभया चन्द्रं निस्तेजस्कं करोतीति चन्द्राधःकारि । दलने
 मण्डले च शत्रुनिरसने सुदर्शनबिम्बे च खराङ्गं खरो विजयाहादजनितनिर्घोषोऽङ्गो लाञ्छनं
 यस्य तत् । स्वरः प्रणवोऽङ्गश्चिह्नं यस्य तत् । हस्ते वक्त्रे च हेतिस्तवकितं हेतिभिः शस्त्रैः
 संजातस्तवकं हेतिभिर्वह्निज्वालाभिः स्तवकितं च । लोचने मोचने च नेत्रे शत्रुनिरासाय
 स्वमोचने चासमं विषमम् । अयुग्ममित्यर्थः । असदृशं च । सुरवरपरिषत्सेवितं सुरवरा

शूलं नलवलितमहीनकवालाशेषा-

भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि ॥ ८३ ॥

अशेषे शारता पीनः पुन्येन कृतानता अभ्रमाला ज्योतिर्गता
मोक्षेन भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि । अरेति । अरवित्रेण लङ्घ्यते परित्यक्तं
मोक्षेन भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि । ज्वालेति । ज्वालाजालैर्यत्नीतं
मोक्षेन भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि । चकेति । चकसान्तः प्रक्षिप्तेनाकान्तः क्षुण्णभक्तानल-
मोक्षेन भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि । भूमण्डलं तेनातः पीडितः शेषोऽनन्तो
मोक्षेन भवेत्तु भवतां प्रार्थितं प्रक्षितानि । अरप्रामात्रिमस्य प्रक्षितानि प्रयाणानि भवतां प्रार्थितं प्रददतु ॥

शूलं त्यक्तात्मशीलं सृणिरणुकृणुः पट्टिशः स्पष्टसादः

शक्तिः शालीनशक्तिः कुलिशमकुशलं कुण्ठधारः कुठारः ।

दण्डश्चण्डत्वशून्यो भवति तनु धनुर्यत्पुरस्तात्स वस्ता-

द्रस्ताशेषान्नवर्गो रथचरणपतिः कर्मणे शार्मणाय ॥ ८४ ॥

यत्पुरस्तात् यस्य पुरुषस्य पुरस्तात् पुरतः शूलं त्यक्तात्मशीलं त्यक्तात्मशीलं शनु-
संहारनैपुण्यरूपस्वभावो येन तत् । सृणिरकुशः अणुकृणुः अणुका नष्टा घृणयो यस्य सः ।
पट्टिश आयुधविशेषः स्पष्टसादः स्पष्टो व्यक्तः सादो विशरणं यस्य सः । शक्तिः शालीन-
शक्तिः शालीना अधृष्टा शक्तिर्यस्याः सा । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । कुलिश
वज्रमकुशलम् । कुठारः कुण्ठधारः । दण्डः प्रचण्डत्वशून्यः प्रचण्डत्वेन कार्येण शून्यो
विनाकृतः । धनुश्चापं तनु क्षीणं भवति । प्रस्ताशेषान्नवर्गो रथचरणपतिर्वैः शार्मणाय
शर्मणो ब्रह्मानन्दस्य साधनं शार्मणं तस्मै कर्मणे स्तात् ॥

क्षुण्णाजानेयवृन्दं क्षुभितरथगणं सन्नसांनाह्ययूथं

क्ष्वेलासंरम्भहेलाकलकलविगलत्पूर्वगीर्वाणगर्वम् ।

कुर्वाणः सांपरायं रथचरणपतिः स्वेयसीं वः प्रशस्तिं

दुग्धां दुग्धाब्धिभासं भयविवशसुनासीरनासीरवर्ती ॥ ८५ ॥

भयविवशसुनासीरनासीरवर्ती । हे इन्द्र, भयं मा गाः अहमेव सर्वासुरान्भस्मीकरिष्य इति
वदन् युद्धसंनद्धः पुरत एव धावतीत्यर्थः । रथचरणपतिः । क्षुण्णाजानेयवृन्दं क्षुण्ण अजानेया-
नां (अश्वविशेषाणां) वृन्दः समूहो यस्मिन्कर्मणि तत् । क्षुभितरथगणं क्षुभितो जर्जरीकृतः स-
न्दनसमूहो यस्मिन्कर्मणि तत् । सन्नसांनाह्ययूथं सन्नं विशीर्णं मंनद्धानां यूथं यस्मिन्कर्मणि
तत् । क्ष्वेलेति । क्ष्वेला विजयनिमित्तकोलासजनितसिंहनादास्तासां संरम्भाः संप्रमास्त एव
हेला रथेन रथभञ्जनं हयेन हयताडनमित्येवमादिकाः क्रोडास्तासां कलकलाः कोलाहलाश्च

अभिव्यक्तसौन्दर्ये । एतद्यन्त्रमध्यस्थितस्य सुदर्शनपुरुषस्य रक्तवर्णत्वेन रक्ताम्बरत्वेन रक्तकेशत्वेन रक्तनयनत्वेन च कोणार्णसरोजपट्टकं कपिशगुणं भवति । किं चैतद्यन्त्रं कुङ्कुमागरुधातुचन्दनरसकल्प्यं तस्मादपि च कोणादि त्रिपट्टकं कपिशगुणं भवति । किं च मन्त्रवाच्यसुदर्शनस्यामिरूपत्वेन तद्वाचकवर्णानां वर्णाधारत्वेन कोणानां च कोणसंबन्धित्वेन सरोजानां च कपिशगुणत्वं युक्तम् । श्रीवाणीपूर्विकाभिः । पूर्विका-
शब्देन वाग् मृडानी च गृह्यते । विलसत आनन्दपरवशान् । अथवा शक्तिभिरुपलक्षि-
तान् । विकसत आश्रितरक्षणोन्मुखान् । केशवादीन् द्वादशमूर्तीर्दधति वहति वासुदेवा-
द्युद्देशेन समष्टिभूतवासुदेवादीनां व्यष्टिभूतस्य केशवादित्रिकचतुष्टयस्य वासुदेवादिसमष्टिभू-
तश्रीवाणीवाङ्मृडानीनां व्यष्टिभूताः श्रीवाणीवाङ्मृडान्यः शक्तयः वासुदेवव्यष्टिभूतकेशव-
नारायणमाधवानां वासुदेवशक्तिः श्रीव्यष्टिभूतास्तिस्रः धियः प्रत्येकं शक्तयः संकर्षणव्य-
ष्टिभूतनोविन्दविष्णुमधुसूदनानां संकर्षणशक्तिव्यष्टयस्तिस्रो वाच्यः प्रत्येकं शक्तयः । प्रद्युम्न-
व्यष्टिभूतत्रिविक्रमवामनश्रीधराणां समष्टिशक्तिव्यष्टयस्तिस्रो वाच्यः प्रत्येकं शक्तयः । अ-
निरुद्धव्यष्टिभूतहृषीकेशपद्मनाभदामोदराणामनिरुद्धशक्तिव्यष्टिभूतास्तिस्रो मृडान्यः प्रत्येकं
शक्तयः । एवंप्रकारेण श्रीवाणीवाङ्मृडानीयुक्तान् केशवादीन्दधति । तारान्ते तारः
प्रणवोऽन्तर्धर्मसीमा यस्य यन्त्रस्य तस्मिन् । भूपुरादौ भूपुरं चतुष्कोणभूविन्वमादौ बाह्ये
यस्य यन्त्रस्य तस्मिन् । अथवा साधकाः प्रथमभूपुरमधिष्ठित्य पश्चात्सर्वलक्षणोपेतं वा-
समण्डपमधिगत्य तदनन्तरं पदसरोजानि क्रमेण संसेव्य ततः पडराणि प्रविश्य पश्चात्तद्वा-
तमन्त्राक्षराण्यनुसंधाय ततः सुधाकरविन्वं संपूज्य तदनन्तरं सुदर्शनगर्भं तारमादाय सुखि-
नो भवन्ति तस्माद्यस्य यन्त्रस्य भूपुरमाद्यं तारोऽन्ते तस्मिन् रथचरणगदाशार्ङ्गखड्गाङ्कि-
ताशे रथचरणादिभिरङ्किता आशाः प्राच्यादिदिशो यस्य यन्त्रस्य तस्मिन् । तन्त्रोदिते सु-
दर्शनप्रतिपादकतन्त्रोदिते यन्त्रे कृतपदं विरचितस्थानं लक्ष्मीसखस्य श्रीरङ्गिणो लक्ष्म अ-
साधारणधर्मः स्फुरतु संनिधत्ताम् ।

दंष्ट्राकान्त्या कडारे कपटकिटितनोः कैटभारेरधस्ता-

दूर्ध्वं हास्येन विद्धे नरहरिवपुषो मण्डले वासवीये ।

प्राक्प्रत्यक्षांध्यसान्द्रच्छविभरभरिते व्योम्नि विद्योतमानो

दैतेयोत्पातशंसी रविरिव रहयत्वस्वराजो रुजं वः ॥ ९३ ॥

वहिःकोणेषु चतुर्षु तथान्तःस्थान्प्रकल्पयेत् । कोणाभ्यन्तरभावेषु तद्गोत्रं विन्यसे-
 पुनः ॥ परितः सखरान्सर्वान्प्रातिलोम्येन चालिष्येत् । सकारादि ककारान्तं विन्यसेत् ।
 रितस्तथा ॥ विदर्भितं खनार्धैव परितोऽन्त्ययुगं न्यसेत् । पाशेन वेष्टयेदेतदङ्गुलीनं तथा
 पुनः ॥ पुटितं भूपुरं तस्य बाधे कुर्यादतन्द्रितः । केशवादीन्मूर्तिमतः समन्तादस्य विन्य-
 सेत् ॥ तप्तजाम्बूनदप्रख्यं पुण्डरीकायतेक्षणम् । अपारकरूपं पद्मशङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पं-
 ताम्बरधरं देवं वनमालाविभूषितम् । हारकेयूरकटकपुण्ड्रलैरुपशोभितम् ॥ चतुर्बाहुमुदा-
 राङ्गं प्रसन्नवदनं विभुम् । प्रागादि विन्यसेद्देवं केशवं केशिनाशनम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधरं
 नीलाम्बुदच्छविम् । सर्वालंकारसंयुक्तं कुर्यान्नारायणं ततः ॥ कौमोदकीचक्रशङ्खपद्मधारि-
 णमव्ययम् । देवमिन्दीवरश्यामं माधवं भावयेत्ततः ॥ चक्रं कौमोदकीं पद्मं शङ्कराजवि-
 राजितम् । इन्दुविम्बनिभं कुर्याद्गोविन्दममितीजसम् ॥ गदाचक्रशङ्खचक्रान्नभूषितं भूपणं
 स्रुतम् । विष्णुं विश्वपतिं कुर्यात्पद्मकिंजल्कसंनिभम् ॥ चक्रशङ्खाम्बुजगदाधारिणं करुणानि-
 धिम् । रक्तपद्मदलप्रख्यं भावयेन्मधुसूदनम् ॥ पद्मकौमोदकीचक्रशङ्खसेवितनीश्वरम् । उज्ज्व-
 लत्पावकप्रख्यं तत्कुर्वीत त्रिविक्रमम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधरं परमभूषितम् । तरुणादित्यसं-
 काशं वामनं भावयेत्ततः ॥ पद्मचक्रगदाशङ्खधरं सद्गुणसागरम् । पुण्डरीकनिभं देवं श्रीधरं
 परिकल्पयेत् । गदासुदर्शनयुते पद्मशङ्खे च विभ्रतम् । विद्युत्प्रभं हृषीकेशं कुर्वीत कमले-
 क्षणम् ॥ शङ्खपद्मे तथा चक्रगदे विभ्राणमुज्ज्वलम् । सहस्रादित्यसंकाशं पद्मनाभं तु कार-
 येत् ॥ पद्मशङ्खगदाचक्रधरं बन्धूकसंनिभम् । भक्तलैकमुलभं देवं दामोदरमथो न्यसेत् ॥
 एवं क्रमेण न्यस्यैतानेषां नामानि विन्यसेत् । नमोन्तान्यमुकं रक्ष रक्षेति च समन्ततः ॥
 यंशं रपं तथा लसं वहं चेति द्वयद्वयम् । प्राच्यादिषु महादिक्षु प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् ॥
 यंशं रपं तथा लसं वहं चेति युगंयुगम् । ईशानादिषु कोणेषु विन्यसेदप्रदक्षिणम् ॥ पाशेन
 तु समावेष्ट्य चाङ्गुशेनापि वेष्टयेत् । सर्वमेतत्सजीवेन लेखामनुभिरावृतम् ॥ प्राच्यादिषु
 चतुर्दिक्षु विन्यसेद्विष्णुमव्ययम् । चक्रकौमोदकीशङ्खसङ्गयुक्तं यथाक्रमम् ॥ साधारणं
 च सर्वेषां शङ्खचक्रवरायुधौ । आग्नेयादिषु कोणेषु हृषीकेशं ततो न्यसेत् ॥ शङ्खं हलं च
 मुसलं शूलं तेषु च धारयेत् । त्रिकोणेष्वष्टसु तथा जनार्दनमथो न्यसेत् ॥ दण्डं कुन्तं तथा
 शक्तिं पाशमङ्गुशमेव च । वज्रं तथैव परशुं तथा शतमुखानलम् ॥ करेष्चनीयामेतानि
 विलिखेत्तु यथाक्रमम् । प्रत्येकपरिवारांस्तु तेषां पार्श्वे तु विन्यसेत् ॥ वराहरूपिणं देवं श-
 ङ्खचक्रधरं वरम् । भूमौ च सहितं भूम्या संस्मरेत्पुरुषोत्तमम् ॥ अम्बरे नारसिंहं तु चि-
 न्तयेदमितीजसम् । भीषणं घटितानेकभूषणं दारितासुरम् ॥ प्राच्यां दिशि महाज्वाला-
 गतं चक्रं स्मरेत्पुनः । दक्षिणस्यां दिशि तथा स्मरेज्ज्वालागतं गदाम् ॥ प्रतीच्यां शङ्खं
 मत्स्युग्रं ज्वालामध्यगतं स्मरेत् । उत्तरस्यां दिशि तथा स्मरेत्खड्गं सुदारुणम् ॥ इति ॥

कोणे कापि स्थितोऽपि त्रिभुवनविततश्चन्द्रधामापि रूक्षो

रुक्मच्छायोऽपि कृष्णाकृतिर्गलमयोऽप्याश्रितत्राणकारी ।

धारासारोऽपि दीप्तो दिनकररुचिरोऽप्युल्लसत्तारकश्री-

श्चक्रेशश्चित्रभूमा वितरतु विमतत्रासनं शासनं वः ॥ ९४ ॥

क्वापि कोणे स्थितोऽपि यन्त्रैकदेशे निवसन्नपि त्रिभुवनविततः त्रिभुवनेषु 'चरणं प-
वित्रं विततं पुराणम्' इति धृत्युक्तत्वेन प्रसिद्धः । क्वचित्कोणे स्थितस्य त्रिभुवनव्याप्तत्वं
विरुद्धम् । रुक्मच्छायोऽपि सुवर्णकान्तिरपि कृष्णाकृतिः श्रीरङ्गराजाकृतिः । सुवर्णवर्णस्य
नीलवर्णत्वं विरुद्धम् । अनलनयोऽप्याश्रयाशस्वरूपोऽपि आश्रितत्राणकारी भक्तरक्षावि-
धायी । आश्रयाशस्य स्वाश्रितरक्षणं विरुद्धम् । धारासारोऽपि धारायां कोट्यां सारोऽपि
निशितोऽपि दीप्तः प्रज्वलितः । वपंधाराविशेषस्य दीप्तत्वं विरुद्धम् । दिनकररुचिरोऽपि
सूर्यप्रकाशोऽप्युल्लसत्तारकश्रीः प्रस्फुरत्प्रणवलक्ष्मीः । सूर्यतेजस उल्लसन्नक्षत्रलक्ष्मीत्वं वि-
रुद्धम् । चित्रभूमा नानाप्रकारेण विरुद्धधर्मागम्यत्वप्रतीतेराश्चर्यमहिमा चक्रेशो वो युष्माकं
विमतत्रासनं प्रत्यर्थिभयंकरं शासननाहां वितरतु प्रदिशतु । अनेन श्लोकेन यन्त्रमध्य-
स्थितपुरुषस्वरूपं न्यरूपि ॥

शुक्रः शक्र स्तवस्ते सह दहन कलां काल तेऽयं न कालः

किं वो रक्षांसि रक्षा तव फलतु पते यादसां पादसेवा ।

वायो ह्योऽसि भर्तुस्त्यज धनद मदं सेव्यतां त्र्यम्बकेति

प्राहुर्यद्यन्नपालाः स दनुजविजयी हन्तु तन्द्रालुतां वः ॥ ९५ ॥

हे शक्र देवेन्द्र, ते स्तवः स्तोत्रं शुक्रः शब्दार्थगुणादिसर्वलक्षणसंपन्नतया निरतिशयभ-
क्तियोगात्मतया च कृतं स्तोत्रं निर्मलम् । हे दहन पावक, कलामल्पकालं सह तिष्ठ पद्या-
द्भवतः सेवावत्सरो भविष्यति । हे काल, ते तवायं न कालः नावत्तरः । हे रक्षांसि वो भ-
वतां रक्षा किम् । सर्वदाफेरस्य भवत्कृतरक्षया किं प्रयोजनमित्यर्थः । हे यादसांपते वरुण,
तव पादसेवा भवत्कर्तृका भगवत्परणारविन्दसेवा फलतु । भवत्कृतसेवया भगवान्प्रसन्नो
भूयादित्यर्थः । हे वायो भर्तुर्नायकस्य ह्योऽसि हृदयंगमोऽसि । हे धनद कुबेर, मदं दुर-
हंकारं त्यज । हे त्र्यम्बक त्रिलोचन, चक्रेश्वरः सेव्यताम् । इत्यनेन प्रकारेण यद्यन्नपाला
नस्य भगवतो यन्त्रं पालयन्तीति यन्त्रपालाः प्राहुः स दनुजविजयी यस्तन्द्रालुतां जाह्नवं
हन्तु । अनेन प्रकारेणैतद्यन्त्रमप्यस्थितपुरुषचरणसेवोन्मुक्तदिवपालनिवहदेशानकृतो यन्त्र-
पालान्तरः कथ्यते ॥

गायत्र्यर्णारचक इत्येतत्समारभ्य यस्मिन्विन्यस्य इत्याद्यधिकचतुःश्लोकां सुदर्शनमस्ते
 मा व्यस्तारि । प्रथममनुसखस्मेरपन्नारविन्दे प्रथमध्यासां मनुर्मेन्द्रथ प्रथममनुर्वासुदेवमन्त्र
 वासुदेवमन्त्रस्य प्रथमत्वं प्रथमव्यूहप्राथमिकवानुदेवप्रतिपादकत्वेन । प्रथममनोद्वाद्दशाक्षर
 सखानि मित्राणि स्मेराणि विकसितानि च प्रथममनुसखस्मेरपन्नाणि यत्पारविन्दस्यातत्त्व
 णां प्रथममनुसखत्वं द्वादशसंख्यावत्तया वासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रवर्णगर्भत्वाच्च । प्रथममनु
 खस्मेरपन्नारविन्दं यस्मिंश्चक्रे तत्तस्मिन् । वह्नेत्रिकोणं विम्वं वहति कमलकर्णिकास्थाने
 वह्नेमण्डलं दधति । जयिजयाद्यष्टशक्तौ जयिनी च जया च जयिजये शक्ती आदिर्द्यासां त
 जयिजयादयोऽष्टौ शक्तयो यस्मिन् गायत्र्यर्णारचके गायत्र्या वर्णानि चतुर्विंशलक्षराणि तान्
 वाराणि यस्य तद्गायत्र्यर्णारम् । अथवा गायत्र्यर्णाश्चतुर्विंशतिसंख्याकान्यक्षराणि यस्य चक्रस्य
 तद्गायत्र्यर्णारं तच्चक्रं च तस्मिन् । अशोकमूले अशोकनामकवृक्षमूलभागे-निषण्णा सना
 सीना । पदसविधलसद्भीमभीमाक्षभीमा । पदसविधे चरणसनीपे लसन्तौ प्रकाशनामौ
 भीमौ भयंकरौ भीमाक्षसंज्ञकौ पुरुषौ ताभ्यां भीमात्युग्रा दिव्यास्त्रधामा दिव्यास्त्रं चक्रं
 धाम स्थानं यस्याः सा । पुरुषहरिमयी नरसिंहमयी । अपूर्वा अभिनवा पुंसो मूर्तिर्विग्रहो व
 शोकं दुःखमस्य तु क्षिपतु । आचार्यप्रसादेन किञ्चिदवगतः सुदर्शननारसिंहयन्त्रचक्रोद्धार
 रक्रमः कथ्यते—यन्त्रापराङ्गमध्ये गायत्रीवर्णसंख्याक्षरसंयन्धरमणीयं नेमिवेष्टितं चक्रं
 विलिख्य चक्रमध्ये द्वादशदलं कमलं विरचय्य दलेषु द्वादशाक्षरवासुदेवयन्त्राक्षराणि नि
 क्षिप्य तत्कमलकर्णिकास्थाने त्रिकोणमाग्नेयमण्डलं विलिख्य तत्प्रान्ते चाशोकशाखिनं
 निधाय तन्मूले समासीनं परिकलितचतुश्चक्रचतुर्भुजविराजितं योगपट्टपरिवेष्टितदिव्याङ्गं
 कालानलसंकाशं नृसिंहं प्रतिष्ठाप्य तच्चरणसनीपे भयंकरविग्रहौ भीमाक्षसंज्ञकौ पुरुषौ
 विलिख्य चक्रस्य प्राग्भागे जयां चाग्नेये मोहिनीं याम्ये विजयां च नैऋते हादिनीं च
 पश्चादजितां वायव्ये मायां चोदग्भागेऽपराजितां च ईशाने सिद्धिं संस्मृत्य साधकः पूर्ण-
 कामो भवेत् । उक्तार्थेऽहिर्बुध्न्यसंहितामुदाहरामः—‘अपराङ्गस्य यन्त्रस्य मध्ये चक्राङ्गसं-
 स्थितम् । चतुर्विंशत्यरं चक्रं सुनेमि रुचिराकृतम् ॥ गायत्रीवर्णसंख्याकान्पराण्यक्षरान्ति
 च । मध्ये चक्रं न्यसेत्पद्मं युक्तं द्वादशभिर्दलैः ॥ दलेषु तेषु विलिखेद्वासुदेवमनुं बुधः ।
 चक्राब्जकर्णिकास्थाने न्यसेदाग्नेयमण्डलम् ॥ तत्रन्मध्ये योगपट्टेन पिनद्धाङ्गं सनातनम् । नार-
 सिंहं चतुर्बाहुं चतुश्चक्रधरं परम् ॥ समासीनमशोकस्य मूले कालानलयुतिम् । सर्वाभरण-
 संयुक्तं भक्तसर्वातिहारिणम् ॥ अपरासंख्यकल्याणगुणपूर्णमहार्णवम् । भक्तानुकम्पिनं नित्यं
 सर्वलोकैकनायकम् ॥ एव विलिख्य तन्पादपर्यन्ते चिन्तयेद्गुर्भा । तदाज्ञाकारिणौ भीमौ
 नीलनीरदविग्रहौ ॥ उदग्रकायौ भीमाक्षौ भीमायुधधरौ वरौ । दंष्ट्राकरालवदनौ विन्यस्या-
 वृत्तलोचनां ॥ चिन्तयेदथ चक्रस्य ममन्तादृशोपितः । ऊर्ध्वमावद्वकेशाद्यास्तच्छक्तीः
 प्राप्रयावनाः ॥ सर्वालकारमंयुक्ता द्विभुजा मात्स्यधारिणः । प्राच्यां दिशि जयां देवीं वि-
 जयां कृष्णहपिणीम् ॥ रक्तवर्णां तदा देवीं नैऋत्यां हादिनीं तथा । अजितां पीतवर्णां तु

बहुविधशाखोपशाखोपलक्षितवैभवस्य वेदस्य मूले 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः' इति सकल-
वेदमूलतया श्रुतिप्रसिद्धे प्रणवे विहितं पदं स्थानं येन तत् । चक्रैश्चतुर्भिः सुदर्शनस्तद-
द्यैस्तत्सुदर्शनमाद्यं येषां तानि तैरत्रैः पाशाङ्कुशाब्जमुसलैर्धनुःशङ्खगदारूपैरायुधैरपि महि-
तचतुर्द्विंशतुर्बाहुदण्डम् महिताः पूजिताश्चत्वारो बाहुदण्डा द्विचतुर्बाहुदण्डा यस्य तत् ।
पश्चाद्भागोऽपरभागे पूर्वत्र पूर्वस्मिन्प्रदेशे स्फुटतरहरितामानुपं हरेः सिंहस्य भावो हस्ति-
मनुष्यभावो मानुपं हरिता च मानुपं च हरितामानुपे स्फुटतरे हरितामानुपे यस्य तत् ।
आसीनं स्थितं पुरोभागे समुत्थितं तद्भासमानं प्रकाशमानमेकं तत्त्वं वो युष्मान् जानुपाद-
जनुपो जग्मन उद्भूतं जानुपं तस्माद्भयात्रायतां रक्षतु । अनेन श्लोकेन यन्त्रापरारक्षित-
वृत्सिंहस्वरूपं पुरोभागस्थितसुदर्शनपुरुषस्वरूपं च तयोरैक्यं च प्रतिपादितम् ॥

प्राणे दत्तप्रयाणे मुपितदिशि दृशि त्यक्तसारे शरीरे

मत्यां व्यामोहवत्यां सतमसि मनसि व्याहृते व्याहृते च ।

चक्रान्तर्वर्ति मृत्युप्रतिभयमुभयाकारचित्रं पवित्रं

तेजस्तत्तिष्ठतां वस्त्रिदशकुलधनं त्रीक्षणं तीक्ष्णदंष्ट्रम् ॥ ९९ ॥

प्राणे प्राणवायौ दत्तप्रयाणे प्राप्तनिर्गमे निष्क्रमणोन्मुखे सति दृशि नयनेन्द्रिये मुपि-
तदृशि मुपिता अपहृता दृग्दर्शनं यस्याः सा तस्यापगतविषयग्रहणसामर्थ्यायां सत्याम् ।
अत्यन्तपरवश इत्यर्थः । मत्यां व्यामोहवत्यां भ्रान्तिमत्याम् । मनसि स्वान्ते सतमसि अ-
न्धकारेण विलीने सति । मृत्युप्रतिभयं मृत्योर्भयंकरम् । 'भयंकरं प्रतिभयम्' इत्यमरः । उ-
भयाकारचित्रं नराकारेण सिंहाकारेण च चित्रमाश्चर्यम् । त्रिदशकुलधनं त्रिदशकुलस्य
देवसमूहस्यापद्धनम् । त्रीक्षणं त्रिलोचनम् । तीक्ष्णदंष्ट्रं निशितदंष्ट्राग्रम् । चक्रान्तर्वर्ति च-
क्रमध्यसंचारि । पवित्रं 'चरणं पवित्रं' इति श्रुतिसिद्धं पवित्रसंज्ञकम् । तत्प्रसिद्धं तेजो
वो युष्मभ्यं तिष्ठतां स्वरूपं प्रकाशयतु । 'प्रकाशनस्थेयाह्वयोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अनेन
श्लोकेन तद्यन्त्रमध्यवर्तिपुरुषः सर्वास्वापदासु प्राणिनां रक्षक इत्यरूपि ॥

यस्मिन्विन्यस्य भारं विजयिनि भवतां जङ्गमस्यावराणां

लक्ष्मीनारायणाख्यं मिथुनमनुभवत्यत्युदारान्विहारान् ।

आरोग्यं भूतिमायुः कृतमिह बहुना यद्यदास्थापदं व-

स्तत्तत्सद्यः समस्तं दिशतु स पुरुषो दिव्यहेत्यक्षवर्ती ॥ १०० ॥

लक्ष्मीनारायणाख्यं लक्ष्मीश्च नारायणश्च लक्ष्मीनारायणं लक्ष्मीनारायणमित्याख्या संज्ञा
यस्य तन्मिथुनमाख्यं मयतं (१) भवतां भवद्भुवमविष्यतां जङ्गमस्यावराणां चराचरात्मरूपे-
णावस्थितानाम् । 'जगतां जङ्गमस्यावराणां' इति पाठे चरमिथुनमन्त्रेणावस्थितानां
जगतमित्यर्थः । 'क्ष्मादिनायनेकप्रकारमन्त्रं भारं विजयिन्यप्रतिहतपराक्रमे यस्मिन्सुदर्श-
नपुरुषं विन्यस्य निर्दिशय प्रभुदं विजयिना नन्दयन्तु' विहारं विनोदप्रपन्नानुभवति

निर्विशति दिव्यहेलक्षवती सुदर्शनाख्यमध्यसंचारी पुन्य चारोग्यं नीरोम्यत्वं भूतेभ्यै-
श्रयमायुर्दोषकालजीवितं ददातु । इहाधिकार्थप्रदानदोषितसुदर्शनपुन्यविषये बहुना कृतं
बहुपचनेन बाहुल्येनात्म । बहुभिर्वचनैः किं प्रयोजनमित्यर्थः । यो शुभाकं वचसास्वापदं
नयद्वलुननोरपगतं तत्तत्तमत्वं वस्तु मिलं ददातु ददातु ॥

पद्यानां तत्त्वविद्याद्युमणिगिरिशविध्यज्ञसंग्रह्यावराणा-

मर्चिःप्वज्ञेषु नेम्यादिषु च परमतः पुंसि पद्मविंशतिश्च ।

संधैः सौदर्शनं यः पठति कृतमिदं कूरनारायणेन

स्तोत्रं निर्विघ्नभोगो भजति स परमां चक्रसायुज्यलक्ष्मीम् ॥ १०१ ॥

इति श्रीकूरनारायणविप्रदीप्तं सुदर्शनमतकं समाप्तम् ।

सर्चिःपु लक्ष्म्यादिषु विषये नेम्यादिषु च नेम्यरत्नाभ्यसंज्ञकावयवेषु न तत्त्वविद्याद्यु-
मणिगिरिशविद्यज्ञसंग्रहावराणां संपत्तये च मित्राश्च पुनश्च शिरिणाश्च विद्यानां च
वेदां संग्रहा । तत्त्वमि चतुर्विंशतिः विद्यास्तुष्टं पुनश्चो ह्यदम पिबिशा ह्यदम दि-
भ्यज्ञानि प्रयोदम सताः संग्रहा शतकन्तीणि संग्रहादयनि । यत्र लक्ष्म्याद्यवयवनि चतुर्वि-
मत्तसंग्रहावराणि नेमिपुनश्च मि पद्यानि मित्रसंग्रहावराणि सत्यपद्यन्नादित्यसंग्रहा-
राणि नाभिदानराणि सत्यसंग्रहावराणि साधनसंग्रहाणि विद्यासंग्रहावराणि । तेषां सत्त्व-
नाम् । अतः पुंसि सुदर्शनपुन्यविषये कृतिमिति पद्यानाम् । संयुक्तं सुदर्शनपुन्यं पुन्यं
संधैः कूरनारायणेन सदैवकूरनपिबिबिशाद्युक्तं इति निर्विघ्नमिदं सौदर्शनं स्तोत्रं न
पठति न पुन्यो निर्विघ्नभोगो भजतुर्लक्ष्मीं चक्रसायुज्यलक्ष्मीं भजति ।
इति श्रीसुदर्शनमतकं समाप्तम् ॥

श्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं

कवीन्द्रकर्णाभरणम्

नन्दनं च विदवां संग्रहाम् ।

अभिमतकर्मारम्भसमने विज्ञानिधातार्थमानरितमभीष्टदेवतानमस्कारं शिष्यविशि
निवध्रमेव प्रतिजानीते—

हितहेतोर्महयित्वा हरिहरहेरम्भमिहिरहैमवतीः ।

विश्वेश्वरो वितनुते कवीन्द्रकर्णाभरणमेतत् ॥ १ ॥

हितेति ॥ 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति हेतोरिति पदमी
वा । हितार्यमित्यर्थः । हितं चात्र प्रारिप्सितसमाप्तिर्विघ्ननाशो वा । 'मह पूजायाम्' । 'स
मङ्गलमङ्गल्यं घरेण्यमनघं शुचिम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥' इति वा
पुराणम् । 'अर्थः शंभुः शिवा वाणी' इति लिङ्गपुराणम् । 'आदित्यस्य सदा पूजां ति
स्वामिनस्तथा । महागणपतेर्धैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति याज्ञवल्क्यः । अन्यत्सप
स्वग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थैर्गतायत्वमभ्युपगम्याह—

विहिता महामहिमभिर्विद्यन्ते यद्यपि निग्रन्थाः ।

तदपि परिप्लवतायाः परिपाकोऽयं ममोदेति ॥ २ ॥

विहितो इति ॥ महामहिमभिर्विदग्धमुखमण्डनकारादिभिः । तथा च महानुभावक
ग्रन्थानां महत्त्वमर्थसिद्धमित्यर्थः । परिप्लवतां चात्रत्यम् । 'पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यनरः ।
रिपाकः फलम् । तथा च चापलात्प्रवृत्तो न पर्यनुपयोगयोग्य इत्यर्थः ॥
वस्तुतो न गतार्थत्वमिस्माह—

यदभिहितं बहु महितं पूर्वाचार्यैर्विचार्यैव ।

अनुकुर्वन्किञ्चित्द्रुविद्भिर्नाहमुपहास्यः ॥ ३ ॥

नान्नि नगरे वर्तत इति पर्वतीयेभ्यः श्रूयते. ग्रन्थाश्चानेन बहवः प्रणीताः, तन्मध्येऽस्सद्व
तास्त्वेते—(१) अलंकारकौस्तुभः सटीकः, (२) अलंकारमुक्तावली, (३) आर्यासप्त
शती सटीका, (४) कवीन्द्रकर्णाभरणं सटीकम्, (५) काव्यतिलकम्, (६) काव्यर
त्नम्, (७) तर्ककुतूहलम्, (८) दीधितिप्रवेशः, (९) नवमालिका नाटिका, (१०)
नैपथीयकाव्यटीका, (११) मन्दारमञ्जरीकथा गद्यनिबद्धा, (१२) रसचन्द्रिका
(१३) रसमञ्जरीटीका, (१४) रोमावलीशतकम्, (१५) लक्ष्मीविलासः, (१६)
वक्षोजशतकम्, (१७) शृङ्गारमञ्जरी सटीकम्, (१८) पङ्क्तुवर्णनम्, (१९) सिद्धा
न्तसुधानिधिः, (२०) होलिकाशतकम्, (२१) केचन तान्त्रिकग्रन्थाः तत्र कवीन्द्र-
कर्णाभरणं विदग्धमुखमण्डनानुसारि ततोऽपि चमत्कारि च. अस्य पुस्तकद्वयमस्माभिरा-
सादितम्. तत्रैकमलवरमहाराजाश्रितपार्वतीयपण्डितलक्ष्मणदत्तपन्तसकाशात्पण्डितशिव-
दत्तशर्मभिः परारिर्वर्षे समानीतमासीत्. अपरं चाधुना पञ्जाबदेशान्तर्वर्ति 'भदौड'नगरावी-
श'सर् सद्दार अतरसिंह साहेव के. सी. आय ई.' इत्येतैर्लुधियानानगरस्थस्वकीयपुस्तका-
लयात्प्रहितम्. एतत्पुस्तकद्वयमपि शुद्धमनतिप्राचीनं चास्मन्मुद्रणाधारतां गतमिति शिवम्.

यदिति ॥ बहु इति क्रियाविशेषणम् । तच्चाभिधानस्य प्रशंसायां वा। बहुभिर्नेहितं पू-
जितमिति वा । न च 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने कप्रत्यये 'कस्य च वर्तमाने'
इति षष्ठीप्रसङ्गानृतीयैव दुर्लभा, षष्ठ्यां च 'केन च पूजायाम्' इति समासनिषेधापत्तिरि-
ति वाच्यम् । भूते कप्रत्ययव्याख्यानात् । ईष्यषष्ठीसमासो वा इत्यन्यत्र वित्तरः । किञ्चि-
दिति । क्वचिन्मूलं क्वचिदनिरुक्तमित्यर्थः । तथा च संक्षेपविकल्पाभ्यां किञ्चिदंशावच्छि-
न्नाभ्यां न गतार्थत्वमित्यर्थः ॥

नन्दबुद्धिभिरनादरेऽप्यस्य न नम हानिरित्याह—

एतच्चेदनुगृह्यते सहृदयैः शुद्धप्रकाशोदयै-

स्तत्स्यादेतदुपेक्षकरपि खलैर्नावधमुच्छृङ्खलैः ।

शुभ्रांशोः शशिशेखरेण शकलं नीतं सदुत्तंसतां

किं स्वमेऽपि विधुंतुदेन कवलीकर्तुं क्वचित्पार्यते ॥ ४ ॥

एतदिति ॥ अनुगृह्यते उपादेशव्यप्रकारकज्ञानविशेषं विद्यते । सहृदयैः सहनद्विषे-
जनसमर्थैः । समासार्थमेवाह — हृदयैति । शुद्धः संशयविपर्ययरहितः प्रकाशस्तत्तत्कल-
मविषयार्थस्य उदयो ज्ञानं नैवां तैमित्यर्थः ॥ प्रकाशयते प्रतिपादयते इति प्रकाशप्रति-
पादोऽर्थः । स्वमेति यतो न्यगमानात् । उदय उच्छृङ्खल इत्यर्थः । उच्छृङ्खल सद्बुद्धिजन्य-
नारविषयकत्वम् । नैनं हृदयदेन न गतार्थत्वम् । अत एव गतार्थतां तद्वाहित्यमूचनम-
उच्छृङ्खलैरित्युक्तम् ॥

वदनमागजातीयमिति—

व्यस्तं नमस्तं द्विः पूर्वं विशिष्टं च परपरम् ।

एवालापं प्रभिन्नं च भेषभेदकमृजितम् ॥ ५ ॥

सालंकारनकांतुक्पृष्टोत्तरपृष्टपूर्वकाप्रश्नम् ।

भग्नादिमध्यचरमोत्तरं कथितनिवृत्तिविषयम् ॥ ६ ॥

वृत्तं नामाख्यातं तार्क्यं गौत्रं च शाब्दशार्क्ये ॥ ६

वर्णाद्वावशान्तोक्तादर्थात्पाठाद्युत्तरं परतः ॥ ७ ॥

वचनम्बुजघातपदं गोमूत्रं सर्वतोभद्रम् ।

पराङ्मुखरति—

मध्येगुनेन ससुपेत्य शिखण्डी कुत्र ताण्डवमखण्डितमाधात् ।

।ना क जनितेन जयोऽगाद्वभुवाहननिरूपितभङ्गम् ॥

८५५

गाङ्गेयसंगं

से शित्तण्डिनो नयूरस्य नृत्यवर्णनाद्विरोधः । अर्जुनद्वपदपुत्रयोर्विवक्षितः ।
शित्तण्डिनः स्त्रीपूर्वत्वात्तत्र भीष्मेण बाणानामप्रेषणात्तद्वपवहितेनार्जु-
नस्पष्टम् । तत्रैव तज्ज्जितपातकवशाद्भूतानां द्रापेन गङ्गाद्रापेन च वभ्रु-
णाश्वमेधहयरक्षायां स हत इत्यश्वमेधपर्वणि स्पष्टं श्रीनृहाम्भारते ॥

तं ब्रूहि यत्र निःशङ्का हंसा अपि सयोपितः ।

सहस्रपत्रयुक्तेऽपि किं च भङ्गोऽस्ति सर्वदा ॥

पद्माकर

स्तानां योपित्ताहिल्याद्विरोधः । पक्षिणामुपादानात्परिहारः । पद्मभङ्गदा
परत्वाभिप्रायेण विरोधः । दलतरङ्गपरत्वेन परिहारः । उभयत्रापि सः
वोत्तरमिति लक्षणसमन्वयः ॥ इति सप्तस्तोत्रातिः ॥

तत्त्वोपलक्षणम्—

नस्यस्तं यत्तत्पदभङ्गविभेदाद्विधोत्तरं भवति ।

नमः॥समस्तमेतत्समस्तपदमुत्तरद्वितयम् ॥ १२ ॥

इति दृष्टेदेन गानोत्तरं भवति तद्विषयताम् । यत्पराष्टमेव समाप्तपदमत्रा-
 जैमि ति तद्विःतनस्तमित्यर्थः । अत्राप्यवान्तरभेदस्याप्यन्यत्वात् ॥

रति—

५ कुर्वन्ति तरुण्यो विलासभरमन्थरास्तरुणान् ।

१. कुमुदवान्धवान्तर्विकसति सुरभौ सनेते का ॥

मद्यन्तिकालता ।

॥ 'मदयन्ति इत्युत्तरम् ॥ 'चन्द्रस्याभ्यन्तरे वा' इत्यत्र 'काल

संन्यासस्य च ॥ 'दमस्ते च' विषयान् इत्यत्र नदसन्निधौ नाम लला इति

11

५:

धरा'

हकी

सिफ-

इत्यां

२५

115

17-

計

53.

10

11

12.

इत्यस्ताया सुभाषिताः । किंनिदुमतिमत्त्वात्तया युनत्येन कदाचिदपि प्रियेण दर्श-
नाय ॥ इत्येको बालपदभगः ॥

इति द्विःसमस्तव्यस्तजातिः ॥

द्विःसमस्तद्विर्व्यस्तमुदाहरति—

मधौ परभृता कीदृक्कौशल्या वद कीदृशी ।

कीदृग्वराङ्गनादृष्टिः कीदृशी कुनदी शरत् ॥

सुतरामानन्दितारा ।

मधाविति ॥ वसन्ते परभृता कोकिला सुतो जनितो रामानन्दो रीमनोहरत्वारो
त्र्यक्षशब्दो यया तादृशी भवति । सुतेन रामेण आनन्दिता रावणादिवधेन तोपिता आरा
येया यस्यास्तादृशी कौशल्या भवति । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ । सुतराम् अत्यर्थमान-
न्दिनी आनन्दयुक्ता आनन्दजनिका वा तारा अक्षिकनीनिका यस्यास्तादृशी युवतिदृग्भ-
वति ॥ धुनदी सुतरा सुलेन तरीतुं शक्या भवति शरत् मा लक्ष्मीस्त्यानन्दिन्य उ-
त्पासशीलास्तारा नक्षत्राणि यत्र तादृग्भवति ॥ इति द्वौ व्यस्तपदच्छेदौ ॥

कीदृक्तनुर्वरतनोर्भवभूतिराह

किं नाटकं न कवयोऽविदधुर्मधौ काम् ।

साध्वी कियत्त्वनिति का कुरुते हरिं किं

कां वा स तिष्ठति महद्गहनं च कीदृक् ॥

मालतीमाधवम् ।

मालतीपुष्पस्य मां लक्ष्मीं धुनोति अवहेलयति तादृशं मालतीमाधवं कामिनीगात्रम् ।
'धूञ् कम्पने' 'कैन्दोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । मालतीमाधवसंज्ञं नाटकं भवभूतिः कविः कृत-
वान् । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ । मालतीं जातिं वसन्ते कवयो न वर्णयन्ति 'नियमाद्य
जात्यादेः' इति कल्पलतायाम् । आधवं पतिजीवनपर्यन्तं पतिव्रता जीवति । मा लक्ष्मी-
विष्णुम् अलति भूपयति । सोऽपि ई लक्ष्मीं भूपयति ॥ वा समन्ताद् धवा वृक्षविशेष
यत्र तादृशं महावनं भवति । इति द्वौ व्यस्तपदच्छेदौ ॥

इति द्विःसमस्तद्विर्व्यस्तजातिः ॥

यत्रैकस्मिन् रामस्ते पदे स्पष्टमेवार्थद्वयं प्रतीयते तदेकालापकम् ॥ नन्वेतत्तैव गतार्थ-
मत आह—द्विःसमस्तेति । तद्विशेष एवायं भेदः । अर्थस्य सहसा प्रतीत्यप्रतीत्य-
मेव वैलक्षण्यस्योक्त्यादित्यर्थः ॥

उदाहरति—

कीदृग्बभूव वैदेहीविवाहे भृगुनन्दनः ।

कामिन्याः क्रीडमानायाः कीदृशः कन्दुकः करे ॥

रामास्तनाकारः ।

रामेण दाशरथिना अस्तः प्रतिपिद्धो नाकारः स्वर्गगमनं यस्य तादृक् । तदीयवर्णव-
धनुराकर्षणेन जामदग्न्यस्य स्वर्गतेर्निषेधात् ॥ 'ऋ गतौ' इत्यस्य भावे धञि आर इति
रूपम् । रामायास्तद्वर्णाः स्तनाकृतिः कन्दुको भवति । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ ।
इत्येकालापकम् ॥

प्रभिन्नकमाह—

सति शब्दार्थयोर्भेदे वचनस्य सुपां तथा ।

लिङ्गस्य च भिदा यत्र तद्वदन्ति प्रभिन्नकम् ॥ १६ ॥

यत्र शब्दार्थयोर्भिन्नत्वे सति विभक्तिवचनलिङ्गानां भेदस्तत्प्रभिन्नकमित्यर्थः ॥
तत्र शब्दार्थवचनभिन्नमुदाहरति—

माद्यत्परभृता साम्यं कुत्र वा कलयन्ति काः ।

मधुरोऽप्यभिधानेन मनसा कीदृशः खलः ॥

गिरिसारसदृशः ।

माद्यदिति ॥ सारसं कमलं तत्तुल्या दृशो यासाम् । यद्वा सारसः पक्षिविशेषः तस्य दृ-
शाविव दृशौ यासां ता इत्यर्थः । गिरि वाण्यां मत्तकोकिलासाम्यं धारयन्ति । इति व्यस्त-
पदच्छेदः ॥ मधुरवचनोऽपि दुर्जनो मनसा गिरिसारस्य लोहस्य सदृशो भवति काठिन्यात् ।
इति समस्तपदच्छेदः ॥ दृश इत्याद्ये प्रथमाया बहुवचनान्तम् । सदृश इत्येकवचनमिति भेदः ॥

मुहुरार्तजनरुजाकृतपृच्छति कः संपदां क्षयकृत् ।

पद्माकरा जलधरावसानसमये भवन्ति कीदृक्षाः ॥

बहुधार्तराष्ट्रशकुनयः ।

बहुधा वारंवारं आर्तान्दीनान् राष्ट्रं तत्स्थानानां इति तनूकरोति इति बहुधार्तरा-
ष्ट्रशः । 'शो तनूकरणे' । 'आतश्चोपमर्गे' इति कप्रत्ययः । तस्य संबुद्धिः ॥ कुत्सितो नयः सं-
पन्नाशहेतुः । इति व्यस्तपदच्छेदः ॥ बहवो धार्तराष्ट्राः शकुनयो हंसविशेषा येषु तादृशाः

शरदि तडागा भवन्ति । इति समस्तपदच्छेदः ॥ कुनय इत्येकवचनान्तम् । शकुनय इति बहुवचनान्तम् ॥

इति वचनभिन्नम् ॥

प्रजा राजन्वती कीदृग्दैत्यसेना हरेः कथम् ।

कान्वायुवद्विदुर्द्रोण्यादयो निशि कथं क्रुधा ॥

सुखापविजितारयः ।

शोभनं सं द्रव्यं यस्यास्तादृक् सुराजा प्रजा भवति ॥ दैत्यसेना हरेरेन्द्रस्य पविना व-
जेण जिता भवति । 'कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः ॥ अरं शीघ्रं गच्छन्ति गच्छन्ति तान-
रयः शीघ्रगतीन्यायुसदृशानाहुः । 'या प्रापये' कृप् । द्वितीयावहुवचने 'आतो धातोः'
इत्याकारलोपः । इति व्यस्तपदच्छेदः ॥ द्रौणिकपकृतवर्माणः सुखापे निद्रायां विजिता
अरयो धृष्टद्युम्नादयो यैस्तादृशा इति सौप्तिकपर्वणि स्पष्टम् ॥ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि-' इति
कृतसंप्रसारणस्य सुपेनिर्देशात् पत्वम् ॥ इति समस्तपदच्छेदः ॥ अरय इति प्रथमान्तं
द्वितीयान्तं चेति भेदः ॥

कीदृक्कुरङ्गनयना मनसिजमाह्वय नृपः क सक्तः स्यात् ।

सैनापत्यमवाप्य द्रुहति कलै पुरा स्कन्दः ॥

वराङ्गीतनुजनये ।

वराङ्गी रम्यदेहा वधूर्भवति । तनुज अङ्गजेति कामसंबुद्धिः ॥ राजा नये नीतौ सज्जो
भवेत् । इति व्यस्तपदच्छेदः । वराङ्गयास्तनुतः शरीराजनिर्गस्य स तलै वराङ्गीतनुजनये
गृहो द्रुहति । वराङ्गीवज्राङ्गी तारकासुरस्य नातापितरौ इति स्पष्टं मत्स्यपुराणे । इति स-
मस्तपदच्छेदः ॥ नय इति सप्तमी । जनय इति चतुर्थी ॥

इति विभक्तिभिन्नम् ॥

का वदान्यस्य संबुद्धिः किं वायोरपि चञ्चलम् ।

वालोऽपि भरतः प्रोक्तः कीदृशः काश्यपाश्रमे ॥

सर्वदमनः ।

सर्वे बहु ददातीति सर्वद इति दानसंबुद्धिः ॥ मनो वातापेक्षयापि चञ्चलम् ॥ इति
विभक्त्येव ॥ काश्यपाश्रमे कश्यपाश्रमे बालकोऽपि भरतः सर्वदमनयतीति सर्वदमनय

गजविशेषा मन्दा मन्दसंज्ञाः । 'भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' इति हलायुधः ॥ कदर्या रायं द्रव्यम् अवन्ति रक्षन्ति दानायभावात् । अरीणां समूह आसन् नाधिक आतरं गृह्णाति । 'आतरस्तरपण्यं स्यात्' इत्यमरः । सत्या सत्यभामा मारस प्रभुः तस्य आतरं रुक्मिणीं विरुध्य स्पर्धयित्वा मन्दाराय पारिजाताय स्पृहयामास । आतःमिति पुंलिङ्गम्, मातरमिति स्त्रीलिङ्गम् ॥

इति लिङ्गभिन्नम् ॥

नन्दनचैत्ररथे कथमाह्वय सलिलं च शैलं च ।

को लोकश्रयणीयः केभ्यः स्पृहयन्ति रसवन्तः ॥

दिव्यतरुणीपयोधरेभ्यः ।

दिव्या अमानुपास्तरवो वृक्षा ययोस्ते दिव्यतरुणी इन्द्रधनदयोरुद्याने । पय इति जलस्य, धर इति पर्वतस्य संयुद्धिः । इभ्यो लोकानां सेव्यः 'इभ्य आद्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । दिव्यानां रम्याणां तरुणीनां पयोधरेभ्यः स्तनेभ्यो रसिका स्पृहयन्ति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥ इभ्य इति प्रथमैकवचनम्, पयोधरेभ्य इति चतुर्थी बहुवचनम् ॥

का शीधुपसंबुद्धिर्मणिपूर्वा काधरे वरवधूनाम् ।

कासां ततिर्घनभवा कामाहुः कामिनीमनधिवेद्याम् ॥

मधुरतमालापाम् ।

मधुनि मये रत इति सुरापसंबुद्धिः ॥ मणिपूर्वा माला मणिमाला दन्तव्रणशोपल-
रुणीनां चिम्बोष्ठे विभाति । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः ।
अपां जलानां ततिः पङ्क्तिर्मेघजन्या । मधुरतम आलापो यस्यास्तादृशीं स्त्रियं अनधिवेद्यां
सपत्नीविवाहानर्हो वदन्ति । 'आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तु-
तीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ 'अपाम्' इति पट्टीबहुवचनान्तम्,
'मधुरतमालापाम्' इति द्वितीयैकवचनान्तम् ॥

इति वचनविभक्तिभिन्नम् ॥

मदनमिव रतिः प्रियं मृगाक्षी स च परिपृच्छति तां सतीमिवेदम् ।

वकुलसुमनसः कथं हसन्त्यः किमभिदधाति वधूः प्रियं व्रजन्तम् ॥

कामिन्यास्यसुरभयः ।

कामिनि प्रियतमे इति संबुद्धिः । आस्यमर्थात् त्वदीयं तद्वत् सुरभयः सुगन्धयो वकु-
लानां सुमनसो भवन्ति इति नायकेनोत्तरं दत्तम् । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः ॥
हे कामिन्, असुमेत्प्राणाभिन्नस्त्वम् अभयो मदुपेक्षया स्नेहभङ्गेन वा प्रसक्तं यद्भयं तद्रहितः

कत्वात् । पापवताम् इह एतज्जन्मन्येव रतिः पारलौकिकानिष्टसाधनप्रवृत्तेः । अयसो
हस्य प्रतिमा सूर्मीत्युच्यते । 'सूर्मीं स्थूणायःप्रतिमा' इत्यमरः । 'सूर्मीं ज्वलन्तीमां
त्स्त्रीमयीं गुरुतल्पगः' इति स्मृतिः ॥ शरदिवसाः तमालोपमं तमालवन्नीलं विहाय
येषु तादृशा भवन्तीति भावः ॥

शारदेन्दुकला कीदृकीदृशी मत्तकाशिनी ।

धत्ते सरस्वान्काः क्षारा निदाघतपनः कथम् ॥

सदाभासुरतापः ।

शरच्चन्द्रकला कीदृशी । सती विशिष्टा आभा कान्तिर्यस्यास्तथा । शोभनं रतं यत्
तदभिलापित्वात् । समुद्रः क्षारा अपो धत्ते । ग्रीष्मसूर्यः सदा निर्यं भासुरोऽतिशयव
तापो यस्य तथा भवति । अत्र 'अपः' इति स्त्रीलिङ्गद्वितीयावहुवचनम् 'आपः स्त्रीभि
र्वाच्यते' इत्युक्तेः । 'तापः' इति पुल्लिङ्गप्रथमैकवचनम् ॥

इति शब्दार्थवचनविभक्तिलिङ्गभिन्नम् ॥

अखण्डेऽपि पदे श्लिष्टे केचिदाहुः प्रभिन्नकम् ।

तच्चमत्कारविरहादभियुक्तैर्न गृह्यते ॥ १७ ॥

अखण्डकपदे नानार्थकपदे इत्यर्थः ॥

तच्च यथा—

संसप्तकगणः कीदृग्महाभारतसंगरे ।

कथं पयोदसमयो वरवर्णिनि वर्ण्यताम् ॥

संगतार्जुनशिलीमुखः ।

'संसप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः' इत्यमरः । संगता अर्जुनस्य शिलीमुखा वा
यस्मिन्सः । यद्वा संगतोऽर्जुनो यैस्ते संगतार्जुनाः तादृशाः शिलीमुखा यस्य तथा । अ
ष्टौतत्पुरुषोत्तरपदो बहुव्रीहिः, द्वितीये बहुव्रीहिपूर्वपद इति विशेषः । पक्षे संगता
अर्जुनवृक्षसंयुक्ताः शिलीमुखा भ्रमरा यत्र तथा ॥ 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इति विश्व
अत्रार्जुनशिलीमुखौ नानार्था ॥

कथं सकामो वामोरुवदनं वद वीक्षते ।

कीदृङ्निदाघसमये सुखयत्यनुलेपनम् ॥

चन्द्रवत् ।

कामुको युवतिवदनं चन्द्रवत् चन्द्रगदशं पश्यति । ग्रीष्मकाले चन्द्रयुक्तं राक्षसं
नुलेपनं सुखदं भवति ॥

तस्मादुत्तरवाक्येषु ध्रुवा शब्दार्थयोर्मिदा ।

कामचारस्तु लिङ्गादिभेदे व्यस्तादिभेदगः ॥ १८ ॥

कंदर्पोदितरूपैर्नौवनजयादन्धायमाना नभः

क्रीडकृजति गजगणं प्रणयिना विन्यासरे कुम्भिते ॥

कलापितम् ।

विषोभन्तस्य कला भुजिदेरीपरस्य विरतिं गर्भुन्ना गताया गतं मानसवर्तिनस्यै
काभिकरणयत्तितं आग्रेणि गजानन्दकन्योरेकमिदं कृते ॥ विदुषामागो नान्य
नरूपो रत्नः मुखा पीतं कलापितं पीतवान् । अनिपिदुम्भमायतायभा नारी दन्त
पूर्वकं कामुकेनापरचुम्बने कृते मति कलापितम् मयूरेण दुल्लं कृजति नीतकरोति ।
दुर्गं कामनाये—‘मुन पीतम् मुक्ताय जीवन् प्राहि ह भिगिति नीतुं विदुः । द
काचकरोतकोकिलाहंसकेतिसरसं रतकर्मः ॥’

कामोद्रेचकमेचकीकृतदिशो वृन्दैर्वृता विद्युना-

मत्यूर्जस्वलगर्जिताः प्रसुवते किं नाम धाराधराः ।

कस्याकथ्यत शब्दशासनकृता शक्तिः सर्वर्णप्रदे

तारुण्यान्धितया सरोरुहदृशा यानेन को निर्जितः ॥

वारणः ।

कामस्योद्रेचका उद्दीपका मेचकीकृता नीलीकृता दिशो यैः । ततो द्वयोः कर्मधारयः ।
एवंविधा मेघा वार् जलं जनयन्ति । ‘आपः स्त्री भूति वाचरि’ इत्यनरः । वारिदशब्दाह-
चर्यो वाःशब्दः क्लीबे तेन ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति द्वितीयकवचनस्य लुक् ॥ शब्दशास्त्र-
कारेण पाणिनिना ‘अणः’ ‘अण्’ इति प्रत्याहारस्य शक्तिरुक्ता ‘अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः’
इत्युक्तत्वात् । यौवनालसया कान्तया यानेन गमनेन वारणो हस्ती जितस्तिरस्कृतः ॥

इत्यूर्जितजातिः ॥

सालङ्कारजातिं लक्षयति—

अलंकारवता यत्तु वाक्येन परिपृच्छयते ।

तदुत्तरं बहुविदः सालंकारं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

उदाहरति—

कस्माद्वोदयति त्वदीयवदनामोदि प्रिये पङ्कजं

किं वा संवृणते तवैव कवरीभारानुकारा घनाः ।

त्वद्विम्बाधरवन्नितान्तमधुरं संस्वाद्यमानं मुदा

किं तावद्विषयान्तराच्च हृदयं व्यावर्तयेत्कामिनाम् ॥

कादम्बरम् ।

असाध्या भवति । वगन्ते तन्मूकनसातिरन्त्यवर्णनात् । गालेयेन भीमेन आहूयन्ते
स्वांगमाना मदवारणा मत्तवारणा यत्र तादृशी दुषिष्टिमेता इत्यर्थः ॥

किमिच्छन्ति वृणाः सं किं किं कुराजं जयत्यरीन् ।

केन किं मधुवृत्तिः स्याद्वसन्ते कीदृशं वनम् ॥

मलयमरुद्रावलितरसालम् ।

विवेकिनो मे शिवे लयम् इच्छन्ति । मुक्तिमिति तावत् । सुसान्तराणां दुःखसंश्लेष-
त्वेनानुपादेयत्वात् । समाकाशं न मणदि अस्तु गतिरोपकं नास्ति काठिन्यानाद-
कुराज्यम् आ समन्ताद् वलयः करा यत्र तद् बहुकरं भवति तरसा यत्रैव शूद्राणां
वन्ति जयन्ति वीराः । अलीनां समूह आलं तन्मधुमात्रजीवनं भवति । मलयमस्ता-
द्विषानलेन आवडिता येष्टिता रसाला आन्ना यत्र तादृशं मधुपवनं भवति ॥

इति सर्कातुकजातिः ॥

पृथोत्तरजातिं लक्षयति—

स्यात्प्रश्नश्चोत्तरयोर्यत्र वर्णश्रुत्यैकरूपता ।

तत्पृथोत्तरमित्याहुर्जगदुत्तरबुद्धयः ॥ ५ ॥

वर्णश्रुत्यैकरूपतम् । अयं त एकरूप्ये प्रश्नोत्तरभावानुपपत्तेः ॥

उदाहरति—

कोविदो निधिराख्यातः कोपकृष्टो भवेत्पुमान् ।

इति प्रश्नेऽनुरूपं यदुत्तरं तदुदीर्यताम् ॥

विदो ज्ञानस्य निधिः कः इति प्रश्ने कोविदः पण्डित इत्येवोत्तरम् । अपकृष्टो हं-
क इति प्रश्ने कोपकृष्ट इति । कौषावीन इत्यर्थः ॥

किम्पाकं प्राप्य वैरस्यं फलमाकलयत्यलम् ।

ब्रूहि काञ्चनमालां च कां घत्ते सस्पृहं जनः ॥

पाकं प्राप्य किं फलं विरसं भवति इत्यत्र किम्पाकम् इत्युत्तरम् । इन्द्रवारुणीफलम्
परिणामे तिक्तात् । 'द्विर्हानं प्रसवे सर्वम्' इति श्लोकतम् ॥ कांचनं कामपि लोके-
त्तरां कां मालां जनो लोकः सस्पृहं स्पृहापूर्वकं घत्ते इत्यत्र काञ्चनमालां सुवर्णमाला-
मिति पठ्योसमासः ॥

इति पृथोत्तरसमजातिः ॥

पृष्ठप्रश्नजातिं लक्षयति—

यन्प्रश्नश्चोत्तरं च स्याद्विभिन्नप्रतियोगिकम् ।

जगदुत्तरकृष्टमतिभिः पृष्ठप्रश्नं तदुच्यते ॥ ६ ॥

किंचिदुत्तरापेक्षया प्रश्नः किंचिन्प्रश्नपेक्षया नरं च यद्वचति तत्पृष्ठप्रश्नम् ॥

उदाहरति—

अनिरुद्धरतेत्यस्मिन्नुत्तरे प्रश्न उच्यताम् ।

किंपचानेप्सिता केति प्रश्ने चोत्तरमुच्यताम् ॥

कोपावृत्तिः ।

उपाया षाण्पुत्र्या वृत्तिः का इत्युत्तरे 'अनिरुद्धरता' इति प्रश्नः । कृपणस्याभिमता का इति प्रश्ने कोपावृत्तिः इत्युत्तरम् । कोपस्य द्रव्यसंचयस्य आवृत्तिः पौनःपुन्यं इत्यर्थः ॥

अन्तरतमोऽन्तगत इत्युत्तरयोग्यं वद प्रश्नम् ।

सुरभिसमयेतिसौरभशिखरगतो ब्रूहि कूजति कः ॥

कोकिलः ।

अकि अवप्रत्याहारे इति निर्धारणसप्तमी लो लकारस्य संबन्धी क इति प्रश्ने अन्त-
गतोऽन्तरतमः इत्युत्तरम् । अवप्रत्याहारे लृकारस्य चरमत्वात् । स्थानेन स एव लकारस्या-
न्तरतम इत्यर्थः । वसन्ते आम्रविट्पाखण्डः कः कूजति इति प्रश्ने च कोकिलः परभृत
इत्युत्तरम् ॥

इति षष्ठप्रश्नजातिः ॥

भग्नोत्तराद्युत्तरयोर्मध्यान्तोत्तरयोस्तथा ।

स्पष्टं निगदमात्रेण स्वरूपमिति बुध्यताम् ॥ ७ ॥

उदाहरति—

ज्ञायन्ते कुत्र विद्वांसस्तदाभासाश्च कथ्यताम् ।

कीदृग्वीरकुलं हन्ति रिपून्सदसि धीनिधे ॥

पण्डिताः पण्डितमन्याश्च कुत्र विविच्यन्ते इति प्रश्ने सदसि विद्वत्सभायामित्युत्तरम् ।
कीदृशं वीरकुलं रिपून् हन्ति इत्यत्र सदसि वियमानस्तद्वमिति ॥

गोकुले क्रीडता भङ्गः कस्याक्रियत चक्रिणा ।

स्वरादयो विनेशुस्ते प्रेषां प्राप्य कुतोऽनसः ॥

गोकुले विहरता श्रीकृष्णेन अनसः शकटस्य भङ्गः कृतः । अनसरिष्ठमनासायाः शर्प-
नस्तायाः सकाशात् प्रेषां प्रेरणां प्राप्य स्वरादयो नष्टः । रामेण हता इत्यर्थः ॥

प्रहितः कीदृग्विहितो जगाम रामेण मारुतिर्लक्ष्माम् ।

रज्ज्वादिव्यतिरेकस्तोय न प्राप्यते कस्मात् ॥

रामेण प्रहितः प्रेषितः पक्षः प्रहितः कृतः । रामेण मारुतिः प्रेषितः । अत्र
श्लोकादिगतं प्रहितः इति पदमुत्तरमिति ॥

कुरवः कीदृशरभृततरुणस्तपि भानि जल्पन्त्यान् ॥

भीमं प्राप्य विलीनाः सहोदयः के शतं वृद्धि ॥

कुनिगो रगो यस्य कुरवः सः । तस्मात्प्राप्यशायकृष्टेन भानमानताम् । कुरवे
दुर्गोभनादयः । 'कुरवादिभ्यो ण्यः' 'तत्राजस-' इति बहुषु वृह ।

इत्याद्युत्तरजातिः ॥

कीदृशं विभ्रति शान्तं विनुषा वद् विवृतम् ।

कां वा कनकलेखाभां कलयन्ति बलाहकाः ॥

विदा ज्ञानेन युतं विवृतम् । उत्कृष्टज्ञानवदित्यर्थः । पक्षे विवृतं नष्टितमित्यर्थः । न-
स्याद्यन्तवत्सर्वपेक्षसामंभवात्पूर्वार्थस्यान्वयभागः श्लोकमध्यग्येन विवृतमीयः । उत्तरार्थ-
व्यभागापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वान् ॥

पुमानहृदवृत्तिर्यः कीदृशालवधूमतः ।

कुतोऽनुमिन्वते व्यासिवेदिनो जातवेदसम् ॥

वालाया वध्या अहृदवृत्तिः पुमानो मत इष्टः । 'विश्रन्धायाः क्रियाः काले कर्तव्यं
निरीक्षणम् । अन्यथा क्रियमाणं तत्तदुद्देशाय जायते ॥' इति कामशास्त्रोक्तेः । व्यासि-
पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम् । अलवाद्बहुलाद् धूमतो धूमात् ॥

इति नऋत्योत्तरजातिः ॥

जनमेजयेन जुहवांश्चभूविरे जातवेदसि मखे के ।

प्रभुरपि कीदृजेतुं नैवोत्सहते महीमहयः ॥

अहयः सर्पाः, पक्षे अश्वहीनः । 'यस्याश्वास्तस्य मेदिनी' इत्युक्तेः ॥

स्पृहयन्तः कमप्यर्थं निवसन्ति वनेषु के ।

पथि द्रुमो घनच्छायः कथं पान्थेषु तापसाः ॥

तापसास्तपस्विनः । तापं स्याति नाशयति तापसाः । 'योऽन्तर्कमेणि' क्विप् ॥

इत्यन्त्योत्तरजातिः ॥

कथितापहृतिं लक्षयति—

यत्रेतरवाक्यार्थान्वययोग्यार्थकपदेनोक्तम् ।

भात्युत्तरं न सहसा सा कथितापहृतिः कथिता ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥

उदाहरति—

श्रुतितं धृतमिदमधरं किं विदधद्विधुवदनयेदम् ।

दुरितवनां का वृत्तिर्विजयित्वं मनसिजस्य कथम् ॥

अधरं किं विदधत् श्वसितं धृतम् इति प्रथमः, विधुवदनया नायिकया इत्यर्थप्रतीतेर-
त्तरानवभासः । विधुवत् कम्पयत् इत्युत्तरं क्लेशगम्यम् । दुरितवतां का वृत्तिः । इत्यत्र
'अनया नीतिहीना' इत्युत्तरम् । कामस्य विजयित्वं कथम् इत्यत्र 'इदम्' इत्युत्तरम् ।
लक्ष्मीलण्डकमित्यर्थः । 'सकामासक्तचित्तानां कान्तामुखविलोकने । गलन्ति गलिताभूषां
शौवनेन सह प्रियः ॥' इति नीतिशास्त्रोक्तेः ॥

पापात्का क्रियते सद्भिरुदीरयत भीरवः ।

आकाशस्य गुणः को वा वीरेभ्यः के च विभ्यति ॥

पापात् सद्भिर्भीर्भयं क्रियते ॥ रवः शब्दो गगनगुणः ॥ वीरेभ्यो भीरवः कातराश्च-
लन्ति ॥

इति कथितापहृतिः ॥

विषमजातिं लक्षयति—

भङ्गे दुरूहता स्याद्यत्र तदाचक्षते विषमम् ।

तद्दृत्तनामकं स्यात्प्रश्ने यत्रोत्तरं वृत्तम् ॥ ९ ॥

उदाहरति—

कीदृकृतं दैत्यकुलं केशवेनेति कथ्यतान् ।

कमालस्य पिकः कान्ते पुष्पानेहसि कूजति ॥

रसातलमतम् ।

रसातले नतम् इच्छा ॥ पक्षे अतं तकाररहितं रसातलशब्दं रसालम् इति यावत् ॥
रसातलशब्दोपलितौ पुनरर्थबोधो बोध्यः ॥

शिथिलैरलकैर्वध्वा किमाकलयतीह किम् ।

आचार्येभ्योऽपि पितरं कीदृशं धार्मिकां विदुः ॥

मालिन्यमलिकम् ।

अलिकं ललाटम् अलकैर्नालिन्यं प्राप्नोति ॥ पक्षे अलिकं लिङ्कारहीनम् नालिन्यपदे
लिङ्कारत्वान्नान्यमित्यर्थः । 'उवाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां दत्तं पिता । गहनं तु
पितृन्माता गौरवेणानिश्चिते ॥' इति वचनान् ॥

कृत्वावान्यादागमः कः प्राप्ता का स्यान्मत्यज्ञानम् ।

आदानार्थे धनं कः न्यान्माभ्या गान्या दन्त किं न्यान् ॥

विदुः ॥

विदुः ॥

कीदृग्जनमनो निन्धं गौरीमातरमाह्वय ।

परिरिप्सुः प्रियतमो विधुमुख्या व्यधायि किम् ॥

अनुमेने ।

न वियते नुः शिवो यत्र तद् अनु तद्विषयकभक्तिहीनं मनो निन्धम् ॥ 'मेने' इति हि-
माचलभार्यासंबुद्धिः ॥ आलिङ्गितुमिच्छन् कान्तः प्रियो नायिकया सुन्दर्या दयितया अनु-
मेने अनुमतः संमत्या गृहीतः । तत्प्रतिकूलाननुष्ठानात् ॥ कर्मणि लिट् ॥

इति लिट् ॥

दयोदयाद्रैरपि दीनवृन्दैर्विधीयते का वद कुत्र वीरैः ।

वधूकुचौ काञ्चनकुम्भतुल्यौ करेण कान्तेन कथं विधेयौ ॥

अनुभावितारौ ।

अरौ वैरिणि अनुभाविता प्रभावत्तम् । तत्र दयाया अनर्हत्वात् ॥ पक्षे अनुभावि-
तारौ प्रत्यक्षविषयौ करिष्येते कर्मणि लुट् 'स्यत्तिच्छीयुद्तासिषु-' इति चिष्वद्रावः ॥

कान्तेन दत्तावधिरम्बुजाक्षी संतप्यते कीदृशि नाम तस्मिन् ।

प्रोत्साहितो जाम्बवदादिभिर्वा किमब्धिसुद्दिश्य जगौ हनूमान् ।

विलङ्घिताहे

विलङ्घितम् अहरवधिदिनं येन तादृशे कान्ते सति संतप्यते 'राजाहःसखिभ्यष्टव्' ।
अवधिदिने नायकानागमने तस्या दुःखोदयात् ॥ पक्षे विलङ्घिताहे विलङ्घयिष्यामि ॥
लुङात्मनेपद उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् ॥

इति लुट् ॥

कथं मनोभू रम्भोरुभुवनेषु विनृम्भते ।

किं वदन्ति नटं वीक्ष्य भूमिकाग्रहणक्षमन् ॥

अनुकरिष्यति ।

अनुकाः कामुका रिपयो मुनयो यत्र । (रिफादिरपि) 'विद्याविदग्धमतयो रिपदः' इति
प्रयोगादिति चन्द्रिकायाम् । 'स्यादप्यौ रिपिरित्यपि' इति हिरूपकोपध् । इति अत्यन्त-
मिति कामुकविशेषणम् ॥ पक्षे अनुकार्यम् रामादि अनुकरिष्यति । इति लृट् ॥

विपश्चितां संसदि जायते को गमिः क्व वा छत्वविधौ प्रयुक्तः ।

सद्यः समासाद्य रत्नेन सज्जं वीणा विधेया वद किं प्रवीणैः ॥

वाद्ययिष्यन्ते ।

विद्वत्सदति वादो जयते । उक्तं वदयकम् । गमयति । इत्यन्ते प्रयुक्तं 'इत्युगमिः' ।

4444

स्वादयिष्यम् । 'लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्तौ' इति लृट् । रक्षि प्राप्ताभावप्रयुक्तो न
प्रियामुरापानामाय इत्यर्थः ॥

कुत्र कृत्वा मनस्ताप्यं ययाने विनता सुधाम् ।

अकरिष्यः किमात्मानं यद्यद्रक्ष्यः प्रियं प्रिये ॥

अदास्ये ।

अदास्ये दास्याभावे मनः कृता विनता गण्डं सुतं ययाने 'दुहियाचिनधिप्रति-
इति भाष्योक्तेद्विकर्मकत्वम् ॥ यद्यहं प्रियम् अदास्यं तदात्मानम् अदास्ये । दामो लो-
ज्जमैकवचने रूपम् ॥ तथा च प्रियदर्शनाभावप्रयुक्तो मत्कर्तृकत्वात्मरामर्पणभाव इत्यर्थः ॥
अत्र सर्वत्र लकारेषु पदद्वयं श्लोकभेदेनोदाहृतम् ॥ लेट् लकारस्तु च्छान्दसत्वात्
दाहृत इत्यवसेयम् ॥

इति नामाख्यातजातिः ॥

तार्कादिजातिं लक्षयति—

तार्करीत्या भवेत्तार्कं सौत्रं सूत्रमयोत्तरम् ।

शाब्दं तु शब्दसंज्ञोत्थं शास्त्रीयं शास्त्रादिकृतम् ॥ ११ ॥

उदाहरति—

कीदृक्शैलान्तरं न स्यान्निशि व्योम्नि विभाति किम् ।

अभावे ग्राहकं मानं किं वा तौतातिता विदुः ॥

अनुपलम्भम् ।

पर्वताभ्यन्तरम् अनुपलं पापाणाल्यन्ताभाववन्न भवति ॥ रात्रौ भं नक्षत्रं भाति ।
'अनुपलम्भाख्यमभावरूपं प्रमाणं घटाद्यभावग्राहकम् 'न लिन्द्रियं संनिकर्षाभावाद्'
इति भाष्ये वदन्ति ॥

माता कुपुत्रं कृत मा स किं कं भजन्ति भीता न जनप्रियाः के ।

के नाम ते येऽभ्युपयन्ति बुद्ध्याकारानुमेयं बहिरर्थजातम् ॥

सौत्रान्तिकाः ।

जननी कुत्सितं पुत्रं मा स सौत् मा जनयतु ॥ तकारस्य 'अनचि च' इति द्विवेद-
छेदः । त्रायते इति त्राः, तं त्रातारं रक्षकं भीता भजन्ते ॥ तिका हिंसका जनप्रिया न
भवन्ति ॥ ज्ञानानां घटाद्याकारकत्वानुपपत्त्या घटादिरनुमेयः इति सौत्रान्तिकानां मतम् ।
साकारवादित्वात् ॥

इति तार्कजातिः ॥

दृष्टमिदमतिकृतिं तच्चाधुपविरहितं किमाह सखी ।

गृहाणि वद कथं वा कृष्णह्रैपायनस्य मुनेः ॥

शब्दादेव प्रमितोऽनुकृतेस्तस्य च समाकर्णात् ।

दर्शयति चोत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥

शब्दादेव शब्दमात्रेण तस्या स ज्ञातः । तस्मानुकृतेः प्रतिमायाः समाकर्षादानयनान्न प्रमितः । चित्रे दृष्ट इत्यर्थः । 'ध्वणं तु भवेद्भूतद्विजयन्दिसखीमुखान् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥' इति दर्पणः । साक्षाद्दर्शनं कदा स्यादत आह—दर्शयति चेति । आविर्भूतं संनिकृष्टं स्वरूपं यस्य तादृशानु यदि दर्शयति । स्वात्मानमिति शेषः । चकारः 'तर्हि' इत्यर्थः । उत्तरात् । तदीयमुत्तरमाकर्ष्येत्यर्थः । 'साक्षापि चेत्प्रमाणं स्युः' इतिवदसंदेहे संदेहः । तथा चातः परं तदीयवचनमात्राकाङ्क्षी तदाकर्णनोत्तरमेव भवदी-
यच्चाधुपविषयो भविष्यतीति भावः ॥ 'शब्दादेव प्रमितः' इति सूत्रस्य 'अनुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति वाक्यं ब्रह्मपरम् । 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति शब्दादित्यर्थः ॥ 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रस्य 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्, नेना विशुतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इत्यत्र 'भारूपः सत्यसंयत्पः' इति ध्रुवन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भावेन सूर्यादीनां भानमुपपादयम् ॥ ननु अनु-
मानस्य सजातीयविषयकत्वात्तद्वलेन सूर्यादीनां भासकमप्रसिद्धं तेजोन्तरकल्पनमित्यर्थः ॥ 'समाकर्णात्' इति सूत्रस्य 'सदेव सौम्येदनम्र आसीत्' इत्यत्र सतः कारणत्वमुक्तम् 'असद्वा ददनम्र आसीत्' इत्यत्र त्वसतः इति विरोधशङ्कयाम् 'असदेवेदनम्र आसीत्' इत्यनन्तरम् 'तत्सदसदासीत्' इत्यसतः समाकर्षणादेकस्यैव सत्त्वासत्त्वोभयविरोधादनभिव्यक्त्यपेक्षयैवा-
सत्त्वोक्तिरित्यादिरर्थः ॥ 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' इति सूत्रस्य 'य एषोऽक्षिणि दृश्यते स्वप्नेन हीयमानश्चरति' इत्यादि प्राजापत्यवाक्यरूपादुत्तराद्बहरो जीव एवेति चेत् नैवम् । यतोऽयमवस्थावासनाविर्भूतब्रह्मतादरायामत्र वाक्ये तात्पर्यत उक्तः अतो दहरवाक्यं ब्रह्म-
परमेवैत्यर्थः ॥ बुद्धौ ज्ञाने सद्द्विष्यमानं स्वानुरागविषय इति यावत् ॥

स्वाभिम्भतेन प्रणयेऽनुपजनिते वा क्षते किं स्यात् ।

पृच्छत्यन्तर्वाणिः पाणिनिसूत्राणि कीदृशि ॥

पूर्वत्रासिद्धं वावसान आदेः परस्य वा यौ तौ ।

तत्सत्स्वरूपसंबुद्धावुपसर्गस्यायतौ चरति ॥

प्रशस्तः सखा सन्धुरसम् 'अप्र' इत्याद्यानुरसः' इति समाप्तान्तः पूर्वत्र पूर्वम् अवसाने अन्ते वा अस्तिद्धं सत् स्वविययकानुरागहीन भ्रान्तानुरागं वा इति यावत् ॥ आदेः पूर्वका-
लीनस्य परस्योत्तरकालीनस्य वा उपसर्गस्य दुःखस्य आयतौ दोषौ तावमुभूयमानौ आयौ
लाभौ चरति करोति । स्व'भ'सिद्धस्यालाने पूर्वमेव दुःखं भवति विच्छेदे तु तत्संगमो-

त्तरमिति भावः ॥ यथा च प्रणयभङ्गो न भवति तथा वर्तितव्यमिति सुहृदाचरिता री-
रिति तात्पर्यम् ॥ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपायसिद्धा इत्यर्थः
'वावसाने' इत्यस्य अवसाने झलं चरो वा स्युः ॥ 'आदेः परस्य' इत्यस्य परस्य यद्वि-
तत्तस्यादेर्वाध्वम् ॥ 'वा यौ' इत्यस्य ल्युप्रत्यये परे अजेर्वाभावो वा स्यात् ॥ 'तौ स'-
इत्यस्य शतृशानचौ तत्संज्ञौ स्तः ॥ 'सह्युरसंबुद्धौ' इत्यस्य सखिशब्दात्परं संबुद्धि-
सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥ 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यस्य अये धातौ परे उप-
रेफस्य लत्वं स्यात् ॥ 'चरति' इत्यस्य तेन चरतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

इति सौत्रजातिः ॥

सर्वादेरस्ति का संज्ञा किं प्रसङ्गार्थकं पदम् ।

स्वादीनां वचनानां च पञ्चानां नाम कथ्यताम् ॥

सर्वनामस्थानम् ।

सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रात् ॥ स्थानपदं प्रसङ्गाय
'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यादौ तथा व्याख्यानात् 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इति
दर्शनात् ॥ सु औ जस् अम् औद् इति पञ्चानां सर्वनामस्थानसंज्ञा 'मुडनपुंसकस्य' इति
सूत्रेण तद्विधानात् ॥ अत्र व्यस्ते समस्ते च शब्दसंज्ञेवेति बोध्यम् ॥

प्रतिषेधविकल्पे किं किं शसादौ हलादिके ।

किमजादौ च का क्षुद्ररीतिः किं वद सद्गतम् ॥

विभाषापदम्भम् ।

प्रतिषेधविकल्पार्थकं विभाषापदं 'नवेति विभाषा' इति सूत्रात् ॥ शसादौ हलादिवि-
भक्तौ परतः पदसंज्ञा ॥ तत्रैवाजादौ भसंज्ञा ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायाः
'यच्चि भम्' इति भसंज्ञायाश्च विधानात् । अचि भलविधाने चार्थात्पदसंज्ञाया हलादौ प-
रतः पर्यवसानात् । 'आ कडारादेका संज्ञा' इति वचनात् ॥ क्षुद्ररीतिः—विरुद्धा भाषा
यस्यास्तथा पूर्वापरैकवाक्यत्वाभावात् ॥ अपगतौ दम्भो धर्मेच्छलो यत्र तादृक् सतां मत-
मित्यर्थः ॥

इति शाब्दजातिः ॥

दद्वमानं वनं कीदृकं प्रशंसन्ति तार्किकम् ।

विशिष्टधीहेतुतया बुधैः किमनुमीयते ॥

निर्विकल्पकम् ।

निर्गता वयः पक्षिणो यस्मात् ॥ कल्पकं युक्त्युद्भावनसमर्थम् ॥ विशिष्टज्ञानहेतुतया
निर्विकल्पकं ज्ञानमनुमीयते 'गौगिनि विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यम्, विशिष्टज्ञानताद द'-
ष्टोति ज्ञानवदित्यर्थः ॥

भूमिः का राजवासार्हा वाचं वीणादिकं च किम् ।

कां नाडीं मनसि प्राप्ते सुपुसिर्जायते दशा ॥

पुरीततम् ।

पुरी नगरी राजस्थित्यर्हा ॥ 'ततं वीणादिकं वाचम्' इत्यमरः ॥ पुरीतत्संज्ञां नाडीं
मनसि प्राप्ते सुपुङ्गवस्था 'प्रत्यवच्छत्य पुरीतति शेते' इति बृहदारण्यकश्रुतेः ॥
इति शास्त्रजातिः ॥

किमव्ययादौ पठितं दुःसहा का विवस्वतः ।

धर्मेऽस्त्यधिकृतिः कस्य को वैरी चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्वर्मानुः ।

अव्ययादौ स्वःपदं पठितम् । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रात् ॥ सूर्यस्य भा दुः-
सहा ॥ वृशब्दस्य डसि 'ऋत उत' इत्युकारैकादेशे कृते रपरत्वे 'रात्सस्य' इति सलोपे
विप्तं च 'नुः' इति रूपम् । मनुष्यस्य धर्मेऽधिकारः 'मनुष्याणां च धर्मः' इति पराश-
रौक्तेः ॥ 'तमस्तु राहुः स्वर्मानुः' इत्यमरः ॥

का कामधुविप्रया का वा विष्णोर्विश्वं विभक्तिं का ।

विज्ञानामधिपः कश्च प्रणामात्सर्वकामदः ॥

गौरीभूः ।

गौर्धेनुः ॥ ई लक्ष्मीः ॥ भूर्भूमिः गौरीतो भवतीति गौरीभूः—'विनायकः कर्म-
विप्रसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । विष्णुना ऋषिभिर्दे-
वैर्विनियुक्तो गणेश्वरः ॥' इति याज्ञवल्क्यः ॥

इति वर्णोत्तरजातिः ॥

हरिणा किं कृता दैत्याः कः कामस्य सखा ऋतुः ।

रात्रिमात्रविकासिन्यस्तारा अन्यत्र किं व्यधुः ।

अहन्यन्तमधुः ।

अहन्यन्त हताः लडि प्रथमबहुवचने रूपम् ॥ मधुर्वसन्तः ॥ अहनि दिने अन्तं ना-
शम् अधुर्धृतवत्यः सूर्यतेजोभिभूतानां दर्शनाभावान् ॥

किमकृत सुरभौ पिकोऽर्च्यमानो भवति कथं बहुदः किमम्बुयानम् ।

स्पृहयति तरुणीजनश्च कस्मै नवसुदृशं किमु निर्यतीमकार्षीः ॥

अरौत्समुत्तरीये ॥

पिको वसन्ते अरौत्सु नुक्कज । 'र' शब्दे लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥

याच्यमानो दाता समुन् प्रीतियुक्तो भवति ॥ तरी नोजलगतम् ॥ ई लक्ष्मीं दाते
प्रोति ईयाः तस्मै इये । 'आतो भातोः' इत्याकारलोपः । रम्गायेत्यर्थः ॥ निर्गच्छन्
नवोढाम् उत्तरीये प्रावारे अरौताम् अहं रुद्वान् । 'गधिर् आवरणे' लुडुत्तमैकगने हन् ।

इति वाक्योत्तरजातिः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिते कवीन्द्रकर्णभरणे द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

श्लोकोत्तरादिजातिं लक्षयति—

श्लोकोत्तरं तदाहुः श्लोको यत्रोत्तरं भवति ।

अर्थं वा पादो वा यत्र तु खण्डोत्तरं तत्स्यात् ॥ १ ॥

लक्षणं स्पष्टार्थम् ॥

उदाहरति—

ईशं किं विदधे श्रुतं च हरिणा किं पारिजातः कृतः

कानन्ता मदनस्य काः सुमनसः सन्कि विधत्ते धनम् ।

तान्तं किं मतुवार्थिके क विबुधा पापं व्रतैः किं कृतं

को विष्णोः शयनं चिरं कथमभूद्भीष्मः प्रसादात्पितुः ॥

कुर्वे किं विबुधान्किमस्ति गगने शारद्वतं चाह्वय

स्यात्को नाम विभागवान्पुररिपोरामव्रणं कथ्यताम् ।

किं वा सामनि वृष्टिकामनिधनं संकीर्तितं सौभरे

हत्कीटकसुकृते सतां भगवती कात्यायनी स्तूयताम् ॥

महावाहारिगीर्वाणारातिभङ्गविचक्षणे ।

सिन्धुराननमातस्त्वं कृपयानुग्रहीष्यसि ॥

ईशं मह पूजय ॥ श्रुतमधीतम् अव रक्ष । यतः—'ब्रह्महत्यासनं ज्ञेयमधीतस्य विना-
शनम्' इति स्मृतेः ॥ हरिणा पारिजातः स्वर्गाद् अहारि अपहृतः ॥ गीर्वाणी अनन्ता ॥
पुष्पाणि कामस्य बाणाः ॥ साधुर्वधनं राति ददाति ॥ तत्कारान्तं मत्वर्ये परे भं भसंज्ञम्
'तसौ मत्वर्ये' इति वचनात् ॥ विबुधा देवा गवि सुरभौ स्वर्गे वा भवन्ति ॥ व्रतैश्चान्द्रा-
यणादिभिः पापं चक्षणे नाशितम् । 'क्षणु हिंसायाम्' कर्मणि लिट् ॥ विष्णोः सिन्धुः
शयनस्थानम् ॥ भीष्मः पितृप्रसादान् चिरम् आन जीवितवान् ॥ विबुधान् नम वन्दस्व ॥
गगने अतस्त्वम् अनन्तत्वम् अस्मि । 'तमु उपक्षये' भावे क्तिप् । नञ्बहुव्रीहौ भावे लप्र-
त्ययः ॥ कृपेति शारद्वतसंबुद्धिः ॥ यान् गच्छन् विभागवान्स्यात् । कर्मणो विभागहेतु-

वक्तव्या रजनी कथं भवति को मन्त्रोऽर्थतः पादवा-

न्कः कान्ताकुचवद्गजस्य समरो रामायणे कीदृशः ॥

मालिनीतनयोदाराजिह्वागाचितमर्कटः ।

मा ज्ञानं विषयहीना न भवति । विषयनिरूप्यत्वनियमात् ॥ सहसि मार्गशीर्षे सूर्यो
अलिनि वृश्चिकराशौ तिष्ठति ॥ इतनयो गतनीतिः प्रभुर्निन्यः ॥ दाराः स्त्रियः काम
शस्त्रं विजयहेतुत्वात् ॥ युवतिदृष्टिर्जिह्वागा वक्त्रा ॥ अचि परे इको यणस्यात् 'इको यणचि' इति
इति वचनात् रात्रिपर्यायस्तमाशब्दः ॥ अर्थतः पादवान्मन्त्र ऋक् । तेषामृग्मात्रार्थवशे
पादव्यवस्था' इति जैमिनिसूत्रात् । 'तमा ऋक्' इत्यत्र गुणे तमर्कः' इति रूपम् ॥ गजस्य
कटः कुम्भः स्त्रीकुचतुल्यः ॥ 'तमर्कः कटः' इत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे' इति क्लोपः
मर्कटपक्षे द्वित्वं वा । मालिन्यास्तनयोऽतिक्रियसंज्ञो रावणपुत्रस्तस्याजिह्वागैर्वाणैराक्रिय
व्याप्ता मर्कटा वानरा यत्र तादृशो रामायणसंप्रामः । 'तनयं विद्धि मालिन्यास्त्वति' इति
चेति यं विदुः' इति लङ्काकाण्डम् ॥

किं कृत्वा पिशुनान्सुखं वहति किं रामः कुतो वा जग-

त्प्रोदेतीत्युदितो हरिः किमवदत्कीदृग्वियोगे वधूः ।

कात्युल्लासवती मतिर्भवति वा मोक्षाभिलाषी कथं

कीदृग्वावसिते निदाघसमये कुत्रान्बुदो दृश्यते ॥

विहायसीरंमदभाप्रतिभासुरभूककुप् ।

दुर्जनान् विहाय त्यक्त्वा सुखं भवति ॥ बलदेवः सीरं हलं धारयति ॥ 'जगत् कल
दुद्भवति' इति पृष्ठे ईश्वरो 'मत्, मत्तः सकाशात्' इति वदति ॥ जन्यानां ज्ञातुत्वात्
च हेतुत्वात् ॥ विरहिणी वधूः अभा कान्तिहीना ॥ 'प्रज्ञा नवनवोद्भासशालिनी प्रति
मता' ॥ सुरभूः स्वर्गः तस्यां कं सुखं तत्र कुप्यतीति सुरभूककुप् । तद्विषयकरागाभा
वानित्यर्थः ॥ प्रीत्यावसाने च 'मेघज्योतिरिरंमदः' इत्यमरः । इरंमदो विशुत् तस्य म
कान्त्या प्रतिभासुरा शोभमाना भूर्भूमिः ककुभो दिशश्च येन तादृशो मेघो विहायसि अ
काशे दृश्यते इति योज्यम् ॥

इत्यर्धोत्तरम् ॥

पुष्पवन्तौ कथं कुत्र पृदाकुपदमुच्यते ।

वदेन्द्रवारुणी कीदृक्कीदृशी वरवर्णिनी ॥

बहुभावहावमधुरा ।

'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरः । बहुभौ अनेककिरणौ ॥ पृदा
पदम् अर्हा वर्तते 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः' इत्यमरः । तद्वाचकत्वात् ॥

सुधाधारासुमाधुर्यं सुमनोभासुमार्दवम् ।

स्तनश्रीराश्रिताहार्यं प्रियायाभासतेनवम् ॥

‘सु’ इति मातृसंबुद्धिः । सूत्रेण तु ‘अम्बार्धनद्योर्ह्रस्वः’ ॥ ‘घेत् पाने’ ‘डुवान् घा’
णपोपणयोः’ इति द्वयं ‘घा घा’ इति ‘दाघा ध्वदाप्’ इति सूत्रे घा इति द्वयोरुपादानात् ॥
रामु द्रव्येषु लोकस्येच्छा । ‘अर्थरैविभवा अपि’ इत्यमरः । ‘रायो हलि’ इत्यात्वम् ॥ ति-
बुधाः खलत्वम् माधुर्या धारयेयुः । ‘माङ्गि लुङ्’ ॥ यं यच्छब्दतच्छब्दसाकाङ्क्षं प्राहुः ।
यच्छब्दानुकरणे अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकरणस्यानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपद-
कसंज्ञायां त्यदाद्यत्वे च यमिति यच्छब्दपरं बोध्यम् ॥ ‘सुम’ इति पुष्पसंबुद्धिः ॥ ‘नो’ इति
पदं निषेधार्थकम् ॥ भां प्रभां सूते भासु ‘सत्सू-’ इति क्तिप् ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदि-
कस्य’ इति ह्रस्वः ॥ ‘भा’ इति अट आटश्च निषेधकम् ‘न माङ्ग्योने’ इति निषेधात् ॥ क-
कारस्य ‘अर्’ इति गुणः ‘उरणपरः’ इति सूत्रैकवाक्यतया ऋकारस्य गुणे विधीयमाने
‘अर्’ इत्यस्य प्रवृत्तेः ॥ ‘प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वम्’ इति सिद्धान्तात् ॥ सिंहो दवं वनम्
आश्रयते । ‘दवदावौ वनानले’ इत्यमरः ॥ सुकृते स्त वर्तन्वम् । अस्तेर्लोपि मध्यमपुनर्वहु-
वचने रूपम् ॥ न श्रीर्गतश्रीको द्विजद्विद् । ‘गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान्’ ।
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥’ इत्युक्तेः ॥ कुण्डभेदे राश्रिता त्रिकोणताति ।
रपदस्याभिवाचकत्वादभिपदेन त्रित्वस्योपादानात् । अश्रिः कोणः ॥ खलसौहृदमहार्यं क-
ल्पितं हार्यमस्थिरं वा ॥ वधूः प्रियाय सृष्टयति ॥ वर्षारजनिः अभा नक्षत्रहीना ॥ कूर-
प्रतं सते सज्जनाय अनवं रक्षाहीनम् । अवधातोर्ध्वार्थे कः । यद्वा नवः स्तुतिः ‘तु स्तुती’
इत्यस्मादप् । तद्रहितमित्यर्थः ॥ नायिकावर्णनश्लोकार्थः—प्रियाया माधुर्यं सुधाधारासु
भासते अमृतसदृशमित्यर्थः ॥ मार्दवं सृदोर्भावः ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् ॥ सुमनसां
पुष्पाणां मालतीनां वा भासु । भासत इत्यस्यानुपपन्नः ॥ स्तनलक्ष्मीरहार्यं पर्वतमाश्रितेति
सर्वत्र निदर्शनालंकारः ॥ ‘अहार्यधरपर्वताः’ इत्यमरः । नवं विजातीयमिति माधुर्यं
मार्दवे च विशेषणम् ॥

इति चक्रवन्धजातिः ॥

पञ्चवन्धजातिं लक्षयति—

प्रत्येकं वर्णद्वयघटिताष्टदलं भवेत्पद्मम् ।

प्रत्येकोत्तरवाक्यं प्रथमोदितकर्णिकावर्णम् ॥ ३ ॥

उदाहरति—

का आवीद्धरिगमि दैत्यहृदि का प्राप्ते वदान्येथिनः

कीदृशा जन उन्मो भवति क कीदृक्शुचौ सूर्यभा ।

स्यात्कीदृजजननी दशास्यनगरी कस्मिन्निरौ वर्तते

तीरे तावदपारवारविषये पाथोनिधेः कीदृशी ॥

हंसं कीदृशमाहुराह सुविनिर्दुर्भ्यः परं कं मुनि-

मूर्धन्यं सुकृतं नरं चरति कं कीरं विदुः कीदृशम् ।

गान्धारीपितरं कमाकलयसे किं रेवतीमानसं

का योगिन्यपि चाविवेश जनकं विद्या गुरुभ्यः कथम् ॥

सुरभीः सुरायः सुतपाः सुवेले ।

सुपिसं सुखगं सुवलं सुलभा ॥

हरिः सुरभीर्गा आवीदरक्षत् ॥ दैत्यहृदि सुरसंबन्धिनी भीरुस्ति वैरित्वात् ॥ दातारि
मिलिते सति अधिनः शोभना रायो येषां ते सुरायो भवन्ति । आव्या इति यावत् । उ-
त्तमो जनः शोभनो रायो दानं यस्य तादृशो भवति 'रा दाने' इत्यस्माद्भावे घञ् । 'आतो
युक् चिण्णतोः' इति युक् । यद्वा कर्मणि घञ् । उत्तमवस्तुदाता इत्यर्थः ॥ शुचावापाढे
सूर्यप्रभा सुतपा सुतरां तपस्तापो यस्याम् । घञर्थे कः । सुतरां तपतीत्यच्प्रत्ययो वा ॥
सुतं पुत्रं पातीति सुतपा तादृशी जननी स्यात् ॥ लङ्गा सुवेले त्रिकूटाचलेऽस्ति । 'पारा-
वारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम्' इत्यमरः । शोभना वेला ससुदमर्यादा यत्र तादृशे ।
तद्वद्वेऽपि मर्यादासत्त्वात् ॥ सुष्टु वेतति गच्छतीति सुपीत्तं सुपिसम् । रम्यगतित्वात् ॥
पाणिनिमुनिः सु वि नि दुर् एभ्यः उपसर्गभ्यः परस्य सुपेः कृतसंप्रसारणस्य स्वपधातोः
सकारं मूर्धन्यमाहेति विपरिणामः 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसनाः' इति पत्विविधानात् ॥
पुण्यं स्वाश्रयपुरपुं सुखगं सुतप्राप्तं करोति । शुक्रं शोभनं रत्नं पक्षिणं पाहुः ॥ गान्धार्याः
पितरं सुवलसंघं वेधि । रेवत्याधितं शोभनो रागविषयो बलो यत्र तादृशं स्यात् ॥ सुल-
भासंज्ञा योगिनी जनकम् आविवेशेति मोक्षधर्मे स्पष्टम् । विद्या गुरुतकाशात्सुलभा
सुप्रापेत्यर्थः ॥

इति पञ्चमन्यजातिः ॥

काकपदजाति गोमूत्रिकाजाति च लक्ष्यति—

त्रितयान्वयि पाण्यधरयुगं त्रिशखं तु काकपदम् ।

मिलितसमविषमवर्णा गोमूत्री विलिखितोर्ध्वाधः ॥ ४ ॥

क. काकपदजातिगोमूत्रिकाजाति—

तर्कपु व्यदधामह विमु कुत कान्दीभ्य मीमानका-

स्तत्तद्भावविषयय कथमय पश्यन्मलीन्कीदृशान् ।

कीदृशः पुरुषोऽतिनीतिनिपुणैः कुत्र व्यवस्थाप्यते

किं जन्मो वदमो गुणिष्ठिरसादोऽतिविशेषो महान् ॥

समवायतः समयकृतः समयाहितः ।

मीमांसकान् समवायात् नतो गच्छतस्तदनङ्गीकारिणो नीह्य तं तर्केषु समवाः स्मृतम् अगाः । युक्तिभिः समवायपदार्थं स्थापितवानित्यर्थः ॥ आपृत्त्या चैतदप्युक्तम् । 'तत्तद्भावानां सुगदुःखादीनां विपर्ययः कथम्' इत्यात्र 'समयेन कृत' श्रुत्युत्तरम् ॥ क्वं तुल्यं सकृत् कालसप्तं मेघां तादृशानालवर्णान् पश्यामि । 'कालरागद्वयकृषी तु समे स्मृते' इत्यमरः ॥ हित आप्तः पुरुषो नीतिज्ञः समया गम्यते स्थाप्यते । सो गुणिष्ठिरसमाद्यतेन हान्विशेषः स मयेन दानवविशेषेण आहितो जनितः । सभापर्वणीदं स्मृतम् ॥

इति काकपदजातिः ॥

गोमूत्रीजातिसुदाहरति—

अन्तस्थाः परतः कुतो जगदिदं कीदृक्सता कीदृशा

भाव्यं मौनिनमाह्वय प्रियतमं का किं विधत्तेऽङ्गना ।

संबुद्धिः क गुह्यस्य वा जनकता किं युष्मदस्मद्विसे-

वर्गाद्यक्षरतो भवन्ति वद के वर्णाः परे पञ्चमे ॥

धीरिन्द्रस्य जितस्य दानवगणैः कीदृग्विदं किं व्यधा-

द्विन्यस्तान्तरकारकं भवति वा किं वर्णमिष्वर्थकम् ।

कानिन्दुस्तिथिरस्ति च क हृदयं कृष्णौ कथं भूभृतां

छन्दोधीर्भवति श्रुते क सुरभौ ब्रूते वियुक्ता च किम् ॥

माद्यत्परभृतालापकमनीयातिसौरभे ।

अद्यमारजिता तापश्रममायामसौलभे ॥

अन्तस्था यरलवा माद्र मकारात् परतो भवन्ति ॥ जगत्सर्वं यद् गमनशीलम् । नश्च रमिति यावत् ॥ साधुना परान्विभर्ति पालयति परभृत् तादृशेन भाव्यम् ॥ अलाप वचनहीनेति मौनिसंबुद्धिः ॥ कमनी कामुकी स्त्री प्रियं याति ॥ सौ प्रथमैकवचने संबुद्धिसंज्ञा 'एकवचनं संबुद्धिः' इति वचनात् ॥ रो वह्निः भं चेति समाहारद्वन्द्वः । अमिहृत्तिक्रयो गुहजनकत्वात् ॥ युष्मदस्मदोः परस्य डसेः 'अत्' इत्यादेशः । 'पञ्चम्या अत्' इति सूत्रात् ॥ वर्गेषु आद्यान्यक्षराणि चत्वारि कादीनि तेभ्यः पञ्चमे इकारादौ वर्णे परे सति ककारादिभ्यः परतो यमास्तत्संज्ञा वर्णा भवन्ति । यथा—पल्लिकृत्तिः चख्खनतुरित्यादि । यथा चौदव्रजिसंज्ञस्याचार्यस्य सूत्रम्—'अनन्त्यस्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुणः' इति ॥ गुणोऽवयव इत्यर्थः ॥ रजिर्नृपविशेषः तातः पितृत्वेन विषयः कर्तव्यो यस्यां

तादृशी इन्द्रस्य मतिः दिवं स्वर्गम् आप लेभे । रजेरिन्द्रत्वं प्रतिज्ञाय तेन दैत्यान्घातयित्वा
ततोऽहं रजेः पुत्रोऽस्मीत्युक्त्वा इन्द्रेणात्मपदं लब्धम् इति हरिवंशे स्पष्टम्—‘रजेः पञ्चशतं
पुत्रान्ब्रूत्वा चेन्द्रोऽलभत्पदम्’ ॥ अत्र पदं शकाररेफयोरन्तराले वकारदाने ‘शरः’ इति भ-
वति ॥ अना तिथिधन्द्रहीना ॥ हृदयं यां लक्ष्म्याम् अस्ति । ईशब्दस्य सप्तम्येकवचने
रूपम् ॥ कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ राज्ञाम् असौ क्षेपकौ । ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्य अस्मात् इ-
त्यसौ । नाराकौ इति यावत् । अत्यन्ते पचाद्यच् ॥ लघुपद्यायः भशब्द आदि-
गुर्भगणार्थः । तद्योपलक्षणं गणान्तराणाम् । समाहारद्वन्द्वः । तज्ज्ञानेन छन्दसां ज्ञानात् ॥
अथ विरहिणीवाक्यार्थः—मायन्तो मत्ताः परश्रुताः कोकिलास्तेषामालापेन कमनीया
ननोहरा अतिसौरभा आनन्दवृक्षा यस्मिन् एतादृशे अथ वसन्तदिने नारेण कामेन जिता
अभिभूता असौ अहं तापो ज्वरः धनः तदेतत्तयोर्मायां तद्रूपां मायां वा लेभे । प्राप्नोमीत्यर्थः ॥

इति गोमूत्रीजातिः ॥

सर्वतोभद्रजातिं लक्षयति—

एकेन द्वाभ्यां वा सर्वैर्वा सर्वदिग्गतैर्वर्णैः ।

यत्रोत्तराणि दुष्करमिदमुदितं सर्वतोभद्रम् ॥ ५ ॥

उदाहरति—

कः शब्दः काव्यकर्तुः क जगदनुगतं कः क्षरत्यर्थधातुः

क स्याद्रेफस्य लोपः प्रतिकृतिविषयः कुत्र कः प्रत्ययः स्यात् ।

कोः कः स्यादक्षशब्देऽभिमुख्य विहगं कीदृशौ कंसकृष्णौ

केन स्याद्वा तरीतर्त्यपि च लुकि शयः कौ च गत्यर्थधातुः ॥

क स्याच्छब्दः खगेति प्रसवमय इषुः कस्य कोऽस्य च्वियोने

कस्यापृक्तस्य लोपः प्रभवति क ऋतः कश्च शब्दार्थधातुः ।

वहिस्री काह्वय त्वं कमविमकि मतौ कौ तुरीयद्वितीयौ

को वोकारस्य यण् द्विःथमनुपहिता पुण्यतोया सरित्का ॥

कावेरी ।

काव्यं करोतीति काव्य ‘तत्परोति—’ इति व्यन्तादिन् यकारस्य संयोगान्तलोप इत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥ ए विष्णुः जगदनुस्यूतम् । सर्वत्रार्थः समस्तं च वसत्यनेति वै दन्तः ।
ततोऽसौ वासुदेवेति विद्मः परिगणयति इति स्मरणम् । री इति धातुः क्षरत्यर्थः । रीदृ-
क्षरणे इति एतादृशः लोपः परेपक्षे लोपः । रीदृक्षरणे इति एतादृशः लोपः ।
इत्यर्थः कः । इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः ।
‘क’ पादस्य’ इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः । कः । इति प्रत्ययः ।

पङ्क्तिर्मधौ हसति किंप्रतियोगिकेयं
का भासते विजयभाजि सदैव पुंसि ।

तारवी ।

तरुणामियं तारवी वृक्षप्रतियोगिका पङ्क्तिः ॥ वीरता वीरत्वम् ॥

विद्वन्कया कुशलवौ समसाविपातां
वर्णेन कोभयविधेन सहम्भवान्या ॥

सीतया ।

सीतया जानक्या कुशलवाह्यौ पुत्रौ प्रसूतौ ॥ अक्षरेण रूपेण च सा भवानीतुल्या या
अतसी उमापदवाच्यत्वानीलवर्णत्वाच्च । 'अतसी त्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः ॥

कथय सखे किमवस्था शंवरभवने रतिरवात्सीत् ।

प्रियया व्यथते च कथं भवति क तरीतुकामो वा ॥

विमदना ।

कामवियुक्ता रतिः शंवरगृहे अवात्सीत् वसति स्म ॥ मध्याक्षरद्वयत्यागे 'विना' इति
पदम् । तद्वैपरीत्ये 'नावि' इति सिद्धम् ॥ प्रियया दयितया कथं व्यथते विगतमदो ना
पुरयः नपुंसकत्वात् ॥ तरीतुकामो मुमुक्षुर्वा विमदना विगतमदो ना पुरुषः ॥

कीदृशी दयितादेहवीरुत्कोन्मादकारिणी ।

केषु वा सत्सु पुरुषो दुर्विधो नाभिधीयते ॥

सुकुमारा ।

सुकुमारा कोमलस्पर्शा ॥ मध्याक्षरद्वयत्यागे 'सुरा' इति ॥ तद्वैपरीत्ये 'रासु' इति पदं
सिद्धम् । द्रव्येषु इत्यर्थः ॥

इति गतप्रत्यागतजातिः ॥

वर्धनानाक्षररीयमानाक्षरजाती लक्षयति—

आदौ मध्येऽन्ते वा यत्रैकद्वित्रवर्णानाम् ।

वृद्धिर्वा हानिर्वा तद्भेदद्वयमनुगतार्थम् ॥ ७ ॥

पूर्वपूर्ववर्णसहितेनोत्तरवर्णेन यदुत्तरं तद्वर्धनानाक्षरम् ॥ पूर्वपूर्ववर्णं विहाय तदुत्तरवर्णेन
यदुत्तरं तत्क्षीयमानाक्षरमित्यर्थः ॥

वीतिहोत्रभवः को वा भोज्या का सदधिः कटुः ।

मधुपैः किं वरवधुवदनाभं निपीयते ॥

राजीवम् ।

‘राः स्मृतः स्मरणेवित्तयोः’ इति विश्वः ॥ ‘अगोरपलां प्रशमं हिरण्यम्’ इति श्रुतिः ॥
राजी कटुरसा दध्ना सह भुज्यते ॥ राजीवं पद्मम् ॥ उत्तरोत्तरं वर्णगुदिः स्पष्टम् ॥

किं वा पदं विकल्पार्थं बालासंवोधनं वद ।

मञ्जद्विरिन्धि विबुधैः को नेत्रं मन्दरे कृतः ॥

वासुकिः ।

विकल्पार्थकं वापदम् ॥ ‘वासु’ इति बालासंवुद्धिः । ‘बाला वासूः’ इत्यमरः ॥ क-
सुकिः सर्पभेदः ॥ ‘मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्’ इति पुराणम् ॥

विद्ययास्ति सह कोऽत्र विरोधी का मुनेरपि मनो मदयन्ति ।

दिङ्मुखः स्म भृशमीर्ष्यति कस्मै काव्यमाहुरमृतप्रतिमं किम् ॥

रामायणम् ।

रा द्रव्यम् ॥ रामाः स्त्रियः ॥ रामाय दाशरथये ॥ रामायणं वाल्मीकिकाव्यम् ॥

संवोधय सुखं गीतिः कीदृशी बर्हमाह्वय ।

चतुर्भिरेकवाक्यत्वं प्राप्तैः श्लोकैः किमुच्यते ॥

कलापकम् ।

‘क’ इति सुखसंवुद्धिः ॥ गीतिः कलाविशेषः ॥ ‘कलाप’ इति बर्हसंवुद्धिः ॥ श्लो-
कचतुष्टयस्यैकवाक्यत्वे काव्येषु ‘कलापकम्’ इति प्रसिद्धिः ॥

मनुष्यस्य सखे तावत्संबुद्धिरभिधीयताम् ।

द्वौ वर्णावादितो दत्त्वा बलिमच्छलयच्च कः ॥

वामनः ।

नृशब्दस्य ‘ह्रस्वस्य गुणः’ इति गुणे कृते ‘नः’ इति संवुद्धिः ॥ वामनो बलिं बध्निष्यति
इति प्रसिद्धम् ॥

गिरीशेन जिगीषुः कः प्रसह्य निरदह्यत ।

आद्यवर्णोत्तरं वर्णौ द्वौ दत्त्वा तमसूत कः ॥

मधुसूदनः ।

मदनो हरेण दग्धः ॥ मकारोत्तरं ‘धूसू’ इति वर्णद्वये दत्ते ‘मधुसूदनः’ इति शब्दः ॥
तद्वाच्यो नारायणो मदनं प्रयुन्नं सुतमुत्पादितवान् ॥

ब्राह्मणेन समागम्य प्राज्ञाः किमनुयुञ्जते ।

वर्णद्वयविवृद्धान्ते लवः किं नाकरोद्वने ॥

कुशलङ्घनम् ।

‘राः स्मृतः सर्पनिनयोः’ इति विपः ॥ ‘अस्तेगलं प्रथमं दिग्गमम्’ इति पुंस्
राजी कदुरसा दत्ता मद भुजयने ॥ राजीनं पत्रम् ॥ उगमेयं वरीशक्तिः सर्वतः ॥

किं वा पदं विकल्पार्थं बालासंनोधनं नद ।

मधुद्विरन्वि विबुधैः को नेत्रं मन्दरे कृतः ॥

वासुकिः ।

विकल्पार्थकं वापदम् ॥ ‘वासु’ इति बालासंनुद्धिः । ‘बाला वासूः’ इत्यमरः ॥
मुकिः सर्पभेदः ॥ ‘मन्थानं मन्दरे कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्’ इति पुराणम् ॥

विद्ययास्ति सह कोऽत्र विरोधी का मुनेरपि मनो मदयन्ति ।

दिर्भुखः स भृशगीर्ष्यति कसौ काव्यमाहुरमृतप्रतिमं किम् ॥

रामायणम् ।

रा द्रव्यम् ॥ रामाः स्त्रियः ॥ रामाय दाशरथये ॥ रामायणं वाल्मीकिकाव्यम् ॥

संनोधय सुखं गीतिः कीदृशी बर्हमाह्वय ।

चतुर्भिरेकवाक्यत्वं प्राप्तैः श्लोकैः किमुच्यते ॥

कलापकम् ।

‘क’ इति सुखसंनुद्धिः ॥ गीतिः कलाविशेषः ॥ ‘कलाप’ इति बर्हसंनुद्धिः ॥
कचतुष्टयस्यैकवाक्यत्वे काव्येषु ‘कलापकम्’ इति प्रसिद्धिः ॥

मनुष्यस्य सखे तावत्संनुद्धिरभिधीयताम् ।

द्वौ वर्णावादितो दत्त्वा बलिमच्छलयच्च कः ॥

वामनः ।

नृशब्दस्य ‘ह्रस्वस्य गुणः’ इति गुणे कृते ‘नः’ इति संनुद्धिः ॥ वामनो बलिं वञ्चितव
इति प्रसिद्धम् ॥

गिरीशेन जिगीषुः कः प्रसह्य निरदह्यत ।

आद्यवर्णोत्तरं वर्णौ द्वौ दत्त्वा तमसूत कः ॥

मधुसूदनः ।

मदनो हरेण दग्धः ॥ मकारोत्तरं ‘धुसू’ इति वर्णद्वये दत्ते ‘मधुसूदनः’ इति शब्दः
तद्वाच्यो नारायणो मदनं प्रयुज्जं सुतमुत्पादितवान् ॥

ब्राह्मणेन समागम्य प्राज्ञाः किमनुयुज्जते ।

वर्णद्वयविवृद्धान्ते लवः किं नाकरोद्धने ॥

कुशलङ्घनम् ।

‘राः स्मृतः स्वर्णवित्तगोः’ इति विश्वः ॥ ‘अमेरपत्नं प्रथमं हिरण्यम्’ इति धुति
राजी कदुरसा दध्ना सह भुज्यते ॥ राजीवं गजम् ॥ उत्तरोत्तरं वर्णवृद्धिः सर्वत्र ॥

किं वा पदं विकल्पार्थं बालासंयोगनं वद ।

मधुद्विरविंश विबुधैः को नेत्रं मन्दरे कृतः ॥

वासुकिः ।

विकल्पार्थकं वापदम् ॥ ‘वासु’ इति बालासंयुद्धिः । ‘बाला वामूः’ इत्यमरः ॥
सुकिः सर्पभेदः ॥ ‘मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्’ इति पुराणम् ॥

विद्ययास्ति सह कोऽत्र विरोधी का मुनेरपि मनो मदयन्ति ।

दिक्षुखः स भृशमीर्ष्यति कसौ काव्यमाहुरमृतप्रतिमं किम् ॥

रामायणम् ।

रा द्रव्यम् ॥ रामाः स्त्रियः ॥ रामाय दाशरथ्ये ॥ रामायणं वाल्मीकिकाव्यम् ॥

संवोधय सुखं गीतिः कीदृशी वर्हमाह्वय ।

चतुर्भिरेकवाक्यत्वं प्राप्तैः श्लोकैः किमुच्यते ॥

कलापकम् ।

‘क’ इति सुखसंयुद्धिः ॥ गीतिः कलाविशेषः ॥ ‘कलाप’ इति वर्हसंयुद्धिः ॥
कचतुष्टयस्यैकवाक्यत्वे काव्येषु ‘कलापकम्’ इति प्रसिद्धिः ॥

मनुष्यस्य सखे तावत्संबुद्धिरभिधीयताम् ।

द्वौ वर्णावादितो दत्त्वा बलिमच्छलयच्च कः ॥

वामनः ।

नृशब्दस्य ‘हस्वस्य गुणः’ इति गुणे कृते ‘नः’ इति संयुद्धिः ॥ वामनो बलिं वधितवान्
इति प्रसिद्धम् ॥

गिरीशेन जिगीषुः कः प्रसह्य निरदह्यत ।

आद्यवर्णोत्तरं वर्णौ द्वौ दत्त्वा तमसूत कः ॥

मधुसूदनः ।

मदनो हरेण दग्धः ॥ मकारोत्तरं ‘धुसू’ इति वर्णद्वये दत्ते ‘मधुसूदनः’ इति शब्दः
तद्वाच्यो नारायणो मदनं प्रयुन्नं सुतमुत्पादितवान् ॥

ब्राह्मणेन समागम्य प्राज्ञाः किमनुयुञ्जते ।

वर्णद्वयविवृद्धान्ते लवः किं नाकरोद्वने ॥

कुशलह्वनम् ।

चामीकरं सुवर्णम् । 'सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेप्यते' इति स्मृतेः ॥ मन्त्रा-
द्वयत्यागे चारं प्रेषयन्ति ॥

राजराज नलिन्याः किं भीमोऽहार्पात्प्रियेरितः ।

कुत्रैकाचस्तृतीयादिरुदात्तान्त्याक्षरैर्विना ॥

सौगन्धिकम् ।

द्रौपद्या प्रेरितो भीमः कुवेरपुष्करिणीतः सौगन्धिकं पुष्पमहार्पात् इति वनपर्वणि स्पष्टम् ।
अन्त्याक्षरत्रयत्यागे सौ सुप्रत्यये परे य एकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता भवति
'सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः' इति सूत्रात् ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमिति के-
चित् ॥ सप्तमीबहुवचनस्येत्यन्ये ॥

अश्वमेधहयपालनोद्यतं को जघान जनकं रणाङ्गणे ।

किं कया स्वहृदयं करोति वा स्त्री विना प्रथममन्त्यमक्षरम् ॥

बभ्रुवाहनः ।

बभ्रुवाहनसंज्ञोऽर्जुनस्य पुत्रश्चित्राङ्गदायां शेषकन्यायामुत्पन्नः । तेनार्जुनो हत इति महा-
भारतेऽश्वमेधपर्वणि स्पष्टम् ॥ पक्षे प्रथमान्त्योभयाक्षरत्यागेन 'भ्रुवा-आह' इति पदम-
शिष्टम् । कामिनी सुचतुरा सविभ्रमया भ्रुवा स्वमभिप्रायमनुरागं स्नानुरक्ताय 'तथैव
मयैवं कर्तव्यम्' इति भ्रुवा आह सूचयति लक्षयतीत्यर्थः ॥

इति हीयमानाक्षरजातिः ॥

शृङ्खलाजातिं लक्षयति—

पूर्वान्तिमचरमादिमवर्णोपादानहानाभ्याम् ।

स्याच्छृङ्खला भवेत्सा कचिदेकान्तरितभावेऽपि ॥ ८ ॥

उदाहरति—

आमन्नयस्य धनुरल्पमनेहसं च

जानक्यसौत्कमथ कः सुरभिः सरस्य ।

कीटक्तथोक्षसु जनादरणीयताभा-

क्सन्तश्च किं विजहति प्रतिभानशालिन् ॥

चापलवन्धुर्यः ।

'चाप' इति धनुषः, 'ल' इति अल्पकालस्य संबुद्धिः ॥ मीना लवम् अर्शद् उदा-
यामास ॥ सुरभिर्वैद्यन्तः कामस्य बन्धु मुह्यन् ॥ धुर्यो धूर्वेहनममथे उक्षा जनोपादेयः ।
चापलस्य चक्षुःशालिना यन् धुर्यो यन् मन्तव्यमिति ॥

संबुद्धिं यद् दुर्बलस्य गदनो युक्तः कया भार्यया
 को शस्तौ मतिगन्धनव्यसनयोः पीतं च संबोधय ।
 किं तन्वन्ति पिका वसन्तसमये लोकोत्तरोल्लासया
 मेधाविजविरुद्धया च निगमैः किं वा कया प्राप्यते ॥
 भारत्यागौरवम् ।

‘भार’ इति दुर्बलसंबुद्धिः ॥ रत्ना भार्यया युक्तः कंदर्पः ॥ धनस्य दानं त्यागः, व्यस-
 नस्य निद्रादेः त्यागः परिहारः ॥ ‘गौर’ इति पीतसंबुद्धिः ॥ रवं शब्दं कुर्वन्ति ॥ लो-
 कोत्तरया वेदाविरुद्धया च भारत्या सरस्वत्या गौरवम् उत्कर्षः प्राप्यते । तथा च सृष्टिः—
 ‘सर्वं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यत्तर्कणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥’

इति शृङ्गलाजातिः ॥

का भासतेऽतिदयिता नलकूवरस्य
 दृष्ट्वा विशिष्टगुणमाहुरमत्सराः किम् ।
 पश्यन्ति नेह पुरुषाः क्षयभाजि कस्यां
 का प्राप्यते रयवता भरतस्थितिः का ॥

रङ्गभाविहिता ।

रम्भा नामाप्सरा नलकूवरस्य प्रिया इत्युत्तरकाण्डे स्पष्टम् ॥ उत्कृष्टगुणं पुरुषं दृष्ट्वा
 मत्सरहीना भाहि शोभस्व इत्याहुरभिनन्दनार्थम् ॥ गवि चक्षुरिन्द्रिये क्षीणे रूपं न पश्यन्ति
 साधनाभावात् ॥ विता पक्षित्वं वेगवता प्राप्यते तत्सादृश्यात् ॥ रङ्गनाट्यभूमौ भावि
 इतिम् इष्टं यस्याम् । नाट्यप्रयोगेण भरतानां नटानामुत्कर्षात् ॥ अत्रैकान्तरत्वं स्पष्टम् ॥

ज्यायोगं वहति शरः क मोक्षकाले

कीदृक्षं भवति रजो बलैरुदस्तम् ।

कीदृग्वा हरति वधूर्मनः क वहेः

सारथ्यं न भवति कीदृशे स्तने श्रीः ॥

पुनस्त्रेवारिते ।

मोक्षस्तनये बाणः पुष्पावच्छेदेन ज्यासंयोगं प्राप्नोति ॥ अश्वारिभिरत्यापितं रजः खम्
 आकाशम् इत्थं गच्छति तच्छीलं क्षेपि भवति ॥ नवा युवतिर्वधूर्मनोहरा । याते अग्निसारथ्यं
 तदुद्दीपने हेतुत्वात् ॥ पुंसः पुरुषस्य नखे निपिद्धे सति स्तने श्रीः शोभा न भवति ।
 नायकनखप्रणाशितत्वेन तस्य शोभोदयात् ॥

इत्येकान्तरितशृङ्गलाजातिः ॥

नागपाशं लघयति—

अनुलोमविलोमाभ्यां मिश्रितैर्मध्यगाक्षरैः ।

वाच्यते मध्यमारभ्य नागपाशोऽयमुच्यते ॥ ९ ॥

उदाहरति—

कया विना यौवनमस्ति वन्द्यं स्नानावतीर्णा दयिता कथं स्यात् ।

सविभ्रमावेल्लितया दृशा वा वधूः प्रियं पश्यति कीदृशाक्षैः ॥

कालसारसदृशा ।

आद्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा सारसदृशा कमलनेत्रया विना तारुण्यं व्यर्थम् ॥ अन्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा विपरीतवाचने 'सरसालका' इति भवति । सरसा आर्द्रा अलका गस्याः ॥ कालसारः कृष्णमृगः तदृष्टितुल्यया दृशा पश्यति इत्यर्थः ॥ अत्र सारस-सरसापदयोर्नागपाशकारत्वं स्पष्टम् ॥

प्रियतम सदृशं स्यात्केशपाशेन किं मे

भवति भवनभूमिभोगिनां भव्यकृत्का ।

प्रसरति विहितायां कैश्च पाञ्चालिकायां

विततिरिह हि कस्यां शीघ्रमेवाभिधेहि ॥

कारुभीरुचामरम् ।

हे भीरु, चामरं तव केशकलापेन तुल्यम् इत्याद्यवर्णद्वयत्यागेन चामरपर्यन्तमर्थः । अन्यवर्णद्वयत्यागेन विपरीतवाचने 'कारुभीरुका' इति चारवो रम्या भीरुकाः कामिन्यो यत्रेति समासान्तः कत्प्रत्ययः ॥ कारुभिः शिल्पिभिर्निर्मितायां पाञ्चालिकायां पुत्रिकायाम् अरं शीघ्रं रुचां कान्तीनां विततिरुदेति ॥ पूर्वं व्यस्तसमस्तम् । इदं समस्तव्यस्तमिति विशेषः ॥

भापाभेदादर्थभेदे चित्रमित्यभिधीयते ।

तदैक्ये त्वर्थभेदो यः स न युक्तो विभाजकः ॥ १० ॥

भापाभेदो भापाविभाजकोपाधिर्यः संस्कृतत्वादित्वादवच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अन्यथा संस्कृतघटोभयभेदस्य संस्कृतेऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गात् ॥ नन्वेकस्यामपि भापायां पदच्छेदेनार्थद्वयप्रतीतावपि चित्रव्यवहारो विदग्धमुखमण्डनादौ दृष्ट इत्यत आह—तदैक्ये त्विति ॥ भापायामभिन्नायां योऽर्थभेदः स तु चित्रविरूपभेदघटको न भवति पूर्वोक्तभेदानां चित्र एवान्तर्भावापत्तेः एतन्निर्मुक्तभेदान्तरविलयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

दुर्योधनादीन्विमृजेत्युदीरितो गन्धर्वराजः किमवोचद्वर्जुनम् ।

प्रिये पठस्वन्मि सहीहि पुच्छिदे वरांगणायै भण किं भणिज्जई ॥

अहमुज्जामि ।

धोपराजायां निद्रारथेन गन्धर्वेण दुर्योधनादसौ बद्धा गृहीताः, ततोर्जुनेन मोचिता इत्यारभ्यके पर्वणि स्पष्टम् ॥ अहमुज्जामि त्वजानि इति निद्रारथस्वार्जुनं प्रत्युक्तिः ॥ प्रिये प्रस्थिते सखीभिः पृष्ट्वा वराङ्गनया भण किं भष्यते ॥ हे सखि, अहमसौ मुज्जामि मुज्जामि तद्विरहचेदननेत्यर्थः ॥

कः पिकदयितः कीदृग्भगरं कीदृग्मृगेषु शवरकुलम् ।

सहिआहि किं कहिज्जई अज्जाभसरेहि अनुसरिज्जन्ती ॥

माकन्दोद्दुमुत्तंसेहि ।

माकन्द आसत्तरः पिकप्रियः ॥ 'स्वादयः क्षानननतियाम्' इत्यमरः । अद्येन अद्ये वा मु-
ह्येऽत्र रम्यत्वात् । तं च बन्धम् ईहते तंसेहि 'तत्ति बन्धने' बन्धेच्छावदित्यर्थः ॥ सखीभिः
किं कथ्यते । 'अज्जा नवयुवत्याम्' इति देशी । 'भ्रमरैरनुस्त्रियमाणा नववधूः सखीभिः किं
कथ्यते' इति प्रश्ने 'मा नीलोत्पलमुत्तंसय' इति । कंदोदं नीलोत्पले देशी । तदवतंसीकरणे
तन्मधुलुब्धा भ्रमरास्त्वानायासयन्ति ॥ तत्परित्यागे तु मुस्था भविष्यति इत्यर्थः ॥

उक्तौ जातिविशेषाणामशेषाणां क्षमेत कः ।

यन्नेहाभिहितं स्यात्तन्महामतिभिरुह्यताम् ॥ ११ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिते कवीन्द्रकर्णाभरणे तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

श्लेषे सति विशेष्यस्यानभिधानं प्रहेलिका ।

अर्थे श्लिष्टे भवत्यर्थी शब्दे शाब्दीति कथ्यते ॥ १ ॥

श्लेष इति शब्दार्थोभयश्लेषपरम् ॥

अप्यन्यतो जिगमिषन्प्रसभं निरुद्धो

रागातिभूमिविभवेन विभाव्यमानः ।

एणीदृशा गुरुजनस्य समसमेव

सत्रीडयैव परितः परिरभ्यते कः ॥

रक्तोत्तरासङ्गः ।

प्रावारोऽज्ञातपतितः सन् समालुप्यते । रागातिरायेन गुरुपु पश्यन्तु लब्ध्वा श्लिष्यते
च अज्ञावरकत्वात् प्रसभनिरोधकत्वादिजं नायकसाधारणमिति नायकनिष्ठत्वेन चमत्का

रका ये धर्माः प्रसिद्धास्तद्रूपत्वगुणेनोत्तरीयप्रतीतिरिति । आर्णवम् ॥ न न रागेति के-
पवत्वाच्छब्दशक्तिमूलकत्वमप्यत्रेति नाज्यम् । उक्तदेवत्वात् तदर्थनस्य रागेत्यादिविशेष-
णार्थतया रागपदेनोभयत्रापीच्छाया एव विनक्षिततया आरूप्यस्याभिगदितत्वात् । अत-
प्यस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् । 'हं प्रावारोत्तरासज्जो' इत्यमरः ॥

किसलयललितां मलिनामलिनामावलिभिरुल्लसन्मुकुलाम् ।

कामवलोक्य विलोचनमपसरति न जातु सरसानाम् ॥

कान्ताम् ।

किसलयादिपदानां मुखगृह्या लतान्वितार्थत्वात् अथरादौ तेषां साध्यवसानवृत्त्य-
प्रवृत्तिः । अतो लतायां सिद्धानामर्थानां स्पष्टत्वम् तात्पर्यविषयतया मुख्यस्य कान्ता-
पस्यार्थस्य गोप्यत्वमिति बोध्यम् ॥

विविक्तरूपा सुतरामसूर्यपश्या प्रिया संपदि या बभूव ।

वीर त्वदीयद्विपतामिदानीं सैव प्रिया भाति दधत्यसुंका ॥

सुन्दरी ।

विविक्तरम्यत्वे निर्जनत्वं च सूर्यदर्शनराहित्यं गुप्तत्वम् । सूर्यकिरणसंयोगाभावात्
दधती आधारभूता असुंका सुंशब्दरहिता दरीति यावत् ॥

वनान्तवृत्तिरपि सन्यः सदालयमध्यगः ।

अन्त्यस्पर्शादियुक्तोऽपि यः स्पृश्यः सोऽभिधीयताम् ॥

मलयपवनः ।

वनान्तवृत्तेरालयमध्यगतत्वं विरुद्धम् । 'मलयपवन' इति शब्दस्य वनशब्दान्तवृत्ति-
त्वात्, लयशब्दस्य मध्यगत्वाच्च तत्परिहारः ॥ अन्त्यध्वण्डालादिः तत्स्पर्शिनः स्पर्शयोग्य-
त्वमिति विरोधः । अन्त्यस्पर्शो मकारः 'कादयो मावसानाः स्पर्शाः' इत्युक्तेः । तदादित्वं
स्पर्शनप्रत्यक्षविषयत्वं चेति तत्परिहारः ॥

इति शाब्दीजातिः ॥

गुणे कृते विभ्रति येऽत्र वृद्धिं भागस्य हारेण भजन्ति नाशम् ।

गतिं लभन्ते विपरीतरूपां के द्विर्वात्सत्कृतिमाश्रयन्ति ॥

अङ्गाः ।

गुणनेन अङ्गानां वृद्धिः, भागहरणे हानिः, वामतो गतिः, द्विगुणनं कृतिः 'समद्वि-
घातः कृतिरुच्यते' इत्युक्तेः 'गुणविधां वृद्धिः, ताडनादिवृत्तौ सत्कारः' इति विरोधः ।
'भागहरणे हानिर्विपरीता' इत्यत्राशक्तिमूळकत्वम् ॥

१. 'वृत्तिं भागाभ्युपेताश्च' इति पाठः.

अवधीरितापराधे स्वापराधानङ्गीकारिणि । निबन्धने हेतुः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । हीरकप्रत्युसपद्मरागामरणदानेन नायिकान्तरदन्तत्रणविशिष्टाघरत्नं चक्षुः कस्योक्तम् ॥

इति हृद्यजातिः ॥

गूढजातिमुदाहरति —

गन्धसमवायिवहतद्विलक्षणस्पर्शशब्दगुणपूज्याः ।

साजात्येऽन्यस्पर्शौ यत्तनवः सोऽवताद्भवतः ॥

गन्धसमवायिवहौ क्रमेण पृथिवीवायू । तयोरनुष्णाशीतस्पर्शतया तद्विलक्षणशीतोष्ण-
स्पर्शवत्त्वेन जलतेजसी उक्ते शब्दगुणमाकाशम् शब्दपूज्यो यजमानः सर्वजीवात्मा नीमा-
सकानां शब्दस्यैव देवतात्वात् । एकजातीयत्वे सति भिन्नस्पर्शौ इति सूर्याचन्द्रौ तेज-
स्वित्त्वेन साजात्यात् उष्णशीतस्पर्शवत्त्वाच्च । यद्यपि तेजस्त्वाच्चन्द्रस्याप्युष्णस्पर्शवत्त्वं त-
थापि जलावयवस्पर्शेन तदभिभवान्नोक्तदृष्ट्यैवमुक्तम् ॥ तस्मादष्टमूर्तित्वादीश्वरस्य लाभः ॥

स्वजनकजन्याभावोपजनकजननीयपुरनिहन्तृसखः ।

यं तनयं समजनयत्तद्वलितनयैर्जगद्विजितम् ॥

स्वस्य जनकं निमित्तं तत्प्रतियोगिको जन्याभावो ध्वंसः । तस्योपजनको वह्निः आ-
श्रयाशलात् तन्निमित्तेन्धनदाहहेतुत्वं तस्य जननीयं हिरण्यं तस्य पुरं हिरण्यपुरं निवात-
कवचसंज्ञानां दैत्यानामावासः तस्य निहन्तार्जुनः तत्सखः कृष्णः स कामं पुत्रमजनयत् ।
तस्य बलितनयैर्वाणैरित्यर्थः । अत्र कामरूपोऽर्थो गूढः ॥

गोधुकसध्यङ्कुक्षद्वन्द्वधुग्धतिच्छिदरक्ष्यानाम् ।

योऽजर्घद्विद्धक्त्वं पण्वष्किध्वे न तं कस्मात् ॥

गोधुहः सध्यक्षः सखायो यस्य, उक्षा अरिष्टवृषभः द्वन्द्वं यमलार्जुनसंज्ञं तं दृश्यती-
ति उक्षद्वन्द्वधुक् । अध्यानां गवां हतिच्छिद् रक्षकः । द्विपः शत्रून् दहति तस्य भावो
द्विद्धक्त्वं अजर्घत् आचकाद्वा । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' यङ्लुकि लङ् प्रथमपुङ्गव-
चनेरूपम् । तं श्रीकृष्णं कस्माद् न पण्वष्किध्वे न गता नाश्रिता इति यावत् ॥ आपन्ना-
न्प्रत्युक्तिः । 'ध्वक् गतौ' इत्यस्य लिटि मध्यमपुरुषबहुवचने रूपम् ॥

पातातुराणां बोधैक्यमयो धुर्यासिखः सताम् ।

दलितैः समुदयः पानु वो मधुसूदनः ॥

आतुराणाम् आपन्नानां पाता बोधो ज्ञानं तदभिन्नः वेदान्तिमते नित्यज्ञानरूपत्वात्
मतां मन्वेन माममानानां धुरि अग्रे आग्रे, प्राप्तानां मूने इत्यादिमूः व्यावहारिकप्रता-
वप्रपञ्चापेक्षया अधिकमनश्चरान् प्रपन्नानां, पारमावर्तनान् । प्राणा वै मत्तं तेषां
मेव एव मन्वः इति ध्रुवे ॥ अत्र चतुर्वेदवद्वेषणां पूर्वपादत्रये स्थिता इति बोध्यम् ॥

सन्नायगहेतुः गङ्गागङ्गागङ्गाव ॥ पक्षे — तद्विषयात्मकवस्तुं सकलजीवैरुक्तं प्रपन्नं
पञ्चकलं च निन्दन्ते हेतव इत्यर्थः ॥

इति स्तुतिनिन्दान्वयिः ॥

मानभारमवजम्भ्य पुरा या मन्त्रिभिर्निनेचिष्या किं तस्यौ ।

प्रेयसीक्षणपथं गतामाने शोकल्लास मणिनीविरहं च ॥

प्रत्ययो नीचिनिन्त्यामनिनेयाः ॥ पक्षे — मानजन्या मनोभूतिविनेयाः ॥ दृष्टव्यं
विष्टि प्रयमोत्तमपुरुषादोरेकवचने दुर्लभं रूपम् ॥ एवम् 'उज्ज्वल' इत्येवापि बोध्यम् ॥
उत्तासाः शेषिभ्यम्, पक्षे — प्रयादः ॥

गरयति नलयादीनिन्द्रियार्थोश्च सर्वा-

न्दवयति हिमरश्मि जीविताज्ञां च सद्यः ।

नयनमपि मुहूर्तं वर्णयत्यज्ञसां

दयितममवियोगः स्मरपक्षेऽरुहादयाः ॥

गुरुनिवानरति गरयति दुर्भेदत्वात् । पक्षे — गरयत्यकरोति विषयान्तराभ्युक्त्याप्रयुजेत् ॥
दययति ननामियत्यकरोति । पक्षे — दूरी करोति । 'नामिष्यकप्राप्तिपरिकर' इत्यतिदेशाद्बुद्ध-
दरशब्दयोरुक्तं रूपम् ॥ नेत्रं वर्णयति अश्रुपातात् । मुहूर्तं वर्णयत्यकरोति दुरतिवात्तत्वात् ॥
इति व्यर्थजातिः ॥

आकुलयति कुचमुकुलं चुम्बति विम्बाधरं दृशौ स्पृशति ।

दयिततमः किमधिगतोनहि सहचरि विभ्रमन्त्रमरः ॥

कुचाकुलीकरणादीनां नायकधर्मत्वं स्पष्टम् । कमलकोपादिभ्रमान्मधुकरजन्यतम् ॥

परमार्थभावरम्यदृग्दृश्येष्वनादरं वहति ।

किं मिलिता नवयुवतिर्नहि रीतिस्त्वौपनिपदानाम् ॥

परमार्थो नारोपितो नायकनिष्ठो भावोऽनुरागः तेन रम्या दृश्यस्याः । एतेन कान्तादृष्टि-
रुक्ता ॥ दृश्येषु चन्द्रादिष्वनादरः तदधिकगुणवत्त्वात् ॥ औपनिपदा वेदान्तिनः । परमा-
र्थभावः पारमार्थिकी सत्ता तेन रम्या इह ब्रह्म यत्र । इदया घटादयः पदार्थास्तत्रा-
नादरः स्वातन्त्र्येण सत्ता विरहः । व्यावहारिकसत्ताभ्युपगमात् । अधिष्ठानभूतचित्तसत्तयै-
वान्यत्र सत्ताप्रतीतिरित्यर्थः ॥

इत्यपहृतिजातिः ॥

विन्दुमतीं लक्षयति —

विन्दूनेव हलां स्थाने स्वरान्प्रकृतिवल्लिखेत् ।

तद्विन्दुमदिति प्राहुरन्ये विन्दुमतीति च ॥ ३ ॥

सहकारादिभिः शोभित इति प्रतीतिः ॥ स्मेराः सहकारा यासु तादृयो दिशः ३०
भितः समन्तादिति तात्पर्यम् ॥

इति कर्तृगुप्तम् ॥

वनितासूनसमये सुभग त्वद्विनाकृता ।

जहाति हन्यमानेयमनन्यजशिलीमुखैः ॥

सूनसमये वसन्ते इति प्रतीतिः । 'वसन्तः पुष्पसमयः' इत्यमरः ॥ असमये असूत
प्राणाञ्ज जहातीति तात्पर्यम् । 'कुसुमेपुरनन्यजः' इत्यमरः । अनेन दशमदशाया जात-
प्रायत्नं वर्णितम् ॥

तारकाकुन्दमुकुलकदम्बकरम्बिताम् ।

भासाजिततमालाभां तमांसि विदधुस्तमाम् ॥

विदधुस्तमाम् अत्यन्तं विदधुरिति प्रतीतिः । तमां रात्रिम् इति तात्पर्यम् ॥

इति कर्मगुप्तम् ॥

विजृम्भतेऽसौ सुरभौ कोकिलस्याशुचारुता ।

मन्त्रेणाथर्वणेनेव प्रतापः पुष्पधन्वनः ॥

आशु शीघ्रं कोकिलस्य चारुतेति प्रतीतिः । अशुचा शोकरहितया उल्लासयुक्तयेति
यावत् । स्ता शब्देनेति तात्पर्यम् 'रु शब्दे' इत्यस्माद्भावे क्तिप् ॥

यां गीतिं तव वदनात्सुतनु पिवामः सुधामधुराम् ।

मधवापि न तां त्रिदिवे लभते हाहापि वशगेन ॥

'हाहा' इत्यव्ययमिति प्रतीतिः । गन्धर्वविशेषेणेति तात्पर्यम् । हाहाशब्दस्य तृतीयैक-
वचने तथैव रूपात् ॥

इति करणगुप्तम् ॥

मग्नापि वारवनिता मदनोदन्वत्यनन्तरायेऽसौ ।

लावण्यशालिनमपि स्वात्मानमशङ्कमर्पयति ॥

'अन्तरायेण रहिते अनन्तराये' प्रति सप्तम्यन्तं 'मदनोदन्वति' इत्यस्य विशेषण-
मिति प्रतीतिः । अनन्तो भूयान् रा द्रव्यं यस्य सोऽनन्तराः तस्मै अनन्तराये बहुद्रव्याय
पुरुषाय स्वात्मानं ददातीति तात्पर्यम् ॥

बाले निदाघमध्याहे ब्रह्मदीधितिदग्धया ।

स्पृहा गजतया तेने महासरसयात्पे ॥

'महामरसया' इति तृतीयान्तमिति प्रतीतिः । महासरसे तडागाय स्पृहा तेने इति ता-
त्पर्यम् । 'स्पृहेरीप्मिनः' इति संप्रदानमंज्ञा ॥ 'लोपः शाकल्यस्य' इति पक्षे यकारलोपाभावः ॥

इति संप्रदानगुप्तम् ॥

त्वय्यसाधारणस्नेहो देवरेणदृशो मम ।

त्वं तु जायाभयप्राया नायासं तनुषे मृषा ॥

‘देवरेण’ इति तृतीयान्तमिति प्रतीतिः । देवृशब्दस्य संबोधने ‘ह्रस्वस्य गुणः’ इति गुणे कृते ‘देवर्’ इति तात्पर्यम् । ‘स्वामिनो देवृदेवरी’ इत्यमरः ॥ ‘एणदृशो मम’ इत्यभेदान्वयः ॥

त्वां प्रेक्ष्य नरसामान्यं वहति प्रणयं वधूः ।

तव साधारणी तत्र वृत्तिरित्यतिकौतुकम् ॥

नरसामान्यं पुरुषान्तरसाधारणमिति प्रतीतिः । ‘नर्’ इति मनुष्यसंबुद्धौ असाधारणप्रणयमिति तात्पर्यम् । नृशब्दस्य संबुद्धौ ‘नर्’ इति रूपम् ॥

इत्यामन्त्रितगुप्तम् ॥

अयं वहति हे तन्वि सुरभिर्मालयो मरुत् ।

रोलम्बानां कदम्बेन यो भाति तमसावृतः ॥

‘तमसा’ इति पृथक्पदम् इति प्रतीतिः ॥ ‘ओजःसहोम्मस्तमसस्तृतीयायाः’ इति समासेऽप्यलुक् । ‘तमसावृतः’ इति समासे तात्पर्यम् ॥

धनायावैभवं प्राप्य सखे किं बहु खिद्यसे ।

मौक्तिकानि गृहे पद्मरागाभ्यामावृतानि ते ॥

‘अवैभवमसामर्थ्यं प्राप्य धनाय धनार्थम्’ इति प्रतीतिः ॥ धनाया धनेच्छा तस्या वैभवमिति तात्पर्यम् । ‘अशनायोदन्यधनाया—’ इति कजन्तादकारः प्रत्ययः ।

इति समासगुप्तम् ॥

स्मरतापच्छिदमिदं विम्बाधरसुधारसम् ।

समिद्धं दधतो धर्मे धयन्त्यभ्यधिके बुधाः ॥

‘इदम्’ इति पृथक् क्लीबमिति प्रतीतिः ॥ अस्या विम्बाधर इदं विम्बाधर इति तात्पर्यम् ॥

कमनीयं मधुसमयो मधुरतमः प्रियतमो दूरे ।

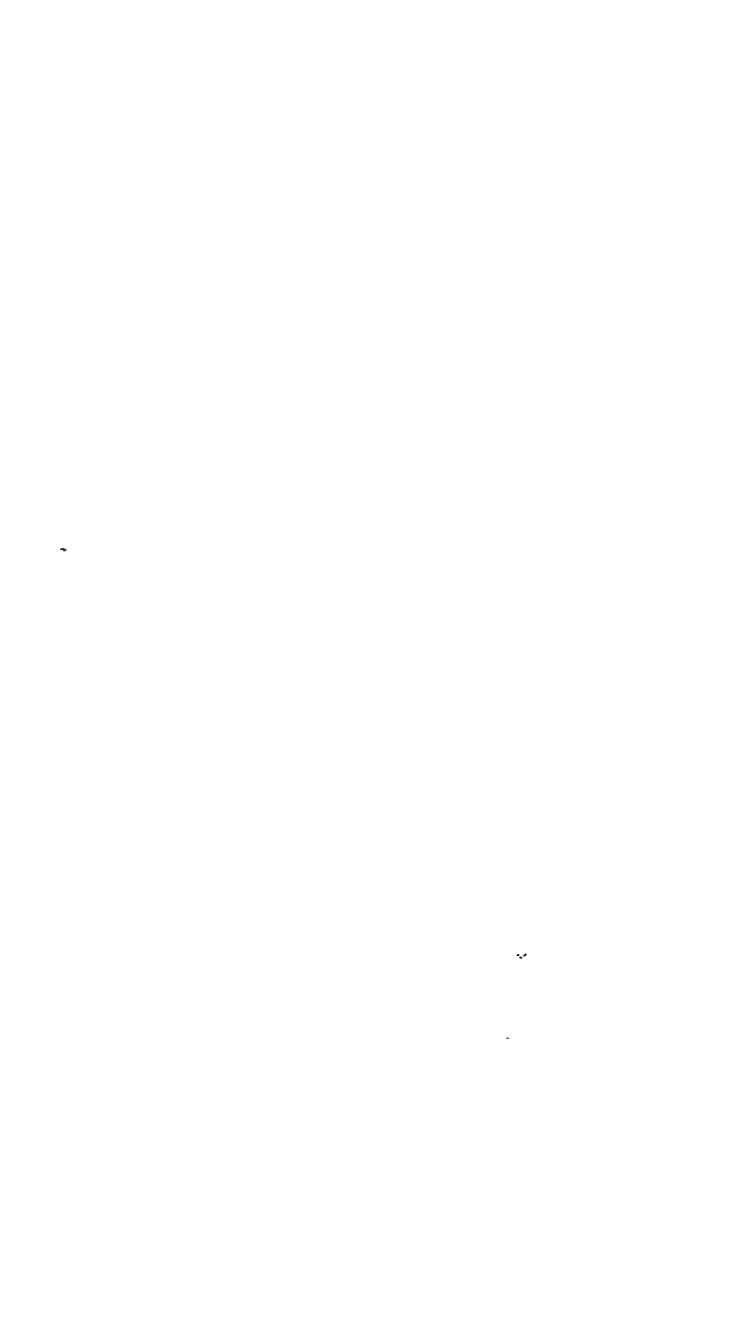
मदयति हृदयं मदनः को वेद विजृम्भितानि विधेः ॥

‘कमनीयं रमणीयमिति क्लीबे रूपमिति प्रतीतिः ॥ ‘इयं कमनी कामुका’ इति तात्पर्यम् । ‘कमनः कामुकोऽभिकः’ इत्यमरः ॥

इति लिङ्गगुप्तम् ॥

विभ्रमसंभवभूमिः स्पृहणीया गुणगणैरगणनीयैः ।

मानिन्यमुंकारं धिनोति मदनोत्सवे दधती ॥

उदाहरति—

सदाभनंजगालीकयुतो जगनि गोगतिः ।

विदितासमवाणारिः पुरारिरवताचराम् ॥

सदा नित्यं भनंजगो नहिर्यत्र तादृशेन अन्तीकेन युतः गोगतिः प्रपातयन्त्यात् ॥ वि-
दितः ह्यातोऽसमवाणः कामस्तास्य वैरीति शिन्पथेऽर्थः ॥ पुरारिपदे पत्तारत्यागे तत्स्थाने
मकारदाने च मुरारिर्विष्णुरित्यर्थः ॥ भनंजगोऽनेनस्तास्याजीकं विमं तस्माद्युतः प्रथम-
तस्तत्ससत्तात् 'तु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्युक्तेः । गोगतिर्भूभारापहारकत्वात् । ह्यातोऽ-
समो निरुपमो वाणो दैत्यविशेषस्तास्यारिरित्यर्थः ॥

शंवरारातिविजयी वाहिनीदयितालिकः ।

वामदेवो विजयते सतारापतिलक्ष्मणः ॥

शंवरारातिः कामः तस्य विजेता । वाहिनी नदी तदयितम् आलिकं ललाटं यस्य
गङ्गालंकृतमस्तकत्वात् । तारापतिरूपेण लक्ष्मणेन चिह्नेन सहितः । इन्दुमौलितात् ॥
वामदेवपदे आद्यवकारत्यागे तत्स्थाने रेफदाने च रामदेवः श्रीराम इत्यर्थः ॥ शंवं वज्रं
रातिं वैरिभ्यो ददाति शंवर इन्द्रस्तास्यारातिः अथाद्रावणस्तास्य विजयी । वाहिनीदयिते
समुद्रे आलिः सेतुर्यस्य । तारापतिः सुग्रीवः, लक्ष्मणः सौमित्रिस्ताभ्यां सहितः ॥ तत्रैव
ककारदाने कामदेव इत्यर्थः ॥ शंवररूपस्यारातेर्विजयी तद्वधकर्तृत्वात् । वाहिनीसेनारूपा
दयितानां स्त्रीणामालिर्यस्य तत्सहायेन जगद्विजेतृत्वात् । चन्द्ररूपेण लक्ष्मणेन चिह्नेन
सहितः तस्य कामोद्दीपकत्वात् ॥

इति च्युतदत्ताक्षरजातिः ॥

श्रीमन्महीमहिततत्तदसीमधीम-

न्मूर्धन्यतार्कलितसंगतधन्यताकः ।

लक्ष्मीधरो यमुदसूत मुदं प्रसूतां

विश्वेश्वरस्य कृतिरस्य चिरस्य लोके ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविद्वद्भुरंधरश्रीविश्वेश्वरकृतौ कवीन्द्रकर्णामरणे
स्वोपज्ञव्याख्यासहिते चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

आविद्याभिवियोगात्मीयविपत्कलहदीर्घदारिद्र्यः ।
 जन्मानन्तरमपि यः क्लेशः किं शक्यते वक्तुम् ॥ १२ ॥
 नरपशुविहंगतिर्यग्योर्नानां चतुरशीतिलशानाम् ।
 कर्मनिबद्धो जीवः परिभ्रमन्यातना भुङ्क्तु ॥ १३ ॥
 चरमस्तत्र नृदेहस्तत्राजन्मान्वयोत्पत्तिः ।
 स्वकुलान्तरविचारः श्रुतिप्रचारश्च तत्रापि ॥ १४ ॥
 आत्मानात्मविवेको देहस्य विनाशिताज्ञानम् ।
 एवं सति स्वमायुः प्राज्ञैरपि नीयते मिथ्या ॥ १५ ॥
 आयुःक्षणलवमात्रं न लभ्यते हेमकोटिभिः कापि ।
 तच्चेद्वृच्छति सर्वं नृपा ततः काधिका हानिः ॥ १६ ॥
 नरदेहातिक्रमणात्प्राप्तौ पश्चादिदेहानाम् ।
 स्वतनोरप्यज्ञाने परमार्थस्यात्र का वार्ता ॥ १७ ॥
 सततं प्रवाह्यमानैर्वृषभैरश्वैः खरैर्गजैर्महिषैः ।
 हा कष्टं क्षुत्क्षामैर्भ्रान्तैर्नो शक्यते वक्तुम् ॥ १८ ॥
 रुधिरत्रिधातुमज्जामेदोमांसास्त्रिसंहतिर्देहः ।
 स बहिस्त्वचा पिनद्धस्तस्मान्नो भक्ष्यते काकैः ॥ १९ ॥
 नासाम्राट्त्वदनाद्वा कफं मलं पायुतो विसृजन् ।
 स्वयमेवैति जुगुप्सामन्तः प्रसृतं च नो वेत्ति ॥ २० ॥
 पथि पतितमस्थि दृष्ट्वा स्पर्शभयादन्यमार्गतो याति ।
 नो पश्यति निजदेहं चास्थिसहस्रावृतं परितः ॥ २१ ॥
 केशावधि नखराग्रादिदमन्तः पृतिगन्धसंपूर्णम् ।
 बहिरपि जानंश्चन्दनकर्पूराद्यैर्विलेपयति ॥ २२ ॥
 यत्नादस्य पिधत्ते स्वाभाविकदोषमंघातम् ।
 औषाधिकगुणनिवहं प्रकाशयन्श्लाघते मूढः ॥ २३ ॥
 क्षतमुत्पन्नं देहे यदि न प्रक्षाल्यते त्रिदिनम् ।
 तत्रोत्पतन्ति बहवः किमयो दुर्गन्धिसंकीर्णाः ॥ २४ ॥

ध्रुवणादयोऽप्युपाया मृगा भवेयुस्तृतीयेऽपि ॥ ३६ ॥
 तत्प्राप्त्युपायसत्त्वाद्द्वितीयपक्षेऽप्युपपन्नः ।
 पुत्रेष्टादिकयागप्रवृत्तये वेदवाद्दोऽयम् ॥ ३७ ॥
 नानाशरीरकष्टैर्धनव्यर्थैः साध्यते पुत्रः ।
 उत्पन्नमात्रपुत्रे जीवितचिन्ता गरीयसी तस्य ॥ ३८ ॥
 जीवन्नपि किं मूर्खः प्राज्ञः किं वा मुर्खालभाग्भविता ।
 जारश्चौरः पिशुनः पतितो शूतप्रियः क्रूरः ॥ ३९ ॥
 पितृमातृबन्धुघाती मनसः खेदाय जायते पुत्रः ।
 चिन्तयति तातनिधनं पुत्रो द्रव्याद्यधीशताहेतोः ॥ ४० ॥
 सर्वगुणैरुपपन्नः पुत्रः कस्यापि कुत्रचिद्भवति ।
 सोऽल्पायू रूणो वा ह्यनपत्यो वा तथापि खेदाय ॥ ४१ ॥
 पुत्रात्सद्गतिरिति चेत्तदपि प्रायोऽस्ति युक्त्यसहम् ।
 इत्थं शरीरकष्टैर्दुःखं संप्रार्थ्यते मूढैः ॥ ४२ ॥
 पितृमातृबन्धुभगिनीपितृव्यजामातृमुख्यानाम् ।
 मार्गस्थानामिव युतिरनेकयोनिभ्रमात्क्षणिका ॥ ४३ ॥
 दैवं यावद्विपुलं यावत्प्रचुरः परोपकारश्च ।
 तावत्सर्वं सुहृदो व्यत्ययतः शत्रवः सर्वे ॥ ४४ ॥
 अश्नन्ति चेदनुदिनं वन्दिन इव वर्णयन्ति संतृप्ताः ।
 तच्चेद्विप्रदिनान्तरमभिनिन्दन्तः प्रकुप्यन्ति ॥ ४५ ॥
 दुर्भरजठरनिमित्तं समुपार्जयितुं प्रवर्तते चित्तम् ।
 लक्षावधि बहुवित्तं तथाप्यलभ्यं कपदिकामात्रम् ॥ ४६ ॥
 लब्धश्चेदधिकोऽर्थः पत्न्यादीनां भवेत्त्वार्थः ।
 नृपचौरतोऽप्यनर्थस्तस्माद्ब्रूयद्यमोऽर्थः ॥ ४७ ॥
 अन्यायमर्थभाजां पश्यति भूपोऽध्वगामितां चौरः ।
 पिशुनो व्यमनप्राप्तिं दयादानां गणः कलहम् ॥ ४८ ॥
 पानकभैरनेकैरर्थं समुपार्जयन्ति राजानः ।
 अध्वमतङ्गजहेतोः प्रतिक्रमं नश्यते सोऽर्थः ॥ ४९ ॥

राज्यन्तगमिगमनद्रोणात् मन्त्रिभृत्यद्रोणात् ।

विपरास्तुनपानान्मन्त्राणिनापये भूषाः ॥ ५० ॥

इति विपरीतिप्रकरणम् ॥ २ ॥

एवमिति कदाचिद्गानि भान्तं सद्यः दिशो भ्रमति ।

एवं कदापि रुष्टं जिष्टं दुष्टं च निन्दति स्तौति ॥ ५१ ॥

किमपि द्वेष्टि सरोपं पात्मानं क्षायते कदाचिदपि ।

चित्तं पिशाचमभवद्राक्षस्या तृष्णया व्याप्तम् ॥ ५२ ॥

दम्भाभिमानलोभः कामक्रोधोरुमत्सरैश्चेतः ।

आकृष्यते समन्ताच्छुभिरिव पतितासिवन्माणं ॥ ५३ ॥

तस्माच्छुद्धविरागो मनोभिलषितं त्यजेदर्थम् ।

तदनभिलषितं कुर्यान्निर्व्यापारं ततो भवति ॥ ५४ ॥

इति मनोनिन्दाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

संसृतिपारावारे एगाधविषयोदकेन संपूर्णे ।

नृशरीरमन्वुतरणं कर्मसमीरैरितस्ततश्चलति ॥ ५५ ॥

छिद्रैर्नवभिरुपेतं जीवो नौकापतिर्महानलसः ।

छिद्राणामनिरोधाज्जलपरिपूर्णं पतत्यधः सततम् ॥ ५६ ॥

छिद्राणां तु निरोधाल्लुखेन पारं परं याति ।

तस्मादिन्द्रियनिग्रहमृते न कश्चित्तरत्यनृतम् ॥ ५७ ॥

पश्यति परस्य युवर्तिं सकाममपि तन्मनोरथं कुरुते ।

ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं व्यर्थं मनुजोऽतिपापभागभवति ॥ ५८ ॥

पिशुनैः प्रकाममुदितां परस्य निन्दां शृणोति कर्णाभ्याम् ।

तेन परः किं म्रियते व्यर्थं मनुजोऽतिपापभागभवति ॥ ५९ ॥

अनृतं परापवादं रमना वदति प्रतिक्षणं तेन ।

परहानिर्लब्धिः का व्यर्थं मनुजोऽतिपापभागभवति ॥ ६० ॥

विषयेन्द्रिययोर्योगे निनेषत्यमयेन यन्मुक्त्वं भवति ।

विषये नष्टे दुःखं यावज्जीवं च तत्तयोर्मध्ये ॥ ६१ ॥

हेयमुपादेयं वा प्रविचार्य सुनिश्चिन तस्मान् ।

अल्पसुखस्य त्यागादनल्पदुःखं जहानि सुधीः ॥ ६२ ॥

धीवरदत्तमहामिषमश्वनैसारिणो प्रियते ।

तद्वद्विषयान्मुञ्जन्कालाकृष्टो नरः पतति ॥ ६३ ॥

उरगग्रस्तार्धतनुर्भेकोऽश्वातीह मक्षिकाः शतशः ।

एवं गतायुरपि सन्विषयान्समुपार्जयत्यन्धः ॥ ६४ ॥

इति विषयनिग्रहप्रकरणम् ॥ ४ ॥

स्त्रीयोद्धमतोयवहा सागरमुपयाति नीचमार्गेण ।

सा चेदुद्धम एव स्थिरा सती किं न याति वार्धित्वम् ॥ ६५ ॥

एवं मनः स्वहेतुं विचारयत्सुस्थिरं भवेदन्तः ।

न बहिर्वेदेति तदा किं नात्मत्वं स्वयं याति ॥ ६६ ॥

वर्षास्वम्भःप्रचयात्कूपे गुरुनिर्झरे पयः क्षारम् ।

ग्रीष्मेणैव तु शुष्के माधुर्यं भजति तत्राम्भः ॥ ६७ ॥

तद्वद्विषयोद्विक्तं तमःप्रधानं मनः कलुषम् ।

तस्मिन्विरागशुष्के शनकैराविर्भवेत्सत्त्वम् ॥ ६८ ॥

यं विषयमभिलपित्वा धावति बाह्येन्द्रियद्वारा ।

तस्याप्राप्तौ खिद्यति तथा यथा स्वं गतं किञ्चित् ॥ ६९ ॥

नगनगर(दुर्ग)दुर्गमसरितः (परितः) परिभ्रमच्चेतः ।

यदि नो लभते विषयं यन्त्रितमिव खिन्नतां याति ॥ ७० ॥

तुम्हीफलं जलान्तर्वलादघः क्षिप्तमप्युपैत्यूर्ध्वम् ।

तद्वन्मनः स्वरूपे निहितं यलाद्बहिर्याति ॥ ७१ ॥

इह वा पूर्वभवे वा स्वकर्मणैर्वार्जितं फलं यद्यत् ।

शुभमशुभं वा तत्तद्भोगोऽप्यप्रार्थितो भवति ॥ ७२ ॥

चेतःपशुमशुमपथं प्रधावमानं निराकर्तुम् ।

वैराग्यमेवमुचिनं गलकाष्ठं निर्मितं धात्रा ॥ ७३ ॥

निद्रायमरं यन्मुग्यमेतन्किं विषयजं यस्मात् ।

नहि चेन्द्रियप्रदेशावस्थानं चेतसो निद्रा ॥ ७४ ॥

अद्वारानुद्धृत्य गृहेऽवरुद्धो यथा व्याघ्रः ।

अनुनिगमप्रयत्नैः श्रान्तमिष्टव्यनुपवनस्य तथा ॥ ७५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

मनां विपत्तिं मेतो निवृत्तमयं ननु नाति ॥ ७६ ॥

मन्त्रसंविधिमानन्दसहायाननात्यागान् ।

दृष्टिचरणमस्ति योगान्मनः स्वयमेव जहाति शनैः ॥ ७७ ॥

इति श्रुत्वा निराहारः ॥ ५ ॥

परमहृद्दिष्णीपुत्रद्विषानामागमे विनाशो वा ।

कथितं ह्येतिपादे किं वा स्यातां क्षणं स्यातुः ॥ ७८ ॥

देवास्तितं गतं वा यं कंचिद्विषयमीदृशमल्पं वा ।

नो तुप्यन्न च सीदन्पीडय गृहेष्वतिथिवन्निवसेत् ॥ ७९ ॥

भगताभिमानशून्यो विषयेषु पराञ्जुत्वः पुरुषः ।

तिष्ठन्नपि निजसदने न बाध्यते कर्मभिः कापि ॥ ८० ॥

कुत्राप्यरण्यदेशे सुनीलवृणवाङ्कोपचिते ।

शीतलतरुतलभूमौ सुखं शयानस्य पुरुषस्य ॥ ८१ ॥

तरवः पद्मफलाढ्याः सुगन्धशीतानिलाः परितः ।

कलकृजितवरविहगाः सरितो मित्राणि किं न स्युः ॥ ८२ ॥

वैराग्यभाग्यभाजः प्रसन्नमनसो निराशस्य ।

अप्रार्थितफलभोक्तुः पुंसो जन्मनि कृतार्थतेह स्यात् ॥ ८३ ॥

द्रव्यं पल्लवतक्ष्युतं यदि भवेत्कापि प्रमादात्तदा

शोकायाथ तदर्पितं श्रुतवते तोषाय च श्रेयस्ते ।

स्वातन्त्र्याद्विषयाः प्रयान्ति यदमी शोकाय ते स्युश्चिरं

संत्यक्ताः स्वयमेव ते शमसुखं निःश्रेयसं तन्वते ॥ ८४ ॥

विस्मृत्यात्मनिवासमुत्कटभवाटव्यां चिरं पर्यट-

नसंतापत्रयदीर्घदाहदहनज्वालावलीव्याकुलः ।

वलान्फल्युस्तु सुप्रदासिनयनश्चेतः कुरङ्गो बला-

दाशापाशवशीकृतोऽपि विषयव्याघ्रैर्मृषा हन्यते ॥ ८५ ॥

इति वैराग्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

उत्पन्नेऽपि विरागे विना प्रबोधं सुखं न स्यात् ।

स भवेद्गुत्पदेशात्तत्तादुरुमाश्रयेत्प्रथमम् ॥ ८६ ॥

पयसि नन्देनैव तस्य वा वेत्तुमिच्छन् ॥

तस्य विप्राय कृत्वा पत्नीने चान्नो वेत्तुम् ॥ ८७ ॥

वेत्तुं पत्नीनिहता आत्मा दुःखतपसा यत्नम् ॥

आत्मपत्नीनिहता गङ्गापुत्रो मृतेऽप्यनीति ॥ ८८ ॥

अग्रे मृत्पत्नीनिहता गङ्गापुत्रो न गङ्गा ॥

आत्मपत्नीनिहता गङ्गापुत्रो न गङ्गा गङ्गा ॥ ८९ ॥

समस्तद्व्यसन्नस्य भो कवे पदार्थम् ॥

कथादनुभूयते नो देहादेर्निश्चयमात्रम् ॥ ९० ॥

मृते देहेन्द्रियमो यतो न जानाति द्वावे न दुःखम् ॥

आणश्चेन्द्रिया तत्कृत्वा यो न किं वेत्ति ॥ ९१ ॥

मनसो यदि वा विषयस्तद्व्यापिकं न जानाति ॥

तस्य पदार्थो न वायवः पदार्थः कस्यात्मा ॥ ९२ ॥

मादृशान्तामृदान्तः शिञ्जिते दीपे निषाद्योत्पन्नं

पञ्चच्छिद्रमधोमुखं हि कलशं तस्योपरि स्थापयेत् ॥

तद्वागे परितोऽनुरन्ध्रममलं (१) पीणो न कस्तुरिको

सद्वत् त्वज्जनं न्यगेच्च कलशच्छिद्रात्पनिर्गच्छताम् ॥ ९३ ॥

तेजोऽनेन पृथक्पदार्थेनैव ज्ञानं हि यज्जायते

तद्वन्धः कलशेन वा किम् मृदो भाण्डेन नेलेन वा ॥

किं मूत्रेण न चैतदस्ति श्विग्नं प्रत्यक्षबाधादतो

दीपव्योतिर्गृहेकमेव अरण्ये देहं न यत्तमा श्रितः ॥ ९४ ॥

इत्यात्मायाद्वनकरणम् ॥ १० ॥

चिन्मात्रः परमात्मा अपश्यदात्मानमात्मतया ।

अभवत्सोऽहनामा तस्मादामोद्दिशो मूलम् ॥ ९५ ॥

द्वेधैव भाति तस्मान्पतिश्च पत्नी च नो भवेता वै ।

दस्मादयमाकाशश्चिधैव परिपूर्णो मतनम् (१) ॥ ९६ ॥

सोऽयमपीक्षा चक्रे ततो मनुष्या अजायन्त ।

इत्युपनिषदः प्राहुर्दयिता प्रति वाञ्छवल्क्योक्तिम् ॥ ९७ ॥

विष्णुसत्त्वानुभवात्तुर्गमिन्वि काव्यनस्मान् ।
 मन्मथसत्त्वानुभवात्तुर्गमिन्वि माया ॥ ९८ ॥
 मन्मथसत्त्वानुभवात्तुर्गमिन्वि पद्मसत्त्वानुभवात्तुर्गमिन्वि ।
 मा न शुभजनस्या मते मनगानरं विभम् ॥ ९९ ॥
 माया नावदृष्ट्या दृश्यं कार्यं कर्म जनयेत् ।
 ननुभिरदृश्यार्थैः पटोऽत्र दृश्यः कथं भवति ॥ १०० ॥
 तमे मुरतानुभवान्कृत्वा यथा नुतो (?) वसने ।
 अनृतेतरे प्रचोपे वननोपतिर्भवेत्तत्या ॥ १०१ ॥
 तमे पुरुषः सत्यो योपिदसत्या तयोर्युतिश्च मृषा ।
 शुक्रद्रव्यः सत्यस्तद्गमकृतेऽपि संभवति ॥ १०२ ॥
 एवमदृष्ट्या माया तत्कार्यं जगदिदं दृश्यम् ।
 माया तावदियं स्यात्मा नानाशेन हर्षदा भवति ॥ १०३ ॥
 रजनीवातिदुरन्ता न लक्ष्यतेऽत्र स्वभावोऽस्याः ।
 सौदामिनीव नश्यति मुनिभिः संप्रेक्ष्यमाणैव ॥ १०४ ॥
 माया ब्रह्मोपगताविद्या जीवाश्रया प्रोक्ता ।
 चिदचिद्ब्रह्मन्निश्चेतस्तदक्षयं ज्ञेयमा मोक्षात् ॥ १०५ ॥
 घटमठकुट्ट्यैरावृतमाकाशं यत्तदाद्वयं भवति ।
 तद्वदविद्यावृतमिह चैतन्यं जीव इत्युक्तः ॥ १०६ ॥
 ननु कथमावरणं स्यादज्ञानं ब्रह्मणो विशुद्धस्य ।
 सूर्यस्येव तमिह रात्रिभवं स्वप्रकाशस्य ॥ १०७ ॥
 दिनकरकिरणोत्पन्नैर्भेदैराच्छाद्यते यथा सूर्यः ।
 न खलु दिनस्य दिनत्वं विवृतं सान्द्रसंघातैः ॥ १०८ ॥
 अज्ञानेन तथात्मा शुद्धोऽपि च्छाद्यते सुचिरम् ।
 न परंतु लोकसिद्धा प्राणिषु तच्चेतनाशक्तिः ॥ १०९ ॥
 इति मायानिधिप्रकरणम् ॥ ८ ॥
 स्थूलशरीरस्यान्तर्लिङ्गशरीरं च तन्मान्तः ।
 करणमस्याप्यन्तस्ततो महकारणं तुर्यम् ॥ ११० ॥

स्थूलं निरूपितं प्रागधुना सूक्ष्मादितो ब्रूमः
 अद्भुष्टमात्रपुरुषः श्रुतिरिति यत्प्राह तत्सूक्ष्मम् ॥ १११ ॥
 सूक्ष्माणि महाभूतान्यसवः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चैव ।
 षोडशमन्तःकरणं तत्संघातो हि लिङ्गतनुः ॥ ११२ ॥
 तत्कारणं स्मृतं यत्तस्यान्तर्वासनाजालम् ।
 तस्य प्रवृत्तिहेतुर्वृद्ध्याश्रयमत्र तुर्यं स्यात् ॥ ११३ ॥
 तत्सारभूतबुद्धौ यत्प्रतिफलितं तु शुद्धचैतन्यम् ।
 जीवः स उक्त आद्यैर्योऽहमिति स्फूर्तिर्बुद्धपुषि ॥ ११४ ॥
 चरतरतरङ्गसङ्गात्प्रतिबिम्बं भास्करस्य च चलं स्यात् ।
 अस्ति तथा चञ्चलता चैतन्ये चित्तचाञ्चल्यात् ॥ ११५ ॥
 नन्वर्कप्रतिबिम्बः सलिलादिषु यः स चावभासयति ।
 किमितरपदार्थनिवहं प्रतिबिम्बोऽप्यात्मनस्तद्वत् ॥ ११६ ॥
 प्रतिफलितं यत्तेजः सवितुः कांस्यादिपात्रेषु ।
 तदनु प्रविष्टमन्तर्गृहमन्यार्थान्प्रकाशयति ॥ ११७ ॥
 चित्प्रतिबिम्बस्तद्वद्बुद्धिषु यो जीवतां प्रातः ।
 नेत्रादीन्द्रियमार्गैर्वहिरर्थान्सोऽवभासयति ॥ ११८ ॥

इति लिङ्गदेहादिनिरूपणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

तदिदं य एवमार्यो वेद ब्रह्माहमस्मीति ।
 स इदं सर्वं च स्यात्तस्य च देवाश्च नेशते भूत्या ॥ ११९ ॥
 येषां स भवत्यात्मा योन्यामथ देवतामुपास्ते यः ।
 अहमन्योऽसावन्यश्चेत्थं यो वेद पशुवत्सः ॥ १२० ॥
 इत्युपनिषदामुक्तिस्तथा श्रुतिर्मगवदुक्तिश्च ।
 ज्ञानी त्वात्मैवेयं मतिर्ममेत्यत्र युक्तिरपि ॥ १२१ ॥
 ऋजु वक्रं वा काष्ठं हुताशदग्धं सदग्नितां याति ।
 तत्किं तन्मग्राह्यं ऋजुवक्राकारसत्त्वेऽपि ॥ १२२ ॥
 एवं प्रोक्तं तन्मनिष्ठो ह्यात्माकारश्च जायते पुरुषः ।
 देहीव दृश्यतेऽमौ परं त्वमौ केवलो ह्यात्मा ॥ १२३ ॥

पतिमपति भानुनेत्रोऽनेकगारायोदकेषु यथा ।
 नक्षत्राणि परमान्ता मेकोऽनेकेषु देवेषु ॥ १२४ ॥
 देवानेकगाराये भग्नो किं वा विलीयते सूर्यः ।
 पतिविम्बचतुर्न्यादर्वकः किं चन्द्रलो भवति ॥ १२५ ॥
 सव्याधारं कुरुते यथैकलवितुः प्रकाशेन ।
 नक्षत्राननरमिदनेकात्मनस्तथा चलति ॥ १२६ ॥
 नैनोदकेन कद्रवीचम्पकजात्यादयः प्रवर्धन्ते ।
 मूलकपलाण्डुलशुनास्तेनैवैते विभिन्नरसगन्धाः ॥ १२७ ॥
 एको हि सूत्रधारः फाणप्रकृतीरनेकशो युगपत् ।
 सन्ध्याग्रपट्टिकायां नर्तयतीह प्रगूढतया ॥ १२८ ॥
 गुडखण्डशर्कराया भिन्नाः स्युर्विकृतयो यथैकेक्षोः ।
 केयूरकङ्कणाणां यथैकहेम्नो मिदाश्च पृथक् ॥ १२९ ॥
 एवं पृथक्स्वभावं पृथगाकारं पृथग्वृत्ति ।
 जगदुच्चावचमुच्चैरेकेनैवात्मना चलति ॥ १३० ॥
 स्कन्धधृतसिद्धमजं यावन्नाश्नाति मार्गगस्तावत् ।
 स्पर्शभयात्क्षुत्पीडे तस्मिन्भुक्ते न ते भवतः ॥ १३१ ॥
 मानुषमतश्महिषश्चसूकरादिष्वनुस्यूतम् ।
 यः पश्यति जगदीशं स एव भुङ्क्तेऽद्वयानन्दम् ॥ १३२ ॥
 इत्यद्वैतप्रकरणम् ॥ १० ॥
 यद्वत्सूर्येऽभ्युदिते स्वव्यवहारं जनः कुरुते ।
 तं न करोति विवस्वान्न कारयति तद्वदात्मापि ॥ १३३ ॥
 लोहे हुतमुग्व्यासे लोहान्तरताड्यमानेऽपि ।
 तस्यान्तर्गतवहेः किं स्यान्निर्घातजं दुःखम् ॥ १३४ ॥
 निष्ठुरकुठारघातैः काष्ठे संछेद्यमानेऽपि ।
 अन्तर्वर्ती वह्निः किं घातैश्छेद्यते तद्वत् ॥ १३५ ॥
 तनुसंवन्धाज्जातैः सुखदुःखैर्लिप्यते नात्मा ।
 ब्रूते श्रुतिरप्युभयोरश्रन्यन्योऽभिचाकशीत्यादि ॥ १३६ ॥

स्थूलं निरूपितं प्रागधुना सूक्ष्मादितो ब्रूमः
 अद्भुष्टमात्रपुरुषः श्रुतिरिति यत्प्राह तत्सूक्ष्मम् ॥ १११ ॥
 सूक्ष्माणि महाभूतान्यस्यः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चैव ।
 षोडशमन्तःकरणं तत्संवातो हि लिङ्गतनुः ॥ ११२ ॥
 तत्कारणं स्मृतं यत्तस्मान्तर्वासनाजालम् ।
 तस्य प्रवृत्तिहेतुर्वृद्ध्याश्रयमत्र तुर्ये स्यात् ॥ ११३ ॥
 तत्सारभूतबुद्धौ यत्प्रतिफलितं तु शुद्धचैतन्यम् ।
 जीवः स उक्त आद्यैर्योऽभिमिति स्फूर्तिरुद्धपुषि ॥ ११४ ॥
 चरतरतरङ्गसङ्गात्प्रतिबिम्बं भास्करस्य च चलं स्यात् ।
 अस्ति तथा चञ्चलता चैतन्ये चित्तचाञ्चल्यात् ॥ ११५ ॥
 नन्वर्कप्रतिबिम्बः सलिलादिषु यः स चावभासयति ।
 किमितरपदार्थनिवहं प्रतिबिम्बोऽप्यात्मनस्तद्वत् ॥ ११६ ॥
 प्रतिफलितं यत्तेजः सवितुः कांस्यादिपात्रेषु ।
 तदनु प्रविष्टमन्तर्गृहमन्यार्थान्प्रकाशयति ॥ ११७ ॥
 चित्प्रतिबिम्बस्तद्वद्बुद्धिषु यो जीवतां प्राप्तः ।
 नेत्रादीन्द्रियमार्गैर्वहिरर्थान्सोऽवभासयति ॥ ११८ ॥

इति लिङ्गदेहादिनिरूपणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

तदिदं य एवमार्यो वेद ब्रह्माहमस्मीति ।
 स इदं सर्वं च स्यात्तस्य च देवाश्च नेशते मूल्या ॥ ११९ ॥
 येषां स भवत्यात्मा योन्यामथ देवतामुपास्ते यः ।
 अहमन्योऽसावन्यश्चेत्थं यो वेद पशुवत्सः ॥ १२० ॥
 इत्युपनिषदामुक्तिस्तथा श्रुतिर्भगवदुक्तिश्च ।
 ज्ञानी त्वात्मैवेयं मतिर्ममेत्यत्र युक्तिरपि ॥ १२१ ॥
 ऋजु वक्रं वा काष्ठं हुताशदग्धं सदग्नितां याति ।
 तर्कि ^{प्रीक्ष} त्वात्माकाष्ठं ऋजुवक्राकारसत्त्वेऽपि ॥ १२२ ॥
 एवं ^{प्रीक्ष} त्मनिष्ठो ह्यात्माकारश्च जायते पुरुषः ।
 देहीव दृश्यतेऽसौ परं त्वसौ केवलो ह्यात्मा ॥ १२३ ॥

परमानन्दानुभवात्तुचिरं नादानुसंधानात् ।

प्रेमोचितलयोऽयं सत्स्वन्यलयेष्वनेकेषु ॥ १४९ ॥

इति नादानुसंधानप्रकरणम् ॥ १३ ॥

संसारतापमाप्तं नानायोनिभमात्परिश्रान्तम् ।

लब्ध्वा परमानन्दं न चलति चेतः कदा कापि ॥ १५० ॥

अद्वैतानन्दभरात्किमिदं कोऽहं च कस्याहम् ।

इति मन्थरतां यातं यदा तदा मूर्छितं चेतः ॥ १५१ ॥

चिरतरमात्मानुभवादात्माकारं प्रजायते चेतः ।

तरिदिव सागरयाता समुद्रभावं प्रयात्युच्चैः ॥ १५२ ॥

आत्मन्यनुप्रविष्टं चित्तं नापेक्षते पुनर्विषयान् ।

क्षीरादुद्धृतमाज्यं यथा पुनः क्षीरतां न यातीह ॥ १५३ ॥

दृष्टौ द्रष्टरि दृश्ये यदनुस्यूतं च भानमात्रं स्यात् ।

तत्रोपक्षीणं चेच्चित्तं तन्मूर्छितं भवति ॥ १५४ ॥

याति स्वसंमुखत्वं दृष्ट्वात्रं वा यदा तदा भवति ।

दृश्ये द्रष्टृविभेदो ह्यसंमुखेऽस्मिन् तद्भवति ॥ १५५ ॥

एकस्मिन्दृष्ट्वात्रे तत्तद्दृश्यादिकं हि समुदेति ।

लीनं दृष्ट्वात्रमपि ह्येकात्मत्वं च शिष्यते पश्चात् ॥ १५६ ॥

दर्पणतः प्राक्पश्चादस्ति मुखं प्रतिमुखं तदाभाति ।

आदर्शेऽपि च नष्टे मुखमस्ति मुखे तथैवात्मा ॥ १५७ ॥

इति मनोलयप्रकरणम् ॥ १४ ॥

माधुर्यं गुडापिण्डे यत्तन्मादोऽणुमात्रेऽपि ।

एवं न पृथग्भावो गुडत्वमधुरत्वयोरस्ति ॥ १५८ ॥

अथवा न भिन्नभावः कर्तृगमोदयोरिवम् ।

आत्मस्वरूपमननां पुंसां जगदात्मनां याति ॥ १५९ ॥

यद्वावानुभवः स्यान्निरादौ जागरस्यान्ते ।

अन्तः स चेत्स्थिरः स्यात्कर्मणे हि तदाद्वयानन्दम् ॥ १६० ॥

अतिगम्भीरिण्यारे जाननिवासनन्दसामरे स्फुरि ।
 कर्ममयीरण्यरा जीवन्मरणावधिः स्फुरति ॥ १६१ ॥
 सस्वरकरीः परीतिऽभ्युदिते चैतन्यप्रतिमांजी ।
 स्फुरति धीव समन्तादनेकविध जीवन्मृत्यूना ॥ १६२ ॥
 अन्तरहमे यमिजगदिदमाशपरिस्फुरति ।
 ह्ये यमिन्सकृदपि चिञ्चिपते काव्यमदृशम् ॥ १६३ ॥
 स्फूला स्फूला चेति द्वेभ्य हरिमिकिरुदिता ।
 पारम्भे स्फूला स्यात्स्फूला तरणाः सकाशात् ॥ १६४ ॥
 साधमधर्मानरणं कृष्णप्रतिमार्जुनोत्सवो नित्यम् ।
 विविधोपचारकरणैर्हृदिदासोः संगमः शश्वत् ॥ १६५ ॥
 कृष्णकथासंश्रवणे मधोत्सवः सत्यवादश्च ।
 परयुयती द्रुणिषे वा परापतादे पराङ्मुखाता ॥ १६६ ॥
 प्राम्यकथागूह्यैः गुतीर्थगमनेषु तात्पर्यम् ।
 यदुपतिकथाविषये व्यर्थं गतमायुरिति निन्ता ॥ १६७ ॥
 एवं कुर्वति भाक्तिं कृष्णकथानुग्रहोत्पत्ता ।
 समुदेति सूक्ष्मभक्तिर्यस्या हरिस्तत्राभिप्रति ॥ १६८ ॥
 स्मृतिस्तत्पुराणवाक्यैर्यथाश्रुतायां हरेर्मूर्ती ।
 मानसपूजाभ्यासो विजननिवासेऽपि तात्पर्यम् ॥ १६९ ॥
 सत्यं समस्तजन्तुषु कृष्णस्यावसितेर्जानम् ।
 अद्रोहो भूतगणे ततस्तु भूतानुकम्पा स्यात् ॥ १७० ॥
 प्रमितयदृच्छालाभे संतुष्टिर्दारपुत्रादौ ।
 ममताशून्यत्वमतो निरहंकारत्वमक्रोधः ॥ १७१ ॥
 मृदुभाषिता प्रसादो निजनिन्दायां मृतौ समता ।
 सुखदुःखशीतलोष्णद्वन्द्वसहिष्णुत्वमापदो न भयम् ॥ १७२ ॥
 निद्राहारविहारेष्वनादरः सङ्गराहित्यम् ।
 वचने चानवकाशः कृष्णस्मरणेन शाश्वती शान्तिः ॥ १७३ ॥

तेनापि भीनमाने हरिगीते चेणुनादे वा ।

आनन्दाविर्भावाद्युगपत्स्याद्दृष्टजातिकोद्रेकः ॥ १७४ ॥

तस्मिन्ननुभवति मनः प्रगृह्यमाणं परात्मसुखम् ।

शिरस्तां याते तस्मिन्याति मदोन्मत्तदन्तिदशाम् ॥ १७५ ॥

जन्तुषु भगवद्भावं भगवति भूतानि पश्यति क्रमशः ।

एतादृशी दया चेत्तदैव ह..... सर्वशस्यः स्यात् ॥ १७६ ॥

इति द्विधाभक्तिनिरूपणप्रकरणम् ॥ १५ ॥

यमुनातटनिकटस्थितवृन्दावनकानने महारम्ये ।

कल्पद्रुमतलभूमौ चरणं चरणोपरि स्थाप्य ॥ १७७ ॥

तिष्ठन्तं घननीलं स्वतेजसा भासयन्तमिह विश्वम् ।

पीताम्बरपरिधानं चन्दनकर्पूरलितसर्वाङ्गम् ॥ १७८ ॥

आकर्णपूर्णनेत्रं कुण्डलयुगमण्डितश्रवणम् ।

मन्दस्मितमुखकमलं सुकौस्तुभोदारमणिहारम् ॥ १७९ ॥

बलयाङ्गुलीयकाद्यानुज्ज्वलयन्तं खलङ्कारान् ।

गलविलुलितवनमालं स्वतोरड(?) न्यस्तकलिकालम् ॥ १८० ॥

गुञ्जारवालिकलितं गुञ्जापुञ्जान्विते शिरसि ।

भुञ्जानं सह गोपैः कुञ्जान्तरवर्तिनं हरिं सरत ॥ १८१ ॥

मन्दारपुष्पवासितमन्दानिलसेवितं परानन्दम् ।

मन्दाकिनीयुतपदं नमत महानन्ददं महापुरुषम् ॥ १८२ ॥

सुरभीकृतदिग्वलयं सुरभिश्चैरावृतं सदा परितः ।

सुरभीतिक्षपणमहामुरभीमं यादवं नमत ॥ १८३ ॥

कन्दर्पकोटिभुगं वाञ्छितफलदं दयावन्तम् ।

त्यक्त्वा कमन्यविषयं नेत्रयुगं द्रष्टुमुत्सहते ॥ १८४ ॥

तुल्यवामानिनुरन्तां मनोनिगमां हरेः कथां त्यक्त्वा ।

तुल्यवामानिनुरन्तां सम्यक्कथामादरं वहति ॥ १८५ ॥

तुल्यवामानिनुरन्तां सन्तु च विषयेषु कृष्णविषयेषु ।

तुल्यवामानिनुरन्तां वामानिनुरन्ते यदन्यविषयेषु ॥ १८६ ॥

तुल्यवामानिनुरन्तां ॥ १८ ॥

यशोदयापयोधरामृतेन विश्वपालंको

यशोदयापयोधरामृतेन सोऽपि पालितः ।

.....

सतामघन्धनोचितः सदामवन्धनो हरिः ॥ १८७ ॥

यः शेषतूलिकायां मासंवाहितपदो हि निद्राति ।

शेते स परिश्रान्तस्तरुमूले कम्बले गतः शिशुताम् ॥ १८८ ॥

शिरसि वहन्ति यदाज्ञाशेषां ब्रह्मादयोऽपि सुरपालाः ।

आज्ञापितः स गोपैः समानयति गास्त्विदं महच्चित्रम् ॥ १८९ ॥

घन्या गोपकुमार्यस्तत्सदृशं नास्ति भाग्यमपि लक्ष्म्याः ।

याः श्रीकृष्णेन समं व्यहरन्रासे विसृज्य तां लज्जाम् ॥ १९० ॥

चित्रं यः स्वजनानां परितुष्टः सन्ददाति साम्राज्यम् ।

गच्छन्पथि कुब्जायै चन्दनमभियाचते स रङ्ग इव ॥ १९१ ॥

मुनयस्त्वभ्यासरता यतन्ति यत्प्राप्तये मनोयुक्त्या ।

अनुतिष्ठति स यत्नं सं राधिकायाः प्रसादसिद्ध्यर्थम् ॥ १९२ ॥

संवर्णयन्ति निगमाः सहस्रपादेति यं पुरुषसूक्ते ।

भित्त्यवलम्बं कृत्वा स करोति शनैः शनैः क्रमणम् ॥ १९३ ॥

निवसन्ति यस्य रोम्णि ब्रह्मकटाहा यथावकाशेन ।

चित्रं स हरिः शेते पञ्चवितस्तिप्रमाणिकान्दोले ॥ १९४ ॥

नेच्छति यः स्वामित्वं कचिदपि विजितात्मनामपि मुनीनाम् ।

चित्रं कुरुते दास्यं स एव घोषेषु पुंश्चलीस्त्रीणाम् ॥ १९५ ॥

क्षीरोद्भवकौस्तुभमपि लब्ध्वा यो नाभवद्दृष्टः ।

गोपालबालदत्तैर्गुञ्जाभरणैश्च मोदयुक्तः सः ॥ १९६ ॥

यस्य तु नामोच्चारत्कालोऽपि हि बाधते न भक्तजनान् ।

जनदृग्मीत्या जननी तस्य कपोले हृदान्मपीतिलकम् ॥ १९७ ॥

चित्रं पुरा मुरान्यः स्वकरेणापाययत्सुधां दिव्याम् ।

क्षुधितः स मातुरङ्गे स्तन्यार्थं रोदनं स्वयं कुरुते ॥ १९८ ॥

पनयामि कल्य पुरतः को विश्वासं करोति महाकये ।

भुत्वा स्वमातृचेलं दुग्धार्थं रीतिं केवलं जग ॥ १९९ ॥

इति प्रबोधमुपाकरः ।

काश्मीरकमहाकविश्रीजह्मणप्रणीतो

सुगधोपदेशः ।

पीयूषाभिनिवेश एष रमसादस्माकमचानया

बन्धूकघृतिवान्धवाधररसस्यन्देन मन्दीकृतः ।

इत्थं दैत्यचयः समुद्रमथने येन क्षणाद्वञ्चित-

स्तसौ सादरमोनमोऽस्तु कपटस्तीरूपिणे विष्णवे ॥ १ ॥

हारिद्रवसोदराय रसनामंडो (मात्रो)परिस्थायिने

सत्यादन्यतमाय वित्तहरणप्रत्यक्षचौराय च ।

चित्रं दुर्भगरूपवर्णनमहापाण्डित्यविधाय ते

व्याजानां प्रथमाय गर्भगणिकारागाय तुभ्यं नमः ॥ २ ॥

ध्यानं यत्परमेश्वरं प्रति सदा यद्वीतरागं मनो

यत्कर्मातिकठोरघोरगहनं भूत्यै यदत्यादरः ।

आश्चर्यं च शरीरदानमपि यत्कार्यं विकारं विना

तद्वेश्यैव तपस्विनी कलियुगे लोकोऽपि तद्भावितः ॥ ३ ॥

श्रीमन्तं शिरसा विभर्ति कुरुते विश्वभ्रमं हेलया

धत्ते पाटक(!)पक्षपातमनिशं नैवामिषैस्तृप्यति ।

रक्तं पातुमपीहते च सकलं तार्क्ष्यस्य भूर्तिर्यथा

वेद्या किं तु भुजंगभक्षणविधौ नाद्यापि विश्रान्यति ॥ ४ ॥

शौर्गसातिविकल्पनं रिपुननिर्मानस्य दुःखीकृत्या
 सौन्दर्यस्य समुत्ततोत्तरज्ज्ञा ज्ञानस्य गर्वितः ।
 ऐश्वर्यस्य विकारता मुसस्ता विनायक्यस्य न
 भ्रातृभिन्नमनर्मणश्च मणिका समीपभा दूषयम् ॥ १८ ॥
 छायाभ्रदलेः पल्लेः सुजनता मानोजतिं याञ्जया
 कार्पण्येन यज्ञांति पूर्वकलया मैत्रीं सुखं रोयया ।
 धर्मं प्राणिन्येन याञ्जति भनं दूतपसादेन यो
 वेश्याभिश्च विलासमात्मनि नराकारोऽस्ति गौरव्यं सः ॥ १९ ॥
 नान्यो मूर्खसमो न सेवकसमो दुःखी न यक्षमोपमो
 व्याधिर्नाभिरसत्सुतप्रतिनिधिसारो न मृत्योः समः ।
 कष्टं नाप्यसमानमिन्द्रियसमो नारिः परस्त्रीसमं
 नौनायुष्यमवश्यनिन्यमथ नो वेश्यासमं दृश्यते ॥ २० ॥
 किं काकोऽपि विहंगमो मरुपि स्थानं करीरोऽपि किं
 शाली राहुरपि ग्रहः स च भवेदुग्रोऽपि किं बाहनम् ।
 किं काचोऽपि मणिर्भृगोऽपि करटिः प्रेप्योऽपि वा मानुषः
 किं वेश्यापि विलासिनी स च तदासक्तोऽपि किं कामुकः ॥ २१ ॥
 किं तत्कर्म यदस्तदार्म रसना किं सा न (च) यारुन्तुदा
 किं तत्प्रेम यदस्थिरं स च पुमान्किं नाम यो निर्गुणः ।
 सा किं श्रीरूपभोगमर्हति न या सेव्यः स किं योऽन्तरं
 नो जानाति तदस्ति किं विलसितं वेश्यासु यत्कृत्रिमम् ॥ २२ ॥
 दूरे तानि धनानि येषु मलनं मानस्य संजायते
 बन्धुः सोऽस्तु सुखी मुखे मधुमयो योऽन्तश्च मायामयः ।
 ते भोगाः प्रलयं प्रयान्तु कथमप्यौचित्यभङ्गेन ये
 यायातुर्निधनं (?) वरं निधुवनं वेश्यासु मूल्येन यत् ॥ २३ ॥
 अस्थानाभिनिवेशिता रतिपतेरौचित्यभङ्गो रते-
 र्वैयर्थ्यं नवयौवनस्य किमपि प्रेम्णः कलङ्काङ्कुरः ।

१. पुरुषाकारो वृषभः. २. 'नातः परमनायुष्य 'परदाराभिमर्षणात्' इति मार्कण्डेयपुराणे
 खपुत्रं प्रति मदालसाया उपदेशः. ३. चतुर्विधासु हस्तिजातिष्वेका जातिः.

सौभाग्यस्य विमानना विगुणता सौन्दर्यसारधियः

शृङ्गारस्य विडम्बना किमपरं वेश्यारताडम्बरः ॥ २४ ॥

कुट्टो यस्या मनोभवस्तरुणिमा येनात्मनो वञ्चित-

स्त्वैस्तेर्यश्च कटाक्षितः परिभवैः साक्षादलक्ष्मीमुखैः ।

युक्तायुक्तविचारणापरिहृतः कामं स कामी किमि-

पण्यस्तीषु नितम्बनामनि महानिम्बे रतिं विन्दति ॥ २५ ॥

शापः कोऽपि महानयं परिणतिर्दुष्कर्मणामीदृशी

दौर्जन्यं परमं विधेरिदमियं साक्षादलक्ष्मीः स्थिरा ।

सौहार्दस्य च विभ्रमस्य च रतेर्भर्तुश्च यूनां तथा

यत्संत्यज्य कुलाङ्गनां बहुमुखो दासीजनः सेव्यते ॥ २६ ॥

संपर्कोऽप्यतिकर्कशः परिचयाभासोऽप्यसंपत्करो

द्वपातोऽप्यवसादतूरपि सकृत्संभाषणं दूषणम् ।

छायापि च्छलनात्मिका परिमलोद्गारोऽपि हालाहलं

वेश्यानां विषयेषु किं पुनरहो सक्तिर्महासाहसम् ॥ २७ ॥

द्रोहो यस्य पिता कलाः किल चतुःषष्टिस्तथा मातरः

प्राणाः सर्वमलीकमर्थहरणं नाम प्रधानव्रतम् ।

विक्रयं निजमङ्गमङ्गमपि चानङ्गः सहायः स्वयं

तस्यानर्धशतात्मकस्य गणिकाव्याधेः किमस्त्यौषधम् ॥ २८ ॥

गृध्री निर्भरमामिषेषु सरषा घोरा मघूनां भरे

व्याघ्री तीक्ष्णनखक्षतेषु भुजगी दंशप्रकारेषु च ।

उत्तानेषु विवर्तनेषु शफरी वित्तच्छले मूषिका

वेश्या कामुकवञ्चनाय भुवने रूपैरनेकैः स्थिता ॥ २९ ॥

साम्राज्यं मधुमांसमत्स्यगिलनं मन्त्री जरत्कुट्टनी

दण्ड्यः सार्धकिराटमनुरधनाः शृङ्गारिणः किंकराः ।

आचारो बहुगालिदानमधमो मित्र धनं जीवितं

वेश्यानां पुरचार.....ध भग्नः प्रियः ॥ ३० ॥

रागीति प्रतिपत्तिमूर्विट इति प्राप्तोऽतिवन्धं पदं

श्लाघार्हो व्यसनीतिहीनकुल इत्यग्र्यः कुटुम्बः स्वयम् ।

मान्यः प्राहत(?) इत्यहो कितव इत्यासश्च किं वाधिकं

सर्वावस्थ इति प्रमाणपुरुषो वेश्याभिरभ्यर्च्यते ॥ ३१ ॥

मांस्पाकोत्कटमद्यगन्धि विहरच्चेटीनटीसंकुलं

यद्वेश्यायतनं भुजंग परया भक्त्या पुरः पश्यसि ।

अत्रास्ते गृहदेवता विदधती दिग्घट्टनं कुट्टनी

यस्याः प्रत्यहमाढ्यकामुकपशुत्रातोपहारैर्वलिः ॥ ३२ ॥

प्रत्यङ्गार्पणचारुचाटुकरणप्रेमोचितप्रार्थना

श्रीवातायनदर्शनादि (?) गणिकालोकस्य धर्मः परः ।

कुट्टन्याः पुनरुत्कटोत्कटमिदं तत्रास्त्यगस्त्यव्रतं

यत्प्राणाहुतिरेकैव सकलै रत्नाकरैः कामिभिः ॥ ३३ ॥

कंदर्पप्रतिभूनिवेशितवलीरेखावलीशोभिते

लीलोदञ्चितबाहुपाशयुगलापातैश्च भोः कामुकाः ।

वेश्यानां विपुले नितम्बफलके शारैः कटाक्षैरितो

यद्वः क्रीडितमत्र दास्यति पुरो दारिद्र्यमेवोत्तरम् ॥ ३४ ॥

शूलेनाद्य मृताहमद्य सरजाः कर्तव्यमद्य व्रतं

त्यागी नास्ति ततोऽधिकोऽपर इति श्लाघा विपक्षस्य च ।

कंचिन्नोत्सहते स राजतनयो जानाति माता ममे-

त्येवं मुग्धभुजंग रूक्षगणिकावाचोऽचिराच्छ्रोष्यसि ॥ ३५ ॥

मालिन्यं प्रकटीकरोति निविडं नैर्गुण्यमातन्वते(ती)

जीर्णस्नेहपरम्परा विदधते पात्रेऽप्यहो दूषणम् ।

वेश्या दीपशिखेव भाति रजनौ रूपभ्रमान्धीकृतो

यत्रायं कुरुते पतङ्गपतनं हाहा भुजंगव्रजः ॥ ३६ ॥

केशाकर्षणकर्मणि व्यवसिता वीर्यं हरन्ती परं

ग्लानिं कामपि तन्वती स्मितमुखी लम्बा च कर्णान्तिके ।

१. एतदपि पद्यं सुभाषितावलावस्ति.

लक्ष्मणं गतिविभ्रमं विदधती यृनां शनैर्निन्दिता .

तारुण्यस्य जनापवाद.....वेद्या च संदृश्यते ॥ ३७ ॥

योऽयं निर्दयदन्तखण्डनकरो बुद्धिप्रयोगैर्हठा-

नीरन्ध्रो भुजयज्ञपीडनविधिः सोल्लासमुत्पादितः ।

तेनेक्षोरिव कामुकस्य सरसस्यादाय सारं परं

वेद्याभिः क्रियते बहिर्यदि परं निष्कासनं शल्कवत् ॥ ३८ ॥

वाग्भिर्भर्त्सनमंशुकादिहरणं संताडनं मुष्टिभिः

किं चान्यद्विपरीतदर्शनमधःकारोऽथ पादाहतिः ।

इत्यादि प्रथमं यदेव सुरतप्रौढोपचारक्रमे

वेद्या पश्यत तत्तदेव कुरुते निर्वासने कामिनाम् ॥ ३९ ॥

यद्भूयः परितुम्बनं यदसकृत्सर्वाङ्गमालिङ्गनं

यत्पर्युत्सुकमीक्षितं सरभसं यच्चाटुकोत्कट(त्कीर्त?)नम् ।

यत्सद्भावकथानकं रहसि यत्तत्किंचिदभ्यर्थनं

वेद्यानां विषवत्तदेव निपुणं चिन्त्यं सदा कामुकैः ॥ ४० ॥

बिम्बोके बकचेष्टितं बहुविधभूविभ्रमेषु भ्रमं

कौटिल्यं नखरक्षतेषु सुरतोपायेषु मायां स्वयम् ।

सीत्कारान्तरसत्यमर्थहरणं सर्वत्र ये जानते

वेद्यानां परमं रहस्यमवनौ ते केऽपि मेधाविनः ॥ ४१ ॥

किंचित्प्राहु(षु)णकागमेन किमपि प्रस्तारविस्तारव-

धात्राचैत्रतिथिक्रमैः किमपि च क्रोधप्रसादोदयैः ।

किंचित्काञ्चनरत्नवस्त्रविषयैर्नानाविधैर्दोहदै-

र्तारण्यर्थविनिर्गमस्य गणिकाः कुर्वन्ति शृङ्गारिणाम् ॥ ४२ ॥

अर्थोपमा पितृलालनं विटघटामेलः प्रियमन्यता

तारुण्यं नगरे स्थितिस्तगलता धीः कामशास्त्रं प्रति ।

संगीत रज्जनं विधुर्मधुमदः स्पर्धा सपत्नैस्तथा

वेद्यानामनुरक्तवित्तहरणे कुर्वन्ति साहायकम् ॥ ४३ ॥

वैदग्धीमवधीरय व्यवहितं कार्यं कलाकौशलं

सौजन्येन गतं किमन्यदफलो राशिर्गुणानामपि ।

यस्मान्न प्रणयेन न प्रणतिभिः प्रेम्णा न न प्रीणनै-

र्न प्राणैरपि ते भुजंग गणिका वित्तं विना तुष्यति ॥ ४४ ॥

दासी नाथ तवाहमेव विभवः सर्वस्त्वदीयः स्थितो

मा मां निर्दय मुञ्च शून्यमखिलं मन्ये जगत्त्वां विना ।

इत्युक्त्वा सहसा भुजंगपुरतो यद्वेश्यया रुधते

भुक्तोच्छिष्टदरिद्रकामिविभवास्ते केवलं तद्विदुः ॥ ४५ ॥

स्वप्ने कामपि संस्मरन्प्रिय मया दृष्टोऽसि तत्ते बला-

देवं मां प्रति सांप्रतं किमुचिता निष्कारणं वञ्चना ।

तज्जागर्मि वरं निशासु यदसौ निद्रापि मे द्रोहिणी-

त्यालपैर्गणिकागणेन न च को विश्वास्यते कामुकः ॥ ४६ ॥

भ्रूमङ्गैरतिभङ्गुरैः कुटिलितप्रान्तैस्तथा कुन्तलैः

सोपेक्षैरिव चक्षुषोः सरलितापाङ्गैश्च भङ्ग्यन्तरैः ।

आत्मीयां चलचित्तवृत्तिरचनां वेश्या वराकी सदा

यूनां दर्शयतीव ते यदि परं मूढा न तज्जानते ॥ ४७ ॥

वक्रोक्त्या प्रथमं निरादरतया पश्चात्ततः केनचि-

द्वातव्यं बहु तत्र यामि भवतां(ताद्) भूयोऽपि नौ संगमः ।

इत्युक्तोऽपि न बुध्यते खलु यदा रागी दरिद्रो जड-

श्चेटीभिर्वहुभाषितैरपि तदा हस्तार्गलैर्वार्यते ॥ ४८ ॥

भूयः कालवशात्तमार्जितधनं दृष्ट्वाथ मद्बल्लभः

स क्रुद्धो गमितस्त्वयेति कलहो मात्रा समं जायते ।

कृत्वा तं प्रति च व्रतादि विरहं स्वं नाटयित्वा तत-

स्तस्मिन्मित्रमुखेन संधिरपरो वेश्याभिरुत्पाद्यते ॥ ४९ ॥

प्रौढ प्राणद कान्त नाथ सुभगोदार प्रिय त्वां विनां

किं वित्तेन गृहेण किं किममुभिर्ह्योऽपीति यो भाषितः ।

तस्यैवाद्य निराश दुर्भग पशो निर्लेज गच्छाधुना

धिवत्यां निर्धनचङ्गमित्यपवदन्हीतो न वैश्याजनः ॥ ५० ॥

केचिद्घृतकरा भवन्ति कतिचिद्दिक्षानराः किंकराः

केचित्कर्मकराः परे धनवतां श्लाघाकराः केचन ।

स्कन्धासक्तपटचरा घ(अ)नुचरा शोकादकिंचित्करा-

स्तेऽमी कामिवराः पुरा समभवन्वेश्यासु ये गोचराः ॥ ५१ ॥

वेश्याभिर्विवशीकृतः कुपुरुषः संजायते दुर्गतो

दौर्गत्येन दुरोदरे निपतितः स्वं हारयत्येव सः ।

रुद्धो घृतकरैः करोति विधुरधौर्यं ततस्तत्करो

वध्यः स्यान्नृपतेरहो नु विषयासक्तेर्दुरन्ता गतिः ॥ ५२ ॥

आजीवः कपटानुरागकलया दोषो न दुःशीलता

वैधव्यं न च बाधते सदसतोः संभावना व्यत्यायात् ।

यत्किंचित्करणे परस्वहरणे व्रीडा न पीडाकरी

नो वा राजभयं च ही वत सुखं जीवन्ति वारस्तियः ॥ ५३ ॥

स्तीति प्रीतिकरं पुरः परिणतौ हालाहलं केवलं

सर्वस्य व्यसनं किलैतदधिकं तत्रापि वेश्येति च ।

प्राधान्येन ततस्तदेव कथितं यत्तत्प्रसङ्गेन च

व्याख्यातं गुणदोषजातमुचितं चिन्त्यं तदप्यादरात् ॥ ५४ ॥

चेतःश्रापदवागुरा दशगुणस्फारस्सरोद्भामरा

वार्तव्यावधयः (?) समुद्रलहरीपूरैरिवोत्पादिताः ।

नापि स्वान्यसमर्पणेन न सखे सख्या (?) विरोधेन वा

गूढान्तर्मुखसाहसव्यतिकरा रक्ष्याः परं योषितः ॥ ५५ ॥

भस्मस्नानमहाव्रतं कतिपयश्रीअष्टसंभावितं

सर्वापहवहस्तलाघवकलाकूटाक्षशिक्षात्मकम् ।

प्रत्याशापुनरुक्तहारणजगद्गोहं विवादास्पदं

दारिद्र्यस्य निमग्नं किमपरं धिग्घृतलीलायितम् ॥ ५६ ॥

हिंसानिर्नृणकर्मभूः प्रतिपदानेकपमादभ्यु-
 रत्यापारपुरंभरा प्रतिकृता शान्तिर्जनन्यैः शभिः ।
 शून्यारण्यराक्षप्रवाराभिरायागमगिन्यागुणा
 कागक्रेजकलानभिर्मतिगतां सेव्या मृगव्यापि किम् ॥ ५३ ॥
 शौनानारविचारनायमसिलकार्याहिताचार्यकं
 तत्तद्गोप्यरहस्यमग्रभिदुरं निनैशमणोत्तमः ।
 यत्तद्गदकलिप्रमादनिविधोन्मादैः पिशाचापितं
 मयं मूर्तममेज्यमेतदितरादन्यस्य कस्य प्रियम् ॥ ५४ ॥
 उल्कापातराहोदरं सहचरं नैदावशब्जशामरु-
 जशम्पानां हरकण्ठलालितगरद्रोणीकुटुम्बीकृतम् ।
 जिह्वाभे करपत्रमित्रमनिशं तत्कर्कशं दुर्बलं
 यस्यास्ते वद केद्वदः कथमहो सोऽपि त्वयं जीवति ॥ ५५ ॥
 चण्डं दण्डमकाण्ड एव कलयन्राजा प्रजानां यमः
 कुर्वन्दुर्व्ययमर्थदूषणरुचिः स्वस्यैव स द्रोहकृत् ।
 सौम्यः सौम्यकरोऽतिविश्वनयनानन्दोऽभिनन्द्यः सतां
 सश्रीकः कमलाकरश्च सुपमां कां कामहो नार्हति ॥ ६० ॥
 संसारस्य महेश्वरो दिनपतिर्ध्वान्तस्य वैद्यो रुजां
 प्रायश्चित्तमघस्य शान्त्रमपरिज्ञानस्य तोयं तृपः ।
 सिद्धाज्ञा गरलस्य तीर्थसरणं वृद्धत्ववैकृत्ययोः ।
 सप्ताङ्गव्यसनावलेः प्रशमनोपायश्च शिक्षा सताम् ॥ ६१ ॥
 ॐकारः साहसानां निजगुणनिपुणप्रत्यवेक्षा सुखानां
 कादाचित्कः प्रयोगः सकलपरिचयोपाधिवैदग्ध्यबन्धुः ।
 कष्टानामन्त्यकाष्ठा धनरसिकवणिग्लोकयात्राप्रसङ्गो
 जीवज्जन्मान्तरं चेत्यलमतिबहुना स्वस्ति देशान्तराय ॥ ६२ ॥
 यद्यप्यस्ति श्विस्तराद्भुतकथाभूयिष्ठनानाविध-
 व्याख्यायां निरवद्यहृद्यचरितोदारं च देशान्तरम् ।

संख्यामतीतमसिद्धिर्लभमत्र तेन
 मन्त्रागच्छे कुमुमनापमहानिधानम् ॥ २ ॥
 उद्दीप्यते तव हृदि सरजातवेदा
 वक्षोरुहपतिहृतोऽथ तदुत्थभूगः ।
 जानामि रोमलतिकापद्मीमवाप्य
 नाभीगभीरवितरं प्रविशन्निलीनः ॥ ३ ॥
 वक्षोरुहक्षितिभृता मिलितैकभागां
 रोमानर्त्तां भुजगराजवधूं विधाय ।
 दर्वीकरज्यगिरिनापजितामरारि-
 रूद्रोपमेयमसमागुग्ममातनोपि ॥ ४ ॥
 नाभीसमाश्रयिण उज्ज्वलदीप्रमूर्ते-
 ह्यराग्रगुम्फितमहामणिदीपकस्य ।
 उद्धतवरी विलसदङ्गनमञ्जरीव
 राजीवगात्रि तव राजति रोमराजी ॥ ५ ॥
 वक्षोरुहौ कविवरैस्ताव तर्कितौ यौ
 स्तम्भेरमप्रवरकुम्भतया वरोह ।
 तन्निर्गलन्मदजलौघतया ध्रुवं तै
 रोमालिरूपमपि निहृतदेश्यमेव ॥ ६ ॥
 नाभीहृदे निपततां जनमानसानां
 नैवाभविष्यदित उद्धरणं कदाचित् ।
 रज्जुर्हि रोमलतिकाव्यपदेशभाजी
 वक्षोजशैलनियता यदि नाभविष्यत् ॥ ७ ॥
 नाभीमुपेत्य सरसीं तव रोमवीथी-
 स्तम्भं ततो दुरधिरोहतरं निस्त्राय ।
 वक्षोजवप्रममुबोधमुखं मनोभू-
 र्यग्रीकृतः सततमुग्रभियाधिशेते ॥ ८ ॥

चैलावनौ लवणिमाशृतसागरस्य

तालीलता तव विराजति रोगलेखा ।

तस्याः पयोधरमयेन फलद्वयेन

माघन्ति नेत्रविषयीभवतापि लोकाः ॥ ९ ॥

अत्युन्नतस्तनमहीरुहदुर्गवासो

भर्गाश्रिया मकरकेतन आवताक्षि ।

रोगालिरज्जुमिलिताग्रफहाररत्न-

कुम्भं निरस्य रसमिच्छति नाभिकूपात् ॥ १० ॥

वृद्धेर्निदानमिह पुष्पशरासनस्य

वामोरु ते स्तनमयो नववामदेवः ।

यस्मिन्कुरङ्गमदपङ्कवशात्कलिन्द-

कन्या स्थिता पतति रोमलताछलेन ॥ ११ ॥

लेहातिरेकस्ततज्ज्वलितासमेपु-

दीपेन यत्स्तनतलेऽञ्जनमाविरासीत् ।

मन्ये तदेव चिरकालभवद्गुरुत्वं

तस्मात्पतद्ब्रूदति रोमलतेति लोकः ॥ १२ ॥

आकाशमाश्रितवतीमवलोकमाना

तोतत्वर्ती दुहितरं दुहिनाचलस्य ।

मन्ये कलिन्दतनयापि तवावलम्ब-

माशिश्रिये सुतनु रोमलतामिषेण ॥ १३ ॥

शृङ्गारनामकरसान्वितनीलवर्णः

किं पारमार्थिक इतीव मनोभवेन ।

क्षिप्तः परीक्षितुमयं नलिनाक्षि मध्य-

ज्योति स्फुरत्यह रोमलतेति चित्ते ॥ १४ ॥

अपान्तक दुहितरुत्तिमन्तिधाना-

क्षिप्तः पारमार्थिक इतीव मनोभवेन ।

अन्तर्भूतं मधु कुचाम्बुजकोरकाभ्यां
 निश्च्योतदन्तरवगच्छति रोमवल्लीम् ॥ १५ ॥
 त्वन्मध्यमं गगनमित्यविवादमेव
 वक्षोजकाञ्चनसरोजरुचास्य भागः ।
 पिङ्गीकृतो ह्युभयतोऽखिलदिङ्मुखत्वा-
 द्रोमालिरित्यविकृतः पुनरस्य योऽञ्शः ॥ १६ ॥
 नूनं पयोधरयुगं तव तन्वि देह-
 व्यूहं बहत्यविहतं यत एतदेव ।
 रोमावलीपदमुपैति गभीरनाभी-
 पद्माकरान्नवसमुद्यतमेचकत्वम् ॥ १७ ॥
 त्वन्मध्यमं प्रियतमे वियता समानं
 मन्दाकिनीव समुदञ्चति हारवल्ली ।
 पीयूषभानुरिव नायकरम्यरत्नं
 रोमावली तनुवलाहकवीथिकेव ॥ १८ ॥
 सारङ्गिकामदनिपद्वरसंप्ररोह-
 नीलत्वयोस्तव पयोधरयोरतीव ।
 संघट्टनादिव परस्परमेकखण्डो
 रोमावलीपदमुपेत्य पपात मन्ये ॥ १९ ॥
 मुक्तालिलोहितकमालिकयोर्द्विभाग-
 संलग्नयोर्ललितरोमलतेयमन्तः ।
 संगम्य शीतकिरणामृत(१)दीधितिभ्यां
 सिंहीसुतः कवलतामिव नीयमानः ॥ २० ॥
 त्वन्मध्यमाम्बरतलादहितुल्यरूपो
 रोमावलीमयविधुंतुद एष सुभ्रु ।
 लिप्सुर्मुखेन्दुमिव जिग्रसिपासमेतः
 प्रोद्यत्तननक्षितिधरान्वयतो निरुद्धः ॥ २१ ॥

रोमालिधूमलतिकाकुचगर्वतेन

नाभीहृदेन च समं व्यतिगङ्गमेति ॥ २८ ॥

स्वज्ञानजन्यदहनानुमितौ विशङ्कं

धूमोऽपि याति विण्यत्वमितीव वक्तुम् ।

नूनं व्यधत्त हृदये तव रोमराजि-

व्याजेन धूमवितर्ति विभिरुद्विवादाम् ॥ २९ ॥

एकार्थवाचकमिदं दहनासमेपु-

शब्दद्वयं नियतमाकलयामि कान्ते ।

धूमेन रोमलतिकाव्यपदेशभाजा

स्यादन्यथा तदनुमाप्रमितिः कथं वा ॥ ३० ॥

कामोपजीवकमिमं मुखरेवतीश-

मासेवितुं तपनजासरिदुद्गतेव ।

तद्गीत्युदीतकृशता तव रोमराजी

निर्माति मुक्तवलिरूपक्रजुप्रवाहा ॥ ३१ ॥

सर्वाङ्गसंचरणतः समनन्तरं य-

धूनां दृशस्तनमहीधरमध्यरुक्षन् ।

मन्ये ततो निपतनं समुपेयुपीणां

तासां विभाति पदवी तव रोमवीथी ॥ ३२ ॥

रत्नावलीविविधकान्तिकदम्बकेन

चापं पयोधरयुगे तव निर्मितं यत् ।

कामस्य रुद्रविजयाय तदीयमौर्वी-

लेखेव रोमलतिका दयिते चकास्ति ॥ ३३ ॥

त्वच्चेतसि स्थितवतो मकरध्वजस्य

संरक्षणाय दनुजद्विषता निदिष्टम् ।

स्वाश्मच्छलेन गरुडं समवेक्ष्य रोम-

श्रेणीमिपास्तनभवाहिरपागमत्किम् ॥ ३४ ॥

रोमावली नरकतोषिणरेखिकेयं

नीनारविन्दमुपमाक्षि समुज्जिहीते ।

केनान्यथा कुमुमवाणभुजंगदण्डं

चेतः समुच्छसिति दृग्गतया तयापि ॥ ३५ ॥

उद्दाममन्मथविकारविमोहगाढ-

ध्वान्तच्छटा सुतनु संक्रमणस्वभावा ।

रोमावली तव कुतोऽपरधा युवाक्ष्णां

तद्दर्शनात्तिमिरिता हरितो भवन्ति ॥ ३६ ॥

त्यानन्तरोन्नतपयोधरमण्डलेन

ग्रीष्मेण यौवनमयेन महोष्मभाजा ।

नीता शिशुत्वरजनी कशिमानमेषा

नूनं चकास्ति तव रोमलताछलेन ॥ ३७ ॥

जागर्ति मानसगतो रस उज्ज्वलो यः

स्वाधिक्यतः स किल मातुमिहासमर्थः ।

वक्षोजभूमिधरसंधिपथेन मन्ये

वामाक्षि ते वहति रोमलतापदेशात् ॥ ३८ ॥

वाल्यं दशाननमिवास्तमितं विधातुं

रोम्णामियं ततिरिति व्यपदिश्य शङ्के ।

लावण्यवारिनिधिमुत्तरितुं रतीश-

रामेण सेतुरिह चारुतरो न्यवन्धि ॥ ३९ ॥

पीयूषदीधितितया जनितप्रसङ्गो

योऽङ्गो मुखेन तव तन्वि तिरस्कृतोऽभूत् ।

मन्ये स एव कुचशैलनिपातमिन्नो

विज्ञायते जगति रोमलतेति लोकैः ॥ ४० ॥

वक्षोजपर्वतनटीषु कृताटनानां

तार्भावरः समवगाहितुमुन्मुकानाम् ।

यूनां मनोमदकलद्रिपनायकानां
 वन्धाय रोगलतिका तव शृङ्खलेव ॥ ४१ ॥
 एषा वशीकरणसिद्धमहाज्ञानस्य
 रेखा व्यधायि तव रोगलता स्मरेण ।
 नेत्रेन्द्रियाणि जगतां सति यत्प्रयोगे
 नालं भवन्ति विषयान्तरसंगमाय ॥ ४२ ॥
 तारुण्यधर्मसमये तव देहभूमौ
 संचारिणां युवकदम्बकलोचनानाम् ।
 विश्रामकाम इव कामिनि काम आधा-
 नाभीप्रहिं कुचघटौ कचराजिरज्जुम् ॥ ४३ ॥
 अभ्युद्गता तव पयोधरमध्यदेशा-
 द्विद्योतते तडिदिवाहह रोमराजी ।
 यूनां विवेकधृतिमुख्यगुणक्षयस्य
 संसूचनाय सुतनूदितमेचकत्वा ॥ ४४ ॥
 रोमावली तव नवीनपयोदवीथि-
 रैरावतः किमु पयोधर एतदूर्ध्वम् ।
 यस्यां विभाति नवमौक्तिकहारवल्ली-
 निःस्पन्दमन्दगतिका विसकण्ठिकेव ॥ ४५ ॥
 आरामताजुपि मनोजनुपो भवत्यां
 वाणी कुहूरुतरुतं युवता निदाघः ।
 रोमावली घनलता वदनं सुधांशु-
 र्हासो हिमं करयुगं मृदुलं शिरीषम् ॥ ४६ ॥
 काले महातरुणताजनितान्धकारे
 त्वन्मानसालयमनङ्गमभिब्रजन्ती ।
 नीलं निचोलमुपगृह्य कृशाङ्गयष्टी
 रोमावली रतिरिव प्रविविक्षुरन्तः ॥ ४७ ॥

यक्षोजसौन्दर्यसुरं सगदाप्य बाल-

तीक्ष्णमूर्तौ रमहरेऽन्तगुपप्रयाति ।

नञ्जोयत्नोहितकरश्मिगिरिजिहीते

रोमालिरुद्रसति सुभु तमोलतेव ॥ ४८ ॥

या तस्य पूजनविधौ हरिणीमदस्य

धाता त्वया प्रियतमे प्रथमं व्यतारि ।

सैव त्वदीयहृदये कृतसंनियातं

रोमालिरीक्ष्यत उपसितमीनकेतुम् ॥ ४९ ॥

निर्जङ्गुपी कुचतटात्तव रोमराजी

नाभीमुखं प्रविशती नितरां चकास्ति ।

चानीकराम्बुजगुलुच्छमुपेक्ष्य फुह-

गन्भोरुहं मधुतृपा भमरावलीव ॥ ५० ॥

लोकत्रयं वशयितुं कुसुमायुधस्य

तारुण्यमभ्युदयते दहनीयमस्तम् ।

तस्यैव संभवविबोधनक्रोविदेयं

रोमावली स्फुरति धूमलता कृशाङ्गि ॥ ५१ ॥

प्रीत्यै प्रसूनधनुषो नवयौवनेन

नाभीसरोवरमिवोत्सृजतोच्छ्रिता ते ।

तत्संनिधौ नुरुचिरासितवैजयन्ती

रोमावलीति वरवर्णिनि वर्णयन्ति ॥ ५२ ॥

वक्षोरुहात्मकहिरण्यमहीधरोऽयं

विभ्राजते स्मरधनुर्भुवि दञ्जभावम् ।

वक्षोः केशो मुखश्चामपरः प्रकाशो

रोमावलीवतममल परलो विभानि ॥ ५३ ॥

वक्षोः केशो नितरां धृतचन्दनोऽयं

वक्षोः केशोऽपि मलयो हृदयवर्णा ते ।

लङ्का नखक्षतपलाशवती यतोऽत्र
 रोमावली रजनिरस्ति सदैकरूपा ॥ ५४ ॥
 वक्षोजहाटकगिरीन्द्रतटस्थनील-
 जम्बूफलसुतरसोत्करनिर्मितेयम् ।
 स्रोतस्वती वहति रोमलता त्वदीया
 यस्याः सुवर्णघटितोभयभागभूमिः ॥ ५५ ॥
 तारुण्यपावकभवा कचराजिधूम-
 वीथी विराजति मृगाक्षि विलक्षणैव ।
 या गोलकेन सह संगममप्यनाप्ता
 दृष्टैव दृष्टिविकृतिं वितनोति यूनाम् ॥ ५६ ॥
 मन्दाकिनीं कनकभूमिधरप्रपात-
 निष्पातिनीं समवलोक्य तदीर्ष्ययेव ।
 मन्ये कलिन्दतनया तव रोमराजि-
 व्याजेन सुष्ठु कुचवप्रतटात्प्रपात ॥ ५७ ॥
 तन्वि त्वदीयहृदये परमाधिराज्यं
 नेतुं मनोभवमशेषजगत्सु नूनम् ।
 वक्षोरुहौ कनकजावभिषेककुम्भौ
 रोमालिहारलतिके चमरेऽसिताच्छे ॥ ५८ ॥
 आवासधाम्नि हृदये तव मन्मथस्य
 कुम्भौ सुवर्णघटितौ निहितौ स्तनौ किम् ।
 मन्ये तयोर्निपतनप्रतिकारहेतो
 रोमालिरक्रियत मारकतीव यष्टिः ॥ ५९ ॥
 रोपान्धकारनिकरो दयितं प्रति प्रा-
 ग्वामाक्षि ते हृदय एव तिरोहितोऽभूत् ।
 मन्ये स एव तव रोमलनामिषेण
 प्रादुर्बभूव चिरमंभृतिभूतभृमा ॥ ६० ॥

यूनां वियोगदहनाहितदाहभाजा-
 भुञ्जासनेन य उपाजि मनोभवेन ।
 मन्ये सुदुष्कृतभरो हृदये स्थितं त-
 मन्वेतुमावसति रोमलताच्छलेन ॥ ६१ ॥
 यावन्ति जाग्रति पुरा हृदये त्वदीये
 धीजानि चन्द्रमुखि कामकलाविकृत्याः ।
 तान्येव हाररससेकवशेन रोम-
 राजीमिपात्सकलमङ्कुरितानि मन्ये ॥ ६२ ॥
 वासाय पुष्पधनुषो हृदयं तवेदं
 साधु प्रसाधयितुमागतवद्युवत्वम् ।
 रोमालिकैतवत आयतनीलसूत्र-
 लेखां विभागजननीमिव तन्वि चक्रे ॥ ६३ ॥
 त्वन्मानसे निवसता कुसुमायुधेन
 मायासु शम्बरमहासुरतो युधेन ।
 व्यामोहनाय दहनालिकलोचनस्य
 रोमावली तिमिरवीथिरिव व्यकासि ॥ ६४ ॥
 हारस्तवैष मकरध्वजपालनाय
 संकर्षणोऽतिविशदो हृदि नित्यमास्ते ।
 प्रत्यग्रमेघदलमेचककान्तिरेषा
 रोमावली बृहतिकालतिका तदीया ॥ ६५ ॥
 तारुण्यतीक्ष्णरुचिना तव कामकेली-
 मोहान्धकारमखिलं निरकासि चित्तात् ।
 यन्मत्तकाशिनि हठेन तदेव रोम-
 राजीति नृनमिह गोचरयन्ति लोकाः ॥ ६६ ॥
 येन व्यधायि जनकेन पुरास्य दाहो
 भावेक्षणे निवसना पुरनूदनस्य ।

तस्य त्वदीयहृदये वसता सरेण

धूमस्य रोमलतिकेति कृतो ग्रहः किम् ॥ ६७ ॥

आलम्ब्य ते स्तनमहीधरमच्छहारं

मन्दाकिनीरुचिरमुग्रजिगीषयेव ।

रोमावलीमिपसमुन्नतधूमलेखा-

मिन्दीवराक्षि पिवतीव रतेरधीशः ॥ ६८ ॥

तारुण्यशक्तिजनुषा कृतभारतार्ह-

व्यासेन ते स्तनयुगेन मृगीमदाभाम् ।

मत्सीं ग्रहीतुमनसा निरमायि नूनं

नीहारवीथिरिह रोमलतापदेन ॥ ६९ ॥

वक्त्रेन्दुकान्तिनिकरैः कुचचक्रवाक-

युगमस्य यन्न समुदञ्चति विप्रलम्भः ।

रोमावलीतिमिरलौहितिकार्कयोश्च

वासो यदेष मदनस्य नवीनसर्गः ॥ ७० ॥

संकेतभूः प्रियतमे हृदयं त्वदीयं

नूनं विहर्तुमनसो रतिकामयोः किम् ।

यस्मिन्विभाति विशदत्रिवलीतटिन्यां

रोमावलीमयनवीनतमालवल्ली ॥ ७१ ॥

अद्यापि रुद्रनयनानलदाहजन्यां

वर्हीं रुजं वहति सुन्दरि पुष्पधन्वा ।

एतत्सुहृत्तरुणिमा तव हृत्स्थितेऽसि-

त्रोमालिशैवललतां निदधाति यस्मात् ॥ ७२ ॥

रोमावलीलवणिमामृतदीर्घिकायां

शैवालवल्लरिरुदेति विशङ्कमेषा ।

नाशिष्यतां कथममुं कुचचक्रवाकौ

ध्वान्तभ्रमो यदि तयोद्देदि नाभ्युदेष्यत ॥ ७३ ॥

रोगावली भरकत्तोपल्कोमलेनं

येवालतः कथमिवाभ्युपयातु भेदम् ।

सद्गोचरीकरणमात्रत उत्पलाक्षि

गृह्णीति काशुक्लजनेक्षणगीनसंघः ॥ ७४ ॥

शुद्धेन्द्रनीलघटितध्वजयष्टिरेषा

रोमावली निजगतीजयकृत्स्नारस्य ।

यस्या विभाति शिखरे कुचसंश्रयोऽयं

सत्यमभङ्गिनिषतो मकरः सुनेने ॥ ७५ ॥

त्वन्मानसे निवसता मकरध्वजेन

संतर्क्य साध्वसमलीकविलोचनोत्थम् ।

त्वप्रत्यनीकविनिरोधनहेतुसिद्ध-

मग्नाक्षरालिरिव रोमलता व्यलेखि ॥ ७६ ॥

वाचा कुहूरुतरुतोपमया प्रिये ते

शुभाहया निजमनेहसमन्तरेण ।

वक्तामृतश्रुतिभिर्या समुपस्थितेयं

रोमालिख्यककुहूः कुचपर्वताधः ॥ ७७ ॥

विद्यामधीत्य तत एव हतं तमेव

कानेन शम्बरमहादित्तजं निरीक्ष्य ।

रोमावलीपदमुपेत्य विधुंतुदोऽनुं

त्यन्मानसस्यमभियुक्त इवोत्पलाक्षि ॥ ७८ ॥

वैरानुषन्धनविधेविंधुरावधित्व-

मालोक्य पुष्पधनुषा सुकुमारगात्रि ।

सुद्रायिभालनयनानिलवारिणाय
 भोगनिर्वाहकस्य वि

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७९ ॥

नन्तं पश्यन् वरगात्रि स्रधामय

1. $\frac{1}{2} \frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} \frac{d^2}{dt^2} \right)$

भगवत् तस्य कलिका इव हार्यमुक्ता-

स्तुता-लङ्घनं तव रोमन्तर्नि मये ॥ ८० ॥

वदिने वादमुपगच्छति वदिने-

त्वेन विमान्य मदसौज्यं वदितां नु ।

यस्मात्तदीयवस्तौ हृदये शरीरे

रोमालिभूतसलिलमसति प्रकामम् ॥ ८१ ॥

नामेशणे तव मुखेन सुभाकरेण

द्वेयानिगूढं विभिरनकरे प्रसन्न ।

क्षिप्त्वा कुनक्षिनिभरादथ रोमलेष्वा-

व्याजेन नागिनिगरे किमु संन्यवेशि ॥ ८२ ॥

भूयो रसं तव पगोभरमण्डलेऽग्नि-

नूनां मनःसु परिनिर्पति निविशामम् ।

दर्शकरी मृतनु रोमलताशरूपा

नूनं प्रवेष्टुमभिताहति नागिरोकम् ॥ ८३ ॥

स्फूर्जत्पुरत्रयविरोधिललाटनेत्र-

ज्वालोदितज्वरमनङ्गमगुं हृदिस्थम् ।

सेक्तुं हलायुधधियेव कलिन्दकन्या

रोमावलीत्वमुपगम्य किलोपतस्थे ॥ ८४ ॥

वक्षोरुहौ वरसुवर्णसरोजमुच्छौ

मुक्तावली पुनरखण्डिततण्डुलाली ।

दीपोऽतिदीप्ततरलः स्वरपूजनाय

रोमावली लघुजधूमलता कृशाङ्गि ॥ ८५ ॥

भ्रूल्लिकार्मुकमथाञ्जनवीथिमौर्वी

लब्ध्वा कटाक्षविशिखांस्तव काम औञ्जत् ।

ज्यां रोमराजिरिति चापमथावतंम

इत्याशुगान्कवरिकामुमना इतीव ॥ ८६ ॥

गगनादयोऽप्यतिवशंवदितेन्द्रिया ये
 नेतोशुवा वशमनायिषतात्मनः प्राक् ।
 तेषामिह स्फुटतरा अवशःप्ररोहा
 व्यक्तास्त्वदीयाहृदि रोमलतामिषेण ॥ ८७ ॥
 हुत्वा युवत्वदहने रतिजीवितेश-
 कापालिकेन मदिराक्षि मनांसि यूनाम् ।
 निजैतुमुग्रमिव रोमलताकृपाणी
 सिद्धेन साधु विधिना विदधे विधेया ॥ ८८ ॥
 कामेन ते हृदयसीमि निवासभाजा
 संप्रेक्ष्य संनिहितमीशमुरोजरूपम् ।
 तं विध्यता नखरजन्यपदार्धचन्द्रै-
 मौर्वी परेव निहिता तव रोमलेखा ॥ ८९ ॥
 अन्तर्निवासमुपयातवतः स्वरस्य
 द्वारे यथा हृदि विराजदुरोजकुम्भे ।
 दौवारिकीव हृदि ते नवयौवनश्री-
 स्तनीलयष्टिरिव रोमलता विभाति ॥ ९० ॥
 भीत्या भवस्य भजता न परिस्फुटत्व-
 मध्यक्षतामखिलमेव निनीयता च ।
 कामेन ते हृदि गतेन वरोरु रोम-
 राजीमिषेण निहिता किल काचलेखा ॥ ९१ ॥
 कर्णान्तकर्षणभरादवनम्यमाना-
 द्वाणासनात्सुतनु पुष्पशरासनस्य ।
 या श्र्योतनेऽच्युततरा मकरन्दवीधी
 तामेव रोमलतिकां ब्रुवते जगन्ति ॥ ९२ ॥
 दृग्गन्तानि हृदयानि सुभेदभिना-
 न्याशोक्य तानि पुनरेकगतानि कर्तुम् ।

आकर्षणाञ्जनततिः किमु रोमवल्ली-
 कामेन ते व्यरचि जेतुमखेदितेन ॥ ९३ ॥
 अभ्युच्छिद्रतं किमपि यौवनसेवकेन
 मुक्तावलीद्वितयचामरमन्तरेण ।
 रोमावली हृदयगस्य मनोभवस्य
 मायूरमातपपिधानमिवावभाति ॥ ९४ ॥
 वक्षोजकाञ्चनमहीभृति यन्नखाङ्क-
 रूपः समुद्रममुपागमदर्धचन्द्रः ।
 तत्रास्ति कारणमियं तव रोमराजि-
 रूपा यदर्धरजनी नवनीरजाक्षि ॥ ९५ ॥
 ईशानभालनयनानलदाहभाजो
 मीनध्वजस्य परितापनिवारणाय ।
 सज्जीकृतेव नसितोत्पलपत्रशय्या
 रोम्णामियं तव लता बलवद्विभाति ॥ ९६ ॥
 धूमोर्ध्वगत्यनुमिताद्विरहाद्गरिम्ण-
 स्तत्पार्थिवत्वविषये विमर्ति विहन्तुम् ।
 किं तावकीनहृदि मन्मथबहिष्कृतो
 बाले व्यधायि विधिना पतयालुरेषः ॥ ९७ ॥
 धूम्याटभावमुपविभ्रति नूनमत्र
 यूनां मनांसि नलिनायतलोचनान्ते ।
 यन्मन्मथेन निरमीयत रोमराजि-
 धूमावली खलु वशीकरणाय तेषाम् ॥ ९८ ॥
 त्वन्मानसे निवसता शषकेतनेन
 सार्धं रतेरतितरां विहतिं चरन्त्या ।
 तालच्छिदेव वरवर्णिनि कर्णदेशा-
 द्विसंसिनी स्फुरति ते हृदि रोमराजी ॥ ९९ ॥

उज्जृम्भमाणनवगौवनधर्मकाल-
 विस्तारभृद्नशिरीषरजश्छटेव ।
 यूनां मनांसि नितरामुपलोभयन्ती
 रोमालिरन्तरतिसंमदमातनोति ॥ १०० ॥
 सूरीन्द्रमौलिमुकुटामलरत्नदीप-
 लक्ष्मीधराख्यबुधवर्यतनुद्भवेन ।
 विश्वेश्वरेण हृदयालुहृदां मदाय
 रोमावलीशतकमेतदकारि चारु ॥ १०१ ॥
 इति पार्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं रोमावलीशतकम् ।

वेदान्ताचार्यश्रीवेङ्कटनाथप्रणीता सुभाषितनीवी ।

अनिपुणपद्मतिः ।

प्रथमसुजनाय पुंसे मल्लमपि प्रथमदुर्जनाय नमः ।
 सर्वं हतः कृतं यौ सकृदुपकारापकाराभ्याम् ॥ १ ॥
 प्रमितिपरिष्कृतिमुद्रा सहृदयहृदयैः समर्पिता कविभिः ।
 भवति सुभाषितनीवी परगुणचौरैरहार्यार्था ॥ २ ॥
 पश्यति परेषु दोषानसतोऽपि जनः सतोऽपि नैव गुणान् ।
 विपरीतमिदं स्वस्मिन्महिमा मोहाञ्जनस्यैषः ॥ ३ ॥
 यत्र पयः प्रभृति स्वं भुक्त्वा सत्यानुपक्तधीश्वरः ।
 पशुष्टुचिगणे तस्मिन्नपि नाम यशोदया वृत्तम् ॥ ४ ॥

१. 'विस्तारिवर्धन' क. २. अयं वेदान्ताचार्यः सिन्धुवादीयत्रयोदशशतकोत्तरार्ध
 आसीद्द्विविधदेशे. अधिकारसंग्रह-तत्त्वनुक्ताकलाप-न्यायसिद्धाञ्जन-पादुकासहस्र-यदु-
 वंशादिपञ्चकाव्य-रहस्यत्रयसार-संकल्पसूर्योदयाद्या एतत्प्रणीता बहवो ग्रन्थाः समुपल-
 भ्यन्ते. अस्याः सुभाषितनीव्या एकं द्विविधलिपिमुद्रितं पुस्तकमुपलब्धम्. तत्प्रतिरूपकं च
 सांप्रतं जयपुरमलङ्काराणां द्विविधनरसिहाचार्याणां साहाय्येन विहितम्. कवेर्देशकाला-
 लिङ्गं च तैरेव दर्शितम्.

हरिकस्तुभ्यं देवं नामगणीनां परमिषिन् लक्ष्मणः ।
 त्रिणेन पाचजन्यं पीत्वा परमस्मिपत्यतु कम् ॥ ५ ॥
 स्तष्टिकरमानुज्या स पुन गन्धवति सर्वमाशोपम् ।
 तदपि न तननाश्या तद्भाषितु वा भवत्यान्या ॥ ६ ॥
 राक्षसिरोषिजनन्धेः सविषे संजातदम्परे जटारम् ।
 पदसन्ति पापजननः शुक्तिमुलैर्गीकिकस्तानैः ॥ ७ ॥
 पतिपञ्चामदष्टिः क्षान इव कथि समुत्पतोऽप्यनिकम् ।
 पतनमभिगम्य समये पदिगारासानदो भवति ॥ ८ ॥
 बद्ध निरभयपकारान्मुस्या दुरितं प्रकाश्य निरवति न ।
 मुददि विविताहितं य.....अ प्रत्यपकरोति न तत् ॥ ९ ॥
 एभान्दहन्ति शान्तान्येभ्यः शिष्योत्तरशितवर्गिनः ।
 अगणितनिजप्रकाशैः किमाश्रयाशैरनास्यमिद ॥ १० ॥

नयदलपुटे कल्प्या यस्य प्रभोरपि कल्पधी-

नेटपरिवृद्धो यस्यापस्त्राच्छ्रमं शमयिष्यति ।

वटविटपिनस्तास्याङ्गुराननुत्कटपट्टवा-

न्त्यपुटचटसापेशी भिक्षुः प्रतिक्षणमोक्षते ॥ ११ ॥

निरवधिगुणप्राप्ते रामे निरागति वागसि-

स्फुरणमुपितालोका लोका वदन्ति सदन्तिके ।

वरतनुद्वर्ति वालिद्रोहं मनागपि सर्पणं

परिमितगुणे स्पष्टावधे मुधा किमुदासते ॥ १२ ॥

इत्यनिपुणपद्धतिः प्रथमा ।

अथ दसपद्धतिः ।

तदेव गृह्यतां नाम च्छागमण्डूकरासभैः ।

तिसृणां तपवता हन्त मूर्तीनां किमिहागतम् ॥ १ ॥

अण्डजाः पुण्डरीकेषु समुद्रेषु जनार्दनाः ।

नीलकण्ठाश्च शैलेषु निवसन्ति न तेन ते ॥ २ ॥

कामं निवृत्तु संस्तानं कश्चिद्रूपं च भावतः ।
 अभित्तिविदितालम्बमालोकं विलिखेत्कथम् ॥ ३ ॥
 अपि सत्पथनिष्ठानामाशाः पूरयितामपि ।
 जगस्त्यवृत्तिर्मेघानां हन्त मालिन्यकारणम् ॥ ४ ॥
 अस्तु तावदगस्त्यस्य जहोर्महिमनिहवः ।
 का कथा तस्य बालस्य विश्वग्रासेऽप्यवृष्यतः ॥ ५ ॥
 दष्टसारङ्गयूथोऽपि दंष्ट्रानखरवानपि ।
 भूभृत्कटकसंस्तोऽपि सारमेयो न सिंहति ॥ ६ ॥
 सत्पथे छादयन्मित्रमपि व्यालस्तमोमयः ।
 अतीतपर्वा जगतामदृश्यः सहसा भवेत् ॥ ७ ॥
 धुर्याणामपि सत्कार्यगुणशालिविमदिनाम् ।
 अनागमविदां युक्तमपनीतेर्निवारणम् ॥ ८ ॥
 बलोत्तरेण हरिणा नागमल्लविभेदिना ।
 शृगालः साम्यभाक्काङ्क्षशौर्याधिक्यं न विन्दति ॥ ९ ॥
 सुदर्शनभृता कश्चिदजहत्कीर्तिमत्तरः ।
 महाशान्तपदाकर्षां जलजन्तुर्निगृह्यते ॥ १० ॥

गतिव्योम्ना तर्कि गरुडमभिटीकेत चटकः
 पिवत्वम्भःक्षारं न खलु कलशीत्तूनुरलसः ।
 कलः कण्ठे नादः क इव मशके किंनरपतेः
 कथंचित्ताधर्म्यं क्षिपति नहि वैधर्म्यनियमन् ॥ ११ ॥
 निमीलयतु लोचने नहि तिरस्कृतो भास्करः
 श्रवः स्थगयतु स्वयं परभृतः किमु ध्वाङ्गति ।
 स्वयं भ्रमतु बालिशो न खलु वम्भमीति क्षितिः
 कदर्थयतु मुष्टिभिः कथय किं नमः क्षुभ्यते ॥ १२ ॥

इति दम्पदतिर्द्वितीयः ।

अथ खलपद्धतिः ।

परचिन्तैकनिरताः पुत्रादिष्वप्यसङ्गिनः ।

योगिनामनुकुर्वन्ति विशृङ्खलधियः खलाः ॥ १ ॥

आत्मार्थं युक्तचित्तानां मित्रमण्डलभेदिनाम् ।

अतिलङ्घितलोकानां न बन्धः केनचित्कचित् ॥ २ ॥

स्नेहः शैत्यं प्रसादश्च कोपत्यागश्च जायते ।

आसन्नपरपीडार्थं निस्त्रिंशस्यासितात्मनः ॥ ३ ॥

जनित्वापि महावंशे निम्नगा वक्रचेष्टिताः ।

वैपरीत्यं वितन्वन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ४ ॥

उत्पथादुन्नताः केचिद्बहुभङ्गभ्रमाकुलाः ।

तटस्थानपि निम्नन्ति तरसा भिन्नसेतवः ॥ ५ ॥

केनचिद्धान्तकृत्येन कुलगोत्रविमर्दिनम् ।

मदेन बहुधा भिन्नं मातङ्गं मन्यते जनः ॥ ६ ॥

अनेकमुखपापात्मा छद्मसंदर्शिताश्रमः ।

कर्पूरप्रकृतिः कश्चित्कापेयकलहोचितः ॥ ७ ॥

छलिनं सत्कथानर्हं स्वात्मोपहतजातिकम् ।

न निगृह्णाति यः काले सोऽपि सभ्यैर्निगृह्यते ॥ ८ ॥

निगरन्तो जगत्प्राणानुद्गिरन्तो विषं मुखैः ।

दूरतः परिहर्तव्या द्विजिह्वा जिह्ववृत्तयः ॥ ९ ॥

अकिञ्चित्कारिणां दीनैराकृष्टगुणकर्मणाम् ।

अघाय गतसत्त्वानां दर्शनस्पर्शनादिकम् ॥ १० ॥

अधिकोन्नतैरपि सुदारुणान्वितैरसकृद्भ्रमत्पशुगणाङ्घ्रिपीडितैः ।

विधिसिद्धनैकगुणसस्यसंपदां विरसैः स्वभावकठिनैरलं खलैः ॥ ११ ॥

मुक्ताहारनिषेविता अपि न तद्वृत्त्यै दिशन्त्यन्तरं

वद्धे गाढविमर्दने च न जहत्यन्योन्यसंपीडनम् ।

उष्णे शीतलतामुपेत्य शिशिरे प्राप्ते भजन्त्युष्णतां

कामान्तःपुरचेटिकाकुचतटीकाठिन्यवन्तः खलाः ॥ १२ ॥

इति खलपद्धतिस्तृतीया ।

अथ दृष्टपदप्रतिः ।

गुणजालप्रकोणेषु धीवरत्नेषु जन्मनः ।
 सर्वतीर्थावगाहेषु नीचवृत्तिर्न शस्यते ॥ १ ॥
 द्विजराजाङ्गसंस्थेषु सन्मार्गाकारवानपि ।
 विशुद्धिरहितः कश्चित् विन्दत्यकलङ्कताम् ॥ २ ॥
 अवकस्तारकाधीशः परिपूर्णः प्रियोदयः ।
 प्राचीं दिशमतिक्रम्य पतनं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥
 पततां हन्त केषांचिद्भजते मलिनात्मनाम् ।
 विशुद्धवर्णयोगोऽपि विपरीतनिमित्तताम् ॥ ४ ॥
 पतनानन्तरं कृच्छ्रात्प्ररूढः शुद्धिमानपि ।
 द्विजः संछाद्यते नित्यमधरेणापि रागिणा ॥ ५ ॥
 जोषमेकपदे स्थित्वा संनिकृष्टान्क्षणाद्भसन् ।
 बहिर्दर्शितसंशुद्धिर्धकव्याहारमर्हति ॥ ६ ॥
 द्विजस्य सितपक्षस्य कवेरपि निरस्यते ।
 नाहंस इति साजात्यं गतिशब्दितवृत्तिभिः ॥ ७ ॥
 अव्यवस्थितवृत्तानामभिन्नश्रुतिचक्षुषाम् ।
 अधर्माजितभोगानामाशीरप्यहितोचिता ॥ ८ ॥
 दुष्टैरारोपितः कश्चिदनर्धक्रिययान्वितः ।
 असत्कारेण गृह्येत विशुद्धाकारवेदिभिः ॥ ९ ॥
 तमः स्वभावमलिनं वृत्त्यालोकोज्झिताश्रयम् ।
 दण्ड्यं मित्रेण राज्ञा च दृष्टदोषान्वयं विदुः ॥ १० ॥
 जातिमात्रशरणा बहिष्कृताः केचिदाद्यतजघन्यवृत्तयः ।
 रोषणा विपरिधाविनो मुष्ठा ह्रेष्यन्ति जनमुज्झितह्रियः ॥ ११ ॥
 आलोकावधि यद्वशेन सुगतिं विन्दन्ति भूतान्यसौ
 दृष्टिस्तेहविशेषतो वित्तनुते वंशे भुजंगभ्रमम् ।
 दक्षा भोगिषु केषुचिद्विषमिता दृष्टिं निहन्तु क्षणा-
 तानप्याशु विनाशयेत्क्षणरुचिः काचिक्षणम्फूर्जिता ॥ १२ ॥
 इति दृष्टपदप्रतिषुधुर्ध ।

मनामेवमपत्तिः ।

कठिनः कुशमूलश्च दुर्लभो दक्षिणेश्वरः ।
 कथिरकल्याणगोत्रोऽपि मनुष्यैर्नोपजीव्यते ॥ १ ॥
 दुष्प्रपङ्कः प्रतिपदं स्वादस्परसंश्लिष्टः ।
 काले घनरसैर्योगेऽप्यसौ जीवनाग्निभिः ॥ २ ॥
 स्वतः सत्त्वविहीनानां शतगैवापराधतान् ।
 कथंकारं प्रतीकारः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३ ॥
 अपि संतापशमनाः शुद्धाः सुरभिशीतलाः ।
 भुजंगराज्ञाज्जायन्ते भीषणाश्चन्दनद्रुमाः ॥ ४ ॥
 नीचानुसरणान्गन्यो निसर्गपरिशुद्धयोः ।
 गतिः कुटिलतां याति गङ्गायमुनयोरपि ॥ ५ ॥
 मित्रे भवति वैमुख्यं मैत्री दोषाकरेण च ।
 अपि तीर्थप्रसूतानां कैरवाणां रजोभृताम् ॥ ६ ॥
 अपि निर्मुक्तभोगेन स्वान्तस्वविषयेक्षया ।
 असद्भावाय जायेत जिह्मगेन सहासिका ॥ ७ ॥
 मण्डूकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादनम् ।
 अमुहृत्त्वेन मन्येत मानयन्तं च वैरिणम् ॥ ८ ॥
 घोरास्त्यक्तमित्येवैराः सौकर्यवदुपद्रवे ।
 दण्डेनापि न भज्येरन्पापमण्डलमण्डलाः ॥ ९ ॥
 अनाकलितमानुष्याः क्षमासंस्पर्शवर्जिताः ।
 प्रतिबुद्धैर्न सेव्यन्ते पूर्वदेवविरोधिनाः ॥ १० ॥
 अमित्रे विश्वासः श्वपचकरके सौमिकरसः

कपाले गङ्गाम्भः खलपरिषदग्रे सुजनता ।

परिक्षीणाचारे श्रुतमनुपनीते च निगमः

स्वतः सिद्धां शुद्धिं त्यजति विपरीतं च फलति ॥ ११ ॥

तरतु विविक्तस्याब्धिमधिरोहतु शैलतटीं

धमतु च धातुवर्गमभिगच्छतु शस्त्रमुखम् ।

सुखानन्दनी ।

नित्यमनन्दं यत्नं नान्यथाय विना

धनसदृशमूरयितुमिच्छन्त्यनन्तरागमम् ॥ १२ ॥

इत्यनेनारम्भः पञ्चमी ।

अथ सत्तापुण्यकर्मणि ।

सत्तामेव सपुण्यत्वं तेषां वत्सदृशचचयोः ।

न जानु नस्य तत्ताभ्यामिति तेषां स विश्वदृक् ॥ १ ॥

सुक्तानुगुणवृत्तानां भजतां पावर्त्ता गतिम् ।

नित्यं विष्णुपदे वृत्तिस्तारकाणां सितात्मनाम् ॥ २ ॥

सन्नियोगेन शिष्टानां वर्णादीनां स्वसूत्रतः ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च न गिन्यात्साधुशब्दवित् ॥ ३ ॥

धर्मसेतुनिविष्टानामखलानां शरीरिणाम् ।

दक्षिणोत्तरवृत्तीनां दृष्टिः पापनिवर्तिनी ॥ ४ ॥

अनङ्गीकृतकामानामनुमानार्हवर्ष्मणाम् ।

धृतनिर्मलतीर्थानां भूतिलेपोऽपि भूषणम् ॥ ५ ॥

अनन्तरख्यातिसंपन्नः शुद्धसत्त्वः सुधीर्वलः ।

घटे बहुमुखं भोगं श्रुतिदृष्टिस्त्रिराश्रयः ॥ ६ ॥

अहार्यः सर्वमध्यस्थः काञ्चनश्रुतिमुद्रहन् ।

सत्प्रदक्षिणयोग्यत्वमुपयाति सदोजतः ॥ ७ ॥

पुण्यगन्धाः सुमनसः प्रबुद्धाः समयागमे ।

शिरसा परिगृह्यन्ते सादरं त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥

अनुकर्तुमपहोतुमतिवर्तितुमीक्षितुम् ।

अशक्ये तेजसां पत्यौ मित्रतानुमतिक्षमा ॥ ९ ॥

आहितुण्डिकवृत्तीनामशेषा भोगिनः पदम् ।

न संवर्ताग्निसारथ्ये स्थाता यन्मुखमारुतः ॥ १० ॥

गरुत्मति उपक्षतां गिरिधुरंधरे धीरता-

सुदन्वति गभीरताममृतदीधितौ सौम्यताम् ।

विवस्वति च दीप्ततां विधिरुपाददानश्चिरा-
 दनर्घगुणचित्रितं किमपि चित्रमासूत्रयत् ॥ ११ ॥
 प्रशस्तिं निन्दन्ति प्रशममुखदिव्यामृतरस-
 प्रलीनोदन्यानां परिषदि न संपत्तिसरितः ।
 अमित्रोपक्षेपक्षणविगलदात्मीयपृतना-
 दृढामर्दत्रस्यद्रमिडमटजङ्घाजवमृतः ॥ १२ ॥
 इति महापुरुषपद्धतिः पञ्च ।

अथ समचित्तपद्धतिः ।

पुंसः कस्यचिदास्थाने द्विजेन्द्रः सूरिसेविते ।
 गुणवत्पक्षपातेऽपि मध्ये तिष्ठति मानमृत् ॥ १ ॥
 देशकालविशेषेण विपमत्वसमत्ववत् ।
 निशादिवसयोर्दृष्टमहोरात्रस्य न कश्चित् ॥ २ ॥
 चकोरस्य दरं देवश्चक्रवाकस्य चादरम् ।
 विवस्वान्नाभिसंघत्ते विश्वमेकं प्रकाशयन् ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्णति जीमूते प्रत्यर्पयन्ति वा त्वयम् ।
 अपूरणमपांपत्युः पूरणं च न लक्ष्यते ॥ ४ ॥
 छिद्रं जनयतां तीक्ष्णैरच्छिद्रं विभ्रतामपि ।
 त्रासहीनाः सुमणयः स्वभावादुपकुर्वते ॥ ५ ॥
 अनुज्झितसुहृद्भावः सुहृदां दुर्हृदामपि ।
 सम इत्येव भाव्योऽपि नम इत्येव भाव्यते ।
 मरुद्भिः पीड्यमानोऽपि संत्यक्तोऽपि विव
 विषयस्नेहरहितो रत्नदीपः प्रकाशते ॥ ६ ॥
 जनयत्यनिले दावं शमयत्यपि तोयदे ।
 अभिन्नैः स्थीयते पुण्यैराश्रमारण्यपादपैः ।
 अहार्येण कदाप्यन्यैरसंहार्येण कैरपि ।
 तितिक्षाकवचेनैकः सर्वं जयति संवृत् ।

अमृतसन्दिनं कंचित्कृष्णमेधं द्विजः स्मरन् ।

उदन्यया न वेशन्तनुदन्वन्तं च वीक्षते ॥ १० ॥

तु धाम तमसा कृतेन किं यदि वा न वेत्ति न विधिर्न वा वयम् ।

पकारचरमं यतस्ततः प्रतियोगिनो भवति तस्य सार्धता ॥ ११ ॥

अपि दोषगन्धहीनः प्रलयेऽपि स्थितिगक्षयां दधानः ।

अपि भावयन्समर्थं पुरुषः कोऽपि हृदि स्थितः प्रजानाम् ॥ १२ ॥

इति समचित्तपद्धतिः सप्तमी ।

अथ सदाधृतपद्धतिः ।

सुवृत्तस्यावदातस्य कलापूर्णस्य सत्पतेः ।

क्षणलेशग्रहेऽपि स्यादतीर्थस्यापि तीर्थता ॥ १ ॥

प्रतिपत्प्राप्तितः प्रागप्यपातार्हपदाश्रितः ।

राजा तदितरो वापि नोपरागेण गृह्यते ॥ २ ॥

विषमो गुणभेदेन विकाराञ्जनयन्क्रमात् ।

समये महता योगादहंकारः प्रलीयते ॥ ३ ॥

खट्वष्टिप्रतिघातोऽपि खच्छे कचन शोभनः ।

तत्र ह्यभिमुखः स्वात्मा झटित्येव प्रकाशते ॥ ४ ॥

शिक्षके हरिताकारो मेरौ नीलतनुर्द्विजः ।

अपूर्ववर्णवान्भाति सत्यनिष्ठे च कौशिकः ॥ ५ ॥

कलङ्किनि जले कापि सौरं प्रतिफलन्महः ।

तमोपहृत्वं तनुते समृद्धिं च दिने दिने ॥ ६ ॥

स्वतश्चैतन्यभिन्नस्य विषमच्छिद्रभागिनः ।

कस्यचित्प्राज्ञमृताः स्युः पुरुषार्थप्रवृत्तयः ॥ ७ ॥

महान्तं पुरुषं प्राप्य कंचिन्नस्त्वप्रवर्तकम् ।

प्रतिबुद्धो जनन्तेन परमं नान्यमभ्युते ॥ ८ ॥

नृवं रत्नमनावेशाच्चमसंभयन्त्वदान् ।

तदभेदेन गृह्यते नृणामप्यस्मद्विषयान् ॥ ९ ॥

एकैव गुरोर्दृष्ट्या द्वाभ्यां वापि लभेत यत् ।
 न तत्तिसृभिरष्टाभिः सद्व्येष्ट्यापि कस्यानित् ॥ १० ॥
 रभ्यातोयं त्रिदशसरिता राजनीतिः सुकीर्त्ता
 काव्यालापमित्रगुणकथया काव्यवानात्मतुल्या ।
 दारप्रीतिः प्रजननभिगा जन्तुहिंसा मद्येन
 प्रज्ञाहीनः परहितविदा संगतः शुद्धिमेति ॥ ११ ॥
 विभुर्वन्धं प्राप्य व्यतनुत विमुक्तिं ब्रजभुवां
 स्वतप्तोऽसौ दूतः स्वयमजनि रसश्च भजताम् ।
 प्रतिज्ञां स्वामौजस्तत्पदतटिनीसूनुसमरे
 महद्योगात्प्रायो वहति महिमानं तदधिकम् ॥ १२ ॥
 इति सदाश्रुतपद्धतिरष्टमी ।

अथ नीतिपद्धतिः ।

विक्रमाक्रान्तभुवने समे पादुण्यशालिनि ।
 भजति स्थिरतां लक्ष्मीः कस्मिंश्चित्पुरुषोत्तमे ॥ १ ॥
 पार्थिवानां पदार्थानां स्वभूत्या चक्रवर्तिनाम् ।
 सूचयत्यचिराद्भेदं छिद्रेण महतान्वयः ॥ २ ॥
 सदसन्तौ विचिन्वानः समवर्ती शमप्रदः ।
 अपि दण्डधरो नित्यं लोकपालः सदक्षिणः ॥ ३ ॥
 यमेनोपक्रमे जानन्विश्वाधीशं व्यवस्थितम् ।
 शमादिषु च तत्त्वज्ञः सनकः सिद्धिमर्हति ॥ ४ ॥
 अङ्गयुक्तः कृतास्त्रश्च कुर्वन्सम्यक्पुरोविधिम् ।
 विजानन्सिद्धसाध्यादीन्वैरिमघ्नैर्न पीड्यते ॥ ५ ॥
 आमाधिकरणग्राह्यमूलादिवलशालिनः ।
 अहीनेऽपि नरेन्द्रस्य शक्तयः सिद्धिहेतवः ॥ ६ ॥
 प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धात्मा स्वनाम्ना मानसोदयः ।
 वीरः कश्चिद्विजानीते स्त्रीप्रायमखिलं जगत् ॥ ७ ॥

तामसानारिणां रोज्ञा विजिताधो मरुत्विनः ।
 कपिकृत्यैरपि स्थाने भाति वेणुतिलक्ष्मिः ॥ ८ ॥
 प्रयुक्तं मन्त्रिभिः काले भक्तिभेदपुरस्कृतम् ।
 अपि ज्वलनवक्त्राणां साम संवननं परम् ॥ ९ ॥
 विधौ लब्धघृतिर्नित्यं विनतानन्दनो ह्रिजः ।
 नियम्यमानैः स्थानेषु भुजगैरपि भूष्यते ॥ १० ॥

नीतिः सती त्वयि परं परपुष्टया तु
पुत्रीकृतोऽसि बलिपुष्टकुलैर्यतस्त्वम् ।

दूरीकृतश्च पुरुषैस्तत एव काले

कण्ठे यदेष तव पञ्चमनुश्चकार ॥ ११ ॥

विबुधमहिते मेरावैरावणः करटी मुहुः

कपतु करटं कण्डूलं त्वं क्षरन्मदकर्दमम् ।

भजतु च तटक्रीडां पीडाभिसंधिरतौ दृढं

न तु मलिनता नापि क्षोभः क्षमाभृति संभृतः ॥१२॥

इति नीतिपद्धतिर्नवमी ।

अथ वदान्यपक्षतिः ।

आभिसुख्यदशामान्नाह्नदान्य इव सज्जनः ।

शीघ्रं रक्तमरक्तं वा गृह्णाति स्वप्नसादतः ॥ १ ॥

अप्यनावर्जिताः स्वेन फलभारेण संनताः ।

अर्भकैरपि गृह्यन्ते साधुसंतानशास्त्रिनः ॥ २ ॥

निर्मक्तभवनक्षेत्राः स्युः सदागतिनिर्वृताः ।

प्राप्ते भूपविपर्याप्ते भोगिनः खलु योगिनः ॥ ३ ॥

सर्वेषामुत्तराभाशां धनदो यः परीक्षते ।

सत्यं मनुष्यधर्मैव न तु पुण्यजनेश्वरः ॥ ४ ॥

येषां विगायकः शः सत्रः नकरः करः ।

अथ तत्त्वज्ञानेन विमुक्तये न ह्यित्ये ॥ ५ ॥

महाराष्ट्र, भारत

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵੰਤ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵੰਤ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵੰਤ ॥ ੬ ॥

क्षोभितोऽपि बुधैः कश्चिद्गभीरमधुराशयः ।
 चन्द्ररत्नगवाश्वादिसहितां दिशति श्रियम् ॥ ७ ॥
 वदान्यश्च कदर्यश्च गृहीतस्थिरलोमतः ।
 खानर्थान्संचिनोत्यर्थान्परानर्थैरयोजयन् ॥ ८ ॥
 अनिःशेषितदातव्यं वदान्यदिति वादिनम् ।
 नोपसर्पति सत्रीडा व्रीडा कुलवधूरिव ॥ ९ ॥
 अपुनर्देहिशब्दार्हमप्रत्युपकृतिक्षमम् ।
 अर्थिनं कुरुते कश्चित्पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ १० ॥
 त्वचं मांसं जीवं यदपि ददुरस्थीनि पृथिवीं
 श्रियं रत्नाधीशं त्रिदशतरुमैरावतमपि ।
 तदेतत्प्रत्येकं मिलितमपि नालं तुलयितुं
 मनस्कारोपेतस्थिरमधुरकल्पोक्तिकणिकाम् ॥ ११ ॥
 अनिर्घातं धाराधरममथनीयं निधिमपा-
 मकाठिन्यं चिन्तामणिमजडभूतं सुरतरुम् ।
 अभित्वोपादाय प्रभुरपशुवृत्तिर्न सुरभिं
 परार्थैकस्वार्थानकृत पुरुषानादिपुरुषः ॥ १२ ॥
 इति वदान्यपद्धतिर्दशमी ।

अथ सत्कविपद्धतिः ।

अपक्विलयितुं शुद्धाः साधुमानसवृत्तयः ।
 वमन्ति श्रुतिजीवातुं ध्वनिं नवरसास्पदम् ॥ १ ॥
 महापुरुषलब्धात्मा सर्गादिप्रथितोदयः ।
 वश्यावदातया वाचा सेव्यते चतुराननः ॥ २ ॥
 विशुद्धललिताकारा गुणालंकारशालिनी ।
 सरसा भारती यस्य ससत्येकः प्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥
 कुतश्चिदचलस्थानात्प्रयान्ती सागरान्तिकम् ।
 दृश्यादृश्यतनुर्भाति श्रुत्यभीष्टा सरस्वती ॥ ४ ॥
 प्रभूतोदिनमुक्ताभिर्भूयते सूक्तिशुक्तिभिः ।
 मुदृशां कर्णपृगाय तादृशः फलभेदतः ॥ ५ ॥

प्रतीपगयमृष्टापि ग्राभिमुत्थं न सुञ्चति ।
 कालिकेव सतां सूक्तिस्तादृशश्रुतिनन्दिनी ॥ ६ ॥
 जलाशयस्य घोषेण जातलौल्यस्य भूयसा ।
 कविशब्दं तिरोधाय कश्चिदर्धो न साध्यते ॥ ७ ॥
 सदानवोक्तिमहितः प्रतिरुन्धन्प्रतीपगान् ।
 प्रथितः काव्यनाम्नापि कविरेकः प्रकाशते ॥ ८ ॥
 पूर्वकल्पप्रकारेण पुरुषार्थप्रवृत्तया ।
 विचित्रसृष्ट्या विहरन्प्राप्तः कश्चिन्महाकविः ॥ ९ ॥

..... ।

..... ॥ १० ॥

मतिमन्थजवेन लब्धवर्णा प्रतिपन्ना विबुधैरनन्यभक्तैः ।
 सुकवेरनघाशयस्य सूक्तिः स्वदते दुग्धपयोनिधेः सुधेव ॥ ११ ॥
 मनुव्यासप्राचेतसपरिषदर्हा कचिदियं
 सुधासिक्ता सूक्तिः स्वयमुदयमन्विच्छति जने ।
 निरुन्ध्युः के विन्ध्याचलविकटसंध्यानटजटा-
 परिभ्रान्ता पङ्कोरुपरि यदि गङ्गा निपतति ॥ १२ ॥
 इति सत्कविपद्धतिरेकादशी ।

अथ परीक्षकपद्धतिः ।

काकानां कोकिलानां च सीमाभेदः कथं भवेत् ।
 यदि विश्वसृजा साक्षान्न कृता कर्णशङ्कुली ॥ १ ॥
 छन्दः प्रत्ययशुद्धात्मा पश्यन्यतिगणस्थितम् ।
 वर्णादिनियतं वृत्तं नियुक्ते गौरवादिवित् ॥ २ ॥
 नुवर्णमपि दुर्वर्णं युक्त्या दर्शयति कचित् ।
 व्यनक्ति शक्तिं महता शुचिरेकः स्वतैक्ष्ण्यतः ॥ ३ ॥
 स्वच्छत्वाद्विशुद्धानां स्रोतसां कलशोदधेः ।
 दोष केऽपि न मृष्यान्ति दुष्टजिह्वेन कल्पितम् ॥ ४ ॥

मदेन भूतानि जान मात्स्योन्मादप्रसङ्गम् ।
 मृगानि किमपि मृगैरुन्मादिक्रमात् निर्धमः ॥ ५ ॥
 कलकण्ठमण्डानामि कामभ्यामे निजद्वरे ।
 निम्नवृत्तिभिर्दूरीर्णे न भूतः परिगम्यते ॥ ६ ॥
 मन्त्रे किमरमुन्मादानां मीनं जगति संप्रसङ्गम् ।
 मशककण्ठितं यच्च जीवास्तानि कृत्स्निकम् ॥ ७ ॥
 रक्षाभरणयोग्यानां गजान्तःपुङ्गवोपरात् ।
 कीडाकङ्कणनिर्माणे कानोऽपि ललितः कविन् ॥ ८ ॥
 कटूनामपि सार्धत्वात्कामं भवति संप्रसङ्गम् ।
 तथापि वृत्तिर्न तथा रसज्ञानमतिशया ॥ ९ ॥
 नादं मङ्गलताभ्यानां नागरीनटनोन्नतम् ।
 कृषिक्रमेण ग्राम्येषु न मूर्ख्यति गीतवित् ॥ १० ॥
 विचिमन्तरेण विदग्धेन कुतः पयसोरशिक्ष्यत विचक्रेविधिः ।
 कति वा दिनानि वद पर्वनिनोरकलशीमुतः कवलप्रदालविम् ॥ ११ ॥
 भूयसीरपि कलाः कलङ्किताः प्राप्य कश्चिदपनीयते शनैः ।
 एकयापि कलया विशुद्धया योऽपि कोऽपि भजते गिरीशतम् ॥ १२ ॥
 इति परीक्षकपद्धतिर्ज्ञादशी ।

सैषा सुभाषितानां माला महनीयवर्णवृत्तगणा ।
 भावुकसंख्यारूढा प्रियपद्धतिभूषिता जयति ॥ १ ॥
 कविकथकसिंहकथितं कठोरललितं सुभाषितं नीची ।
 सदसद्विवेकमुखतः संमुखयति सर्वलोकहितम् ॥ २ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य वेदान्ताचार्यस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
 कृतिषु सुभाषितनीची ।

